

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բ

(ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ)

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աշխատասիրել և ներածությունը գրել է
ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Ս. ԷԶՄԻՕԻՆ - 2007

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տպագրվում է մեկենասությամբ՝

THE HERITAGE OF THE JOURNAL “ARARAT”

II

ASHOT HOVHANNISYAN

THE SCIENTIFIC-HISTORICAL STUDY

ST. ETCHMIADZIN - 2007

НАСЛЕДСТВО ЖУРНАЛА “АРАРАТ”

II

АШОТ ИОАННИСЯН

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

СВ. ЭЧМИАДЗИН – 2007

By order

of His Holiness KAREKIN II

Supreme Patriarch and
Catholicos of All Armenians

По благословению

Его Святейшество ГАРЕГИНА II

Верховного Патриарха и
Католикоса Всех Армян

Printed by donations of

Спонсор издания

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Հ 854

ՀՈՎԻԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՇՈՏ

Հ 854 Պատմագիտական ուսումնասիրություններ.- Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին – 2007, 208 + 2 էջ ներդիր:

Նշանավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական երկերի սույն ժողովածուն ամփոփում է 1914-1916 թթ. ընթացքում «Արարատ» ամսագրում լույս տեսած վեց ուսումնասիրություններ: Հավելվածներում տրվում են այդ տարիների ընթացքում գրված, սակայն 1921-1922 թթ. լույս տեսած երկու ուսումնասիրություններ ևս: Ներկայացված աշխատությունները կարևոր ներդրում են հայագիտության բնագավառում և չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-99930-75-66-0 © Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2007 թ.

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Արարատ» -ի հայագիտական մատենաշարով Ս. Էջմիածնի հրատարակչական բաժինը լույս է ընծայում իր հերթական հատորը, որն ամփոփում է ճանաչված պատմաբան ու հասարակական-քաղաքական գործիչ Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանի՝ «Արարատ» ամսագրում լույս տեսած ուսումնասիրությունները:

Ա. Գ. Հովհաննիսյանը իրավամբ համարվում է XX դարի ամենանշանավոր հայ պատմաբաններից մեկը: Ապրելով ու ստեղծագործելով XX դարի հանգուցային ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող մի պատմաշրջանում՝ Ա. Հովհաննիսյանը ամենագործուն անմիջական մասնակցություն է ունեցել այդ իրադարձություններին. գրչով ու խոսքով, գործով ու կյանքով, իր բազմաթիվ ուսումնասիրություններով արտահայտել է ժամանակի ոգին ու արձագանքել դրանց: Անշուշտ, ունեցել է խոտորումներ ու սայթաքումներ, հիմնականում ժամանակաշրջանով բացատրվող վրիպումներ, վիճահարույց, երբեմն դեկլարատիվ տեսակետներ, սակայն մի բան նրա մեջ մնացել է անաղարտ՝ անհուն սերը սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի հանդեպ, հավատը նրա լավագույն ապագայի նկատմամբ, որի համար նա չխնայեց ջանք, եռանդ, առողջություն, ժամանակ, կրեց նվաստացումներ, ենթարկվեց բռնությունների ու հալածանքների ճաշակեց Գուլակի սահմնեցուցիչ իրականությունը: Անդառնալի, դառնակսկիծ իրողություն է նրա քսանամյա պարտադրված բացակայությունը հայ իրականությունից, մշակույթից ու պատմագիտությունից: Միայն կարելի է ենթադրել, թե ի՞նչ կորուստներ է ունեցել մեր գիտական կյանքը: Սակայն այն, ինչ արեց Ա. Հովհաննիսյանը կյանքի վերջին՝ ոչ լրիվ 20 տարիների ընթացքում, սխրանք էր, Քաղաքացուն ու Գիտնականին բնորոշ փայլուն, անօրինակ սխրանք:

Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական ճանապարհը սկսվում է XX դարասկզբի Էջմիածնից, Գևորգյան ճեմարանից, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գրադարանից ու ձեռագրապահոցից: Այստեղ է, որ վերջնականապես ձևավորվում են պատմաբանի նրա ճաշակը, նախասիրությունները, ծրագրվում ապագա մտահղացումների եզրերն ու ասելիքը:

Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանը ծնվել է 1887 թ. հունիսի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում¹: Սկզբնական կրթությունը

¹ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի կենսագրական տվյալները վերցրել ենք նրա «Ինքնակենսա-

ստացել է հայրենի քաղաքի վարժարանում, ապա ընդունվել ու բարձր առաջադիմությամբ ավարտել տեղի ռեալական ուսումնարանը (1906): Ա. Հովհաննիսյանի պատանեկության ու երիտասարդության տարիներին Շուշին հակամետ հասարակական-քաղաքական հոսանքների, գաղափարական ներհակ խմբավորումների մի ուրույն կենտրոն էր: Այստեղ աչքի էին ընկնում Գաբրիել Կաֆյանի և նրա հետևորդներ Բարսեղ Չաքարյանի և Մարտիկ Սարուխանյանի հնչակյան պրոպագանդիստական խմբակը, ապա Հայ հեղափոխական դաշնակցության անվանի մարտիկների մի աստղաբույլ՝ Եգոր Առուստամյան, Թուման Թումյան, Նիկոլ Միքայելյան, Մարգար Ժամհարյան, Սարգիս Հովհաննիսյան (Արամ Մանուկյան) և ուրիշներ: Վերջապես, զգալի ներկայություն ունեին սոցիալ-դեմոկրատական հոսանքը, որի հետևորդներից էին Բոգդան Կնունյանցը, Սաքո Համբարձումյանը, Ալեքսանդր Բեկզադյանը, Իվան Մելիք-Հովսեփյանը, Սիմոն Ավանեսյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Իսահակ Դովլաթյանը, Վլադիսլավ Կասպարովը և ուրիշներ: Ա. Հովհաննիսյանը անվերապահորեն կանգնեց վերջին հոսանքի դիրքերի վրա: 1905 թ. Վլ. Կասպարովի և դասընկերոջ՝ Հ. Գյուլիքևիսյանի հետ ղեկավարել է ռեալական դպրոցի աշակերտական դասադուրը և գրել հակացարական բովանդակություն ունեցող թռուցիկներ, որոնցում պահանջ է ներկայացրել ուսումնարանում պարտադիր դարձնել հայոց լեզվի դասավանդումը¹:

1906 թ. սեպտեմբերին մեկնել է Գերմանիա, ուր ընդունվել է Եմայի համալսարանի փիլիսոփայության բաժինը: Այս համալսարանը Եվրոպայի լավագույն ուսումնական հաստատություններից էր: Բավական է նշել, որ այստեղ են դասավանդել Ֆրիդրիխ Շիլլերը, Յո. Գ. Ֆիխտեն, Ֆ. Շելլինգը, Գ. Վ. Հեգելը: Այն շրջանում, երբ Հովհաննիսյանը սովորում էր Եմայում, համալսարանն ուներ 1200 ուսանող, որոնց մեջ քիչ չէին մաս ազգությամբ հայեր: Համալսարանական դասընկերներից էր իր հայրենակիցն ու աշակերտակից Հայկ Գյուլիքևիսյանը²: Համալսարանում նա ունկնդրել է պրոֆեսորներ Ռայնին (ընդհանուր մանկավարժություն), Հարմսին (տնտեսագիտություն), Օտտո Լիբմանին (փիլիսոփայություն), Ռուդոլֆ Եյկենին (փիլիսոփայության պատմություն), Է. Հեկկելին (բնափիլիսոփայություն) և այլոց: Ուսումնառությունից զատ բուն մասնակցություն է ունեցել ուսանողական միությունների

գրությունից» և Կոմունիստական կուսակցության անդամի հաշվառման քարտից (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 670, թթ. 8-10, 46, 47):

¹ Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումները, Երևան, 1969, էջ 81:

² Ա. Հովհաննիսյան, Կես դար անց. Եմայի համալսարանի հոբելյանի առթիվ, տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1958, 9 հոկտեմբերի:

աշխատանքներին: 1906 թ. վերջերին Ա. Հովհաննիսյանը անդամակցում է ՌՍԴԲԿ արտասահմանյան կազմակերպությանը¹:

Գերմանիայում համալսարանական կրթություն ստացած մյուս ուսանողների հետևությամբ Ա. Հովհաննիսյանը սովորում է ոչ թե մի, այլ մի քանի համալսարաններում: Ենայից հետո ուսումնառությունը շարունակել է Հալլեի համալսարանի տնտեսագիտություն (1907-1909) և Մյունխենի համալսարանի փիլիսոփայության (1910-1913) ֆակուլտետներում: 1913 թ. ավարտելով Մյունխենի համալսարանը և նույն թվականի մարտի 8-ին մեծ հաջողությամբ պաշտպանելով «Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee» խորագիրը կրող ատենախոսությունը, Ա. Հովհաննիսյանը ստանում է փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: Նրա պաշտոնական ընդդիմախոսները եղել են պրոֆ. Հայգելը և պրոֆ. Գրաուերթը:

Նույն թվականին Ա. Հովհաննիսյանը վերադարձել է հայրենիք և ծննդավայրի հոգևոր սեմինարիայում անցել աշխատանքի որպես գերմաներենի և ընդհանուր ազգաց պատմություն առարկաների ուսուցիչ (1913-1914): 1914 թ. սեպտեմբերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի առաջարկությամբ տեղափոխվել է Վաղարշապատ և նշանակվել Գևորգյան ճեմարանի քաղաքատնտեսության, լատիներենի, գերմաներենի և ընդհանուր ազգաց պատմություն առարկաների դասախոս: Ճեմարանում աշխատելու տարիներին (1914-1917) այստեղ էին դասավանդում նաև Ստ. Մալխասյանցը (նաև տեսուչն էր), Ավ. Տեր-Պողոսյանը, Գ. եպ. Հովսեփյանցը, Գր. Ղափանցյանը, Պ. Մակինցյանը և ուրիշներ: Ա. Հովհաննիսյանը հատկապես մտերմանում է վերջինիս հետ: Բուն դասախոսական աշխատանքին զուգընթաց նրանք գործուն մասնակցություն են բերում ճեմարանի գիտամանկավարժական կյանքին, մասնավորապես ուսումնական ծրագրերի ստեղծմանը²: Բացի այդ, Ա. Հովհաննիսյանը ճեմարանի լսարանական բաժնի սաների շրջանում զբաղվել է մարքսիզմի քարոզչությամբ, ստեղծել ընդհատակյա մարքսիստական խմբակ, որի անդամներից էին Անաստաս Միկոյանը, Աղասի Խանջյանը, Ս. Գանիելյանը, Արամ Շահգելոյանը և ուրիշներ:

Նրանցից շատերը հետագայում դարձան Խորհրդային Միության և Խորհրդային Հայաստանի ականավոր պետական-քաղաքական, կուսակցական գործիչներ:

¹ ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 670, թ. 46:

² Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և խոհեր Պողոս Մակինցյանի մասին, տես «Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1964, № 7:

Գևորգյան ճեմարանի ուսումնասեր մթնոլորտը նպաստավոր եղավ նաև ապագա պատմաբանի գիտական բուռն հետաքրքրություններին ինչ-որ չափով հագուրդ տալու ուղղությամբ: Պարապմունքներից ազատ համարյա բոլոր ժամերին նա օրնիբուն աշխատում էր Մայր Աթոռի հարուստ գրադարանում և ձեռագրապահոցում, թերթում-ուսումնասիրում փաստաթղթերի ու վավերագրերի եզակի հավաքածուները: Նրա հետաքրքրությունների ծիրից ներս էին գտնվում հայ միջնադարի ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերն ու մելիքական տոհմերի պատմությունը: Էջմիածնական տարիներին է, որ նա «Արարատ» ամսագրի էջերում տպագրում է հայագիտական իր առաջին ուսումնասիրությունները, որոնք աչքի էին ընկնում ոչ միայն ասելիքի թարմությամբ, այլև ուղենշում էին ապագա հետազոտողներին, թե որ բնագավառում կարող են նպաստ բերել հայ պատմագիտությանը:

Ա. Հովհաննիսյանի գործունեությունը ճեմարանում ընդհատվեց 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության և դրան հետևող քաղաքական բուռն իրադարձությունների հետևանքով: Ճեմարանը դադարեցրեց իր պարապմունքները, սաներն ու ուսուցիչները ցրվեցին: Ա. Հովհաննիսյանը հուլիսին վերադարձավ Շուշի, ուր մինչև նույն թվականի վերջերը խմբագրում ու հրատարակում է «Նեցուկ» թերթը: 1917 թ. վերջերին՝ Ստ. Շահումյանի հրավերով տեղափոխվում է Բաքու, որտեղ գործուն մասնակցություն է ունենում տեղի քաղաքային խորհրդի, ապա Բաքվի խորհրդային իշխանության (Կոմունա) աշխատանքներին: Հայտնի հեղափոխական Ն. Ն. Կոլեսնիկովայի հետ գլխավորում է Բաքվի խորհրդի ժողովրդական կրթության բաժինը: Եղել է նաև նույն խորհրդի կուլտուր-լուսավորական բաժնի վարիչ, խմբագրում բոլշևիկյան «Բանվորի խոսք» թերթը:

Բաքվի կոմունայի անկումից հետո Ա. Հովհաննիսյանը առժամանակ տեղափոխվում է Աստրախան, որտեղ խմբագրում է «Կարմիր բանվոր» թերթը, քաղաշխատանք կատարում «Իվան Կոլեսնիկով» շոգենավի վրա: 1918 թ. վերջերին նա տեղափոխվում է Մոսկվա, ուր աշխատանքի է անցնում ՌՍՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի Հայկական գործերի կոմիսարիատում, այստեղ գլխավորում գրական-հրատարակչական բաժինը: Մեկ տարի անց տեղափոխվում է ՌՍՖՍՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ՝ նշանակվում Հայկական բաժնի վարիչ: Միաժամանակ Հայ ժողովրդի պատմություն է դասավանդում Ն. Մառի նախաձեռնությամբ վերաբացված Լազարյան ճեմարանի բարձր լսարաններում¹:

¹ Ա. Հովհաննիսյանին շնորհիվ է Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսորի կոչում:

1920 թ. գարնանը Լուսժողկոմատի կողմից գործուղվում է Գոնի Ռոստով, ուր խմբագրում է «Բանվորի կռիվ» թերթը և կուսակցական ու խորհրդային աշխատանք կատարում հայ ազգաբնակչության շրջանում¹:

1920 թ. օգոստոսին Ա. Հովհաննիսյանը որպես Բ. Լեգրանի գլխավորած ՌՄՖՍՀ դիվանագիտական միսիայի անդամ, ժամանում է Երևան՝ մասնակցում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ տարվող բանակցություններին², որոշակի դեր կատարում Հայաստանի խորհրդայնացման գործում: Հայաստանի խորհրդային առաջին կառավարության կազմում նա զբաղեցրել է Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը: Հատկանշական է, որ նա է դեկրետներ ստորագրել հայոց լեզուն հանրապետության պետական լեզու ճանաչելու, անգրագիտությունը վերացնելու, պետական հրատարակչություն կազմակերպելու, Երևանի համալսարանի կազմակերպման, կուլտուրապատմական ինստիտուտի ստեղծման և այլնի վերաբերյալ³: Նրա գործադրած ջանքերի շնորհիվ է, որ Հայաստան են վերադառնում գիտության, մշակույթի, գրականության, բազմաթիվ գործիչներ: Ապա հոգ է տարել նրանց աշխատանքի տեղավորման և կենցաղային, նյութական քիչ թե շատ տանելի պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ:

1922 թ. հունվարին կայացած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարում Ա. Հովհաննիսյանը ընտրվել է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար: Շուրջ վեց տարի զբաղեցնելով այդ հույժ պատասխանատու պոստը (մինչև 1927 թ. օգոստոսը) նա հսկայական մասնակցություն է ունեցել հանրապետության կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման, ժողովրդական կրթության ու լուսավորության, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության ու մշակույթի կազմակերպման ու զարգացման աշխատանքներին: Միաժամանակ զբաղվել է նաև գիտական, հրապարակախոսական ու դասախոսական աշխատանքներով: 1921 թ. ապրիլին պրոֆեսորի պաշտոնով նա հրավիրվել է Երևանի պետական համալսարան որպես «Լենինիզմի պատմություն» (այնուհետև՝ «Մարքսիզմ-լենին-

¹ Տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, նույն տեղում, գ. 670, ք. 46բ, հմմտ. ք. 10:

² Այդ բանակցությունների մասին հետաքրքրությունից զուրկ չեն Ա. Հովհաննիսյանի հուշերը՝ «Վերհիշումներ Հայաստանի սովետացման նախապատմությունից» (տե՛ս «Լենինյան ուղիով», 1970, № 11, էջ 35-43):

³ "Культурное строительство в Советской Армении" (1920-1940 гг.). «Документы и материалы», տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1974, № 2, փաստաթղթեր թիվ 2, 3, 4, 51, 64, 65, 85, 87, 115 և այլն:

նիզմի պատմություն») և «Հայ ժողովրդի պատմություն» առարկաների դասախոս¹: 1925 թ. պատմական-հասարակական բաժնի գծով նա ընտրվել է Խորհրդային Հայաստանի Գիտության և արվեստի ինստիտուտի իսկական անդամ: Այդ շրջանում նա Ե. Չարենցի, Ա. Մռավյանի, Պ. Մակինցյանի և այլոց հետ, խմբագրել է «Նորք» գրական, գիտական ու քաղաքական հանդեսը (1922-1927), այստեղ տպագրել է 10-ից ավելի ուսումնասիրություններ²:

Ա. Հովհաննիսյանը խորհրդահայ պատմագրության հիմնադիրներից է: Ժամանակի ոգուն հարազատ ու քաղաքական նպատակաուղղվածությամբ են տոգորված այդ շրջանում նրա հրատարակած ուսումնասիրություններից շատերը, ինչպես օրինակ՝ «Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը» (1923), «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը» (1923), «Դաշնակցությունը և պատերազմը» (1924), «Գաղութահայ խնդիրներ» (1925), «Համագային կրիզիս» (1926), «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» (1927) և այլն: Անկախ այս աշխատություններում տեղ գտած անընդունելի, վիճաբանական ակնհայտ դրույթների, պետք է շեշտել, որ դրանք ժամանակաշրջանը ներկայացնող պատմական խոր վերլուծություններ են, ուսումնասիրություններ, որոնք իրենց կարևոր ընդհանրացումներով անհրաժեշտ ու պարտադիր պայման են ժամանակաշրջանի պատմությունը ճիշտ հասկանալու և ուսումնասիրելու համար:

1927 թ. օգոստոսին Ա. Հովհաննիսյանը ազատվել է զբաղեցրած պաշտոնից և տեղափոխվել Լենինգրադ: Մեկ տարի Մ. Ե. Մալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանում աշխատելուց հետո տեղափոխվել է Մոսկվա՝ այստեղ աշխատել Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կաբինետի վարիչ (1928-1931), ԽՍՀՄ Ազգությունների ինստիտուտի փոխտնօրեն (1931-1934), Նյութական մշակույթի պատմության պետական ակադեմիայի մոսկովյան բաժանմունքի տնօրեն (1934-1935), ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն (1935-1937):

1937 թ. հուլիսին նա հեռացվել է զբաղեցրած պաշտոնից, ապա անհիմն մեղադրանքներով ձերբակալվել: Հինգ տարի Մոսկվայի և Երևանի բանտերում տառապելուց հետո՝ 1941 թ. արքայազն է Կոմի ԱՍՍՀ-ում գտնվող Գուլագի ճամբարներից մեկը, որտեղ զբաղվել է անտառահատությամբ, այնուհետև արքայազն է Տաշկենդի մարզի Յանգի-

¹ Տե՛ս Լ. Պ. Գարիբջանյան, Երևանի պետական համալսարանը (1919-1930 թթ.), Երևան, 1994, էջ 94, հմմտ. էջ 102, 195:

² «Նորք» հանդեսի և այստեղ Ա. Հովհաննիսյանի ծավալած գործունեության մասին տե՛ս Հ. Ֆելեքյանի «Նորք» հանդեսը» [«Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության» (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1971, էջ 298-339] հոդվածը:

յով քաղաքը: 1943 թ. թույլատրություն է ստացել վերադառնալ Հայաստան, սակայն առանց Երևանում բնակվելու իրավունքի: Բնակության վայր ընտրելով Վանաձորը, պայմանագրային հիմունքներով աշխատակցել է Գիտությունների ակադեմիայի գրականության և պատմության ինստիտուտներին (1943-1954):

Ա. Հովհաննիսյանը հնարավորություն ունեցավ անմնացորդ իրեն մվիրել գիտությանը միայն 1954 թվականի հուլիսից, երբ իրավունք ստացավ բնակվելու Երևանում: Այդ պահից մինչև կյանքի վերջին օրը նա աշխատել է Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում որպես ավագ գիտական աշխատող (1954-1961), իսկ 1961 թվականից՝ նույն ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի վարիչ: 1955 թ. նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, 1956 թ. արժանացել է պրոֆեսորի կոչման: 1960 թ. նա ընտրվել է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, իսկ 1961 թվականին շնորհվել է Գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: 1967 թվականին՝ ծննդյան 80-ամյակի առթիվ, պարգևատրվել է Լենինի շքանշանով:

Գիտական, կուսակցական-քաղաքական, հասարակական բազմազբաղ ու բազմաբնույթ գործունեությունը չի խանգարել, որ Ա. Հովհաննիսյանը զբաղվի նաև հրապարակախոսությամբ, աշխատակցի մամուլի բազմաթիվ օրգանների, իսկ մի քանիսն էլ խմբագրի: Ա. Հովհաննիսյանը գործունե թղթակցել է իր ժամանակի պարբերական մամուլին, ինչպես օրինակ՝ «Նեցուկ» (Շուշի), «Բանվորի խոսք» (Բաքու), «Կարմիր դրոշակ» (Մոսկվա), «Կարմիր բանվոր» (Աստրախան), «Բանվորի կռիվ» (Գոնի Ռոստով), «Կոմունիստ» (Երևան), «Ֆորիդային Հայաստան» (Երևան), «Ավանգարդ» (Երևան), «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), «Մաճկալ» (Երևան), «Գրական թերթ» (Երևան), «Հայրենիքի ձայն» (Երևան), «Заря Востока» (Թիֆլիս) և այլ թերթերին, «Արարատ» (Էջմիածին), «Կոմունիստ» (Երևան), «Նորք» (Երևան), «Историк-марксист» (Մոսկվա), «Հայաստանի աշխատավորուհի» (Երևան), «Ֆորիդային գրականություն» (Երևան), «Լենինյան ուղիով» (Երևան), «Տեղեկագիր» (Երևան), «Պատմա-բանասիրական հանդես» (Երևան), «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (Երևան), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (Երևան), «Вопросы истории» (Մոսկվա) և այլ ամսագրերին: Նրա խմբագրությամբ են լույս տեսել Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (բոլշևիկների) Շուշի կոմիտեի «Նեցուկ» (1917) և Բաքվի կոմիտեի «Բանվորի խոսք» (1918) շաբաթաթերթերը, Ռուսաստանի կոմկուսի Ռոստով-Նախիջևա-

նի կազմակերպության հայկական սեկցիայի օրգան «Բանվորի կռիվ» եռօրյա թերթը (Նոր Նախիջևան, 1920), Հայկոմկուսի կենտրոնական օրգան «Կոմունիստ» օրաթերթը (Երևան, 1920-1921) և «Նորք» գրական, գիտական ու քաղաքական հանդեսը (Երևան, 1922-1927): Նա անուրանալի դեր է խաղացել Գիտությունների ակադեմիայի «Պատմաբանասիրական հանդեսի» հիմնադրման ու կայացման գործում (1958):

Ա. Հովհաննիսյանը զգալի ավանդ ունի գիտական կադրերի պատրաստման ու դաստիարակման գործում: Նա իր շուրջն է համախմբել երիտասարդ, խոստումնալից պատմաբանների մի հիանալի խումբ և ստեղծել ուրույն դպրոց, որ հայտնի է «Հովհաննիսյանական դպրոց» անվանումով: Այդ դպրոցին էր վիճակված շարունակել ու զարգացնել իրենց մեծ ուսուցչի ավանդները, հայ պատմագիտությունը հարստացնել նոր ձեռքբերումներով ու նվաճումներով:

Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանը վախճանվել է 1972 թ. հունիսի 30-ին Երևանում: Հայաստանի կառավարության որոշմամբ նրա աճյունն ամփոփվել է գիտության և մշակույթի նշանավոր գործիչների քաղաքային պանթեոնում:

* * *

Մեծ և բազմակողմանի են Ա. Գ. Հովհաննիսյանի գիտական հետաքրքրությունները: Խոր գիտելիքները, լեզուների փայլուն իմացությունը, տիտանական աշխատասիրությունը, վիթխարի էրուդիցիան հնարավորություն են ընձեռել հրապարակ իջեցնել հայոց միջնադարյան, նոր և նորագույն պատմաշրջանների բազում խնդիրների նվիրված երկասիրությունները: Նա մաս հիանալի գրականագետ էր, գրականության պատմության պատմաբան ու տեսաբան, քաղաքական հրապարակախոսության աչքի ընկնող ներկայացուցիչ:

Թեև բազմաժանր ու բազմաբնույթ է Ա. Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը, սակայն պայմանականորեն այն կարելի է ստորաբաժանել երեք մեծ բնագավառների՝ 1. հայ ազատագրական շարժում, 2. Միքայել Նալբանդյանի կյանքն ու գործը և 3. հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների, ազգային-քաղաքական կուսակցությունների գործունեություն և գաղափարախոսություն: Չնայած կատարված ստորաբաժանմանը, նկատելի է երեք բնագավառների ընդհանուր հոգեհարազատությունն ու ընդհանրությունը և հեշտությամբ կարելի է դրանք խմբավորել միևնույն բնագավառի՝ հայ ազատագրական պայքարի մեջ:

Հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության և հայերի քաղաքական կողմնորոշման (օրիենտացիա) հարցերը կարևոր տեղ են գրավել ոչ վաղ անցյալի հայ պատմական գրականության մեջ: Ա. Հովհաննիսյանը առաջիններից էր, որ քննարկման առարկա դարձրեց այդ խնդիրները: Հատկապես հատկանշական է «Հայ-ռուս օրիենտացիայի ծագման խնդիրը» ուսումնասիրությունը¹: Փաստական հարուստ նյութերի վերլուծության հիման վրա պատմաբանն այստեղ հանգել է հետևյալ որոշակի եզրակացության. «Նյութերի անմիջական քննությունը հնարավորություն տվեց լիովին հերքել հայ-ռուս օրիենտացիայի ծագման մասին տիրող տեսությունը»²: Օրիենտացիայի խնդրին պատմաբանն անդրադարձել է նաև տարիներ անց շարադրած «Հայերի ռուսական կողմնորոշման նախապատմությունից» ծրագրային աշխատությունում³: Այստեղ հեղինակն արդեն հստակեցնում-խմբագրում է վերը արտահայտած իր տեսակետը և ավելի որոշակիորեն է արտահայտվում հայ ազատագրական մտքի վերադիրքավորման ինչպես ժամանակաշրջանի, այնպես էլ պատճառների վերաբերյալ՝ այդ երևույթերը ադերսելով Իսրայել Օրու անվան հետ, որը հրաժարվելով արևմտաեվրոպական կողմնորոշման ուղիներից և դիմաշրջվելով դեպի Մոսկովյան պետություն, իր ժողովրդի քաղաքական ազատագրման ծրագիրը կապեց «փաստապես միայն Ռուսաստանի միջամտության հետ»: Տվյալ խնդիրների հետ սերտ ադերսակցություն ունեն նաև պատմաբանի «Հակոբ Ջուղայեցու մի գրությունը ռուս արքունիքին»⁴, «Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց»⁵ և այլ ուսումնասիրություններ:

Ա. Հովհաննիսյանի ազատագրական շարժման նախասիրած պատմական գործիչը Իսրայել Օրին է: Հայ ազատագրական պայքարի այս աննկուն նվիրյալին է նվիրված նրա գիտական առաջին երախայրիքը⁶:

Թեմայի ընտրությունը պատահական չէր: Իսրայել Օրու կյանքն ու գործը նրան հետաքրքրել է դեռևս աշակերտական նստարանից: Այդ մասին պատմաբանը հիշում է. «Չորրորդ դասարանի աշակերտ էի, երբ հափշտակությամբ կարդում էի Բաֆֆու և Լեոյի գրվածքները: Շատ հավանեցի վերջինիս «Հայկական տպագրությունը», որի ազդեցությո-

¹ Էջմիածին, 1921:

² Անդ, էջ VI:

³ «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 65-109:

⁴ «Արարատ», 1915, № 9-10, էջ 775-781:

⁵ Էջմիածին, 1916:

⁶ **Aschot Johannissian**, Israel Ori und die Armenische befreiungsidee, München, 1913.

յամբ ընկա ՅՅՕԵ-ի նշանավոր ռուսերեն ժողովածուի¹ հետքի վրա: Վերջինիս մտառու ուսումնասիրությունը հետազայում ինձ մղում տվեց գրելու իմ համալսարանական դիսերտացիան»²: Խոսքը 1913 թ. Մյունխենում լույս տեսած «Israel Ori» աշխատության մասին է: Հետազայում նա այդ թեման այլևս չքեց: Էջմիածնական տարիներին գրած «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը» աշխատությունը շարադրելիս Մոսկվայի Հին վավերագրերի պետական կենտրոնական արխիվում հայտնաբերել է բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրեր, որոնցից յոթը վերաբերում են Օրիի գործունեությանը: Դրանք նա հրատարակեց այդ աշխատության հավելվածում: Արդեն վանաձորյան մեկուսացման տարիներին՝ 1947-1948 թվականներին, նա Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հանձնարարությամբ շա-րադրում է «Իսրայել Օրին և նախորդները» աշխատությունը, ուր ամփոփում է տարիների իր կուտակած ողջ նյութը և ստեղծում մի ընդհանրացնող աշխատություն: Տակավին անտիպ մնացած այդ մեծագրությունն է, որ հիմք դարձավ հայ ազատագրական պայքարի պատմությանը նվիրված իր կապիտալ մեծագրության համար: 1955 թ. վերջերին այդ մեծագրության մի մասը նա պաշտպանել է որպես դոկտորական դիսերտացիա, իսկ ամբողջ աշխատանքը, որ ամփոփված է երկու գրքի մեջ, լույս տեսավ «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» խորագրի ներքո³:

Առաջին մասում, որ կրում է «Հայ ազատագրական լեգենդը» վերտառությունը, քննարկվում է հայ ազատագրական մտքի զարգացման ընթացքը՝ վաղ միջնադարից մինչև XVII դար: Այստեղ լայնորեն հետազոտվել են քաղաքական ձգտումների առանցք կազմող տեսիլներն ու գուշակությունները, ներկայացվել են ազատագրական գաղափարաբանության պատմական միջավայրն ու զարգացման ընթացքը: Երկրորդ մասում հեղինակն անդրադարձել է XV-XVII դարերի հայ-արևմտաեվրոպական բանակցությունների պատմությանը, մասնավորապես կանգ է առել հայերի քաղաքական կողմնորոշման հիմնախնդրի պարզաբանման վրա: Վերջապես շարադրել է Իսրայել Օրու գործունեությունը, տվել նրա կյանքի և գործունեության քննական պատկերը: Աշխատանքը գրված է մեծ թվով հայրենի և օտար սկզբնաղբյուրների հիման վրա, որոնց ճնշող մեծամասնությունը հայտնաբերել է հեղինակը և դրանք դրել շրջանառության մեջ: Ա. Հովհաննիսյանի «Դրվագները» գնահատ-

¹ Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898.

² Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, էջ 80:

³ Գիրք առաջին, Երևան, 1957: Գիրք երկրորդ, Երևան, 1958:

վել են որպես հայ պատմագիտության նշանակալից արժեքներից, որպես մնայուն գործ, որ պատիվ է բերում ոչ միայն հեղինակին, այլ բովանդակ մեր պատմագիտությանը¹:

Իսրայել Օրու գործունեությանը Ա. Հովհաննիսյանը անդրադարձել է նաև XVIII դարի առաջին երեսնամյակի հայ-ռուսական հարաբերություններին նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուի ընդարձակածավալ առաջաբանում² և այլ ուսումնասիրություններում: Արժևորելով Իսրայել Օրու դերը հայ ազատագրական պայքարը իրատեսական գեոմի վրա դնելու ուղղությամբ, միաժամանակ հեղինակը բացահայտել է Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հիմնական ուղղվածությունը և ցույց տվել, որ տվյալ պատմաշրջանում հայ ազատագրական պայքարը շահավետ էր Ռուսաստանի՝ կովկասյան քաղաքականության դիտանկյունից, ուստի և այն արժանացել է համապատասխան դրական վերաբերմունքի: Հայ ազատագրական պայքարի առանձին հարցեր քննարկվել են նաև Հակոբ Անասյանի «17-րդ դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում» ուշագրավ մենագրությանը (Երևան, 1961) նվիրված ընդարձակ գրախոսականում³, «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի 4-րդ հատորի՝ «Հայ ազատագրական շարժումը իրանական տիրապետության և թուրք զավթիչների դեմ XVIII դարի առաջին կեսում» բաժնում⁴ և լույս տեսած այլ գրախոսականներում: Ուշագրավ է հատկապես «Դավիթ Բեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբությունը» հոդվածը⁵, որտեղ ընթերցողին է ներկայացնում ազատագրական պայքարի առաջնորդի միանգամայն նոր կերպարը: Դավիթ Բեկը Օրիի գործի շարունակողն է, սակայն փարված ոչ թե բանարարության, այլ պրակտիկ պայքարի գաղափարին: Հայ ազատագրական պայքարի հետ են աղերսվում նաև գաղափարական այն հոսանքները, որոնք փոթորկեցին միջնադարյան Հայաստանի իրականությունը, խռովեցին Հայոց եկեղեցու անդորրը: Խոսքը աղանդավորական շարժումներից թոնդրական շարժման մա-

¹ Գրախոսությունները տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, № 1, էջ 236-248, **Ա. Գալստյան**, «Սովետական Հայաստան», 1958, 8 հուլիսի, **Վ. Հակոբյան**, «Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1962, № 9, էջ 83-88 և այլն:

² **А. Иоаннисян**, Историческое введение, տե՛ս "Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века", сборник документов, том II, часть I, Ереван, 1964, стр. V-XCIX. Ի դեպ, Ա. Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ է լույս տեսել նաև սույն ժողովածուի երկրորդ մասը (том II, часть II, Ереван, 1967):

³ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 235-248:

⁴ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 81-175:

⁵ Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1, էջ 96-111:

2- Ա. Հովհաննիսյան

սին է, որին պատմաբանը նվիրել է առանձին հոդվածներ¹: Անշուշտ, մերժելի է հեղինակի այն պնդումը, թե իբր թոնդրակեցիների շարժումը եղել է հեղափոխական և ունեցել է դրական նշանակություն: Ա. Հովհաննիսյանը չի ցանկացել նկատել, որ այս և մյուս այլ շարժումներ իրենց հակակեղեցական շեշտված ուղղվածությամբ թուլացնում էին ոչ միայն եկեղեցու դիրքերը, այլև հայ հասարակության բարոյական-քաղաքական միասնությունը, որն այնքան կարևոր էր այն ժամանակներում: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև Հովսեփ Էմինին նվիրված պատմաբանի հրապարակումը² և ազատագրական պայքարի մանրամասներին աղերսվող այլ ուսումնասիրություններ:

Հայ ազատագրական պայքարի պատմությանը նվիրված Ա. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունները վճռորոշ դեր և նշանակություն ունեցան թեմայի հետագա, համակողմանի ուսումնասիրության համար: Հայ պատմագիտությունը ձեռնամուխ է լինում ազատագրական պայքարի բոլոր դրվագներին ու էտապներին նվիրված ուսումնասիրությունների ստեղծմանը, ուսումնասիրություններ, որոնց համար որպես չափորոշիչ ու չգերազանցված արժեք մնում են վաստակաշատ պատմաբանի համբավավոր «Դրվագները»:

Հայ ազատագրական մտքի պատմության հետ սերտորեն աղերսվում են նաև Ա. Հովհաննիսյանի՝ Միքայել Նալբանդյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, որը պատմաբանի գիտական նախասիրությունների երկրորդ բնագավառն է: Պատմաբանի և գրականագետի իր փայլուն կարողությունները Ա. Հովհաննիսյանը դրսևորել է Միքայել Նալբանդյանին նվիրված 15-ից ավելի ուսումնասիրություններում: Դեռևս 1935 թ. նրա խմբագրությամբ լույս է տեսել Մ. Նալբանդյանի անտիպ երկերն ամփոփող հատորը³: 830 էջ կազմող այս հրատարակությունում Նալբանդյանի երկերը կազմում են ընդամենը 200 էջ, մնացած 600 էջը կազմողի ու խմբագրողի ծանոթագրություններն են, որոնցից շատերը միանգամայն նոր և թարմ խոսք էին ականավոր հեղափոխական-դեմոկրատի ու գրողի կենսագրության և ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Նալբանդյանագիտական իր երկարամյա պրպտումները նա ամփոփեց «Вопросы национальности в пуб-

¹ А. Иоаннисян, Движение тондракитов в Армении, տե՛ս “Вопросы истории”, 1954, № 4, տե՛ս նաև Ա. Հովհաննիսյան, Սմբատ Չարեհավանցին, նրա ժամանակը և՛ ժամանակակիցները, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956, էջ 7-30:

² Ա. Հովհաննիսյան, Էդմոնդ Բրրկը Հովսեփ Էմինի մասին, տե՛ս «Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1960, № 12, էջ 61-65:

³ Միքայել Նալբանդյան, Անտիպ երկեր: Խմբագրություն և կոմենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան-Մոսկվա, 1935:

лицистике Микаела Налбандяна» մենագրության¹ մեջ և «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկհատորյակում²: Վերջին աշխատանքը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց. քննադատությունն այն որակեց որպես նալբանդյանագիտության ամենանշանակալից ձեռքբերումը և հայ գրականագիտությունն ու պատմագիտությունը հարստացնող աշխատանք³: Նալբանդյանին նվիրված այս երկհատորյակը նշանավոր գրողի սոսկ կենսագրականը չէ, այն XIX դարի կեսերի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի, մասնավորապես հասարակական հոսանքների պատմության մի ուրույն հանրագիտարան է, ուր փաստական հարուստ պատմական ֆոնի վրա վերլուծության է ենթարկվել հայ հասարակական կյանքի, այդ թվում և արևմտահայ⁴, բոլոր կողմերը: Ինքը՝ Ա. Հովհաննիսյանը այս երկհատորյակը համարում էր իր լավագույն աշխատությունը և, ինչպես վկայում է Կ. Խուրավերդյանը, նա ցանկանում էր այն թարգմանել ռուսերեն: Այդ նպատակով է, որ նա կրճատել է մենագրության ծավալը, կատարել լրացումներ և ուղղումներ, նախապատրաստել թարգմանության համար, սակայն «գիտնականի ցանկությունը մինչև այժմ չի իրականացվել»⁵:

Մ. Նալբանդյանին նվիրված սույն մենագրության հետ մերձավոր աղերս ունեն Ա. Հովհաննիսյանի՝ հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների, ազգային-քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ու գաղափարախոսության հարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները, որոնք էլ ամբողջության մեջ կազմում են նրա գիտական հետաքրքրությունների երրորդ բնագավառը: Այս ուղղությամբ նա կատարում է զգալի աշխատանք, որոնք ամփոփվում են «XIX դարի 50-60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, 1966, № 1), «Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղա-

¹ Ереван, 1955.

² Գիրք 1, Երևան, 1955: Գիրք 2, Երևան, 1956:

³ Տե՛ս Մ. Մխիթարյանի («Գրական թերթ», 1956, 7 հունիսի), Ա. Հայրապետյանի («Սովետական Վրաստան», 1956, 4 մարտի), Վ. Պարսամյանի («Սովետական Հայաստան», 1957, 7 մարտի), Մ. Մազմանյանի («Սովետական գրականություն», 1957, № 1, էջ 152-160), Գ. Ստեփանյանի («Լենինյան ուղիով», 1957, № 2, էջ 116-124), Ա. Ասատրյանի («Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1958, № 6, էջ 101-113) և այլոց գրախոսությունները:

⁴ Արևմտահայոց պատմության ուսումնասիրության բնագավառում Ա. Հովհաննիսյանի կատարած աշխատանքի վերլուծությունը տե՛ս **Է. Ա. Կոստանդյան**, Աշոտ Հովհաննիսյանը և արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության մի քանի հարցեր, տե՛ս «Լրաբեր» ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1998, № 2, էջ 34-42:

⁵ **Կ. Մ. Խուրավերդյան**, Աշոտ Հովհաննիսյան (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 3, էջ 21:

փոխական շարժումներին» (նույն տեղում, 1968, № 1), «Հնչակյանների կազմավորման գաղափարական արմատները» (նույն տեղում, 1968, № 2), «XIX դարի 80-ական թվականների առաջին կեսի արևելահայ ազգային նարողնիկական խմբակները» («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1968, № 2), «Արևելահայ լիբերալիզմի և նարողնիկության ներհակությունները իննսունական թվականների սկզբներին» (նույն տեղում, 1969, № 2) ուսումնասիրություններում: Նշվածներն իմի բերելով, Ա. Հովհաննիսյանը 1960-ական թվականների վերջերին շարադրում է «Ուրվագծեր XIX երկրորդ կեսի արևելահայ հասարակական հոսանքների և ազգային քաղաքական կուսակցությունների պատմության» մենագրությունը, որը, սակայն, ցավոք, կյանքի իրավունք չստացավ: Հայաստանի կոմկուսի այն ժամանակվա ղեկավարությունը արգելեց մենագրության հրատարակությունը, որը, ինչ խոսք, եթե լույս տեսներ, կլիներ միանգամայն նոր մեկնաբանություն և կարող էր չափազանց կարևոր դեր խաղալ այդ հարցերի հետագա գիտական մշակման գործում:

Փաստորեն սրանով հիմնականում ամփոփվում են Ա. Հովհաննիսյանի կողմից հայ ազատագրական պայքարի բազմադարյան պատմության (IV-XIX դարեր) հիմնական փուլերի մանրամասների վերհանումն ու իմաստավորումը: Սակայն լայն հետաքրքրությունների տեղ պատմաբանը միաժամակ գբաղվել է նաև այլ խնդիրների ուսումնասիրությամբ:

Ա. Հովհաննիսյանը զգալի ավանդ ունի հայ գրականության պատմության առանձին հեղինակների ու հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում: Նշելի են հատկապես Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածն¹ ու Ֆրիկի կյանքին ու ստեղծագործությանը անդրադարձող նրա մենագրական ուսումնասիրությունը²: Վերջին աշխատությունում հեղինակը բացահայտել է նշանավոր տաղերգուի ապրած դարաշրջանի տնտեսական ու սոցիալական հարաբերությունների ամբողջ պատկերը և այդ ֆոնի վրա դիտարկել «Նրա տաղերի, նրա արտահայտած տրամադրությունների ու ապրումների սոցիալ-պատմական իմաստը»³: Նմանօրինակ մեկ այլ ուսումնասիրություն է XVII դարի վերջերի հայ մատենագիր Չաքարիա Ագուլեցուն նվիրված էտյուդը, որը, նկատենք, առաջիններից մեկն էր այդ ժամանակներում քիչ հայտնի հեղինակի

¹ Ա. Հովհաննիսյան, Մաշտոցյան գրերի պատմական նշանակությունը, տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», 1962, № 2, էջ 3-14:

² Ա. Հովհաննիսյան, Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ, Երևան, 1955:

³ Վ. Բ. Բարխուդարյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 3, էջ 51:

մասին¹: Առանձնակի ուշադրության են արժանի Խ. Աբովյանին նվիրված մենագրությունը², Ստ. Նազարյանցին³, Բաֆֆուն⁴, Հովհ. Թումանյանին⁵ և այլոց վերաբերող նրա գրականագիտական հետազոտությունները:

Ա. Հովհաննիսյանը զգալի աշխատանք է կատարել նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական ութհատորյակի ստեղծման գործում: Նա եղել է բազմահատորյակի խմբագրական կոլեգիայի, ինչպես նաև 5, 6-րդ հատորների խմբագրության անդամ, 7-րդ հատորի գլխավոր խմբագիր: Բացի այդ, 4, 5 և 6-րդ հատորներում բազմաթիվ գլուխներ ու բաժիններ պատկանում են նրա գրչին: Ա. Հովհաննիսյանը զգալի մասնակցություն է ունեցել նաև «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր» կոլեկտիվ մենագրության ստեղծման աշխատանքներին⁶: Աղբյուրագիտական ու բնագրագիտական տքնաջան աշխատանքի արդյունք է նրա խմբագրությամբ ու մասնակցությամբ լույս տեսած այնպիսի կապիտալ ժողովածու, ինչպիսին է «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ»-ի զույգ հատորները⁷: Սրանց պետք է ավելացնել նաև այն տասնյակ գրքերը, որ լույս են տեսել նշանավոր պատմաբանի խմբագրությամբ: Այդ գրքերի հաջողության գործում անկասկած է դրանց խմբագրի տքնաջան ու հետևողական մանրակրկիտ աշխատանքը:

Անգնահատելի է Ա. Գ. Հովհաննիսյանի աշխատությունների գիտական արժեքը հայ ժողովրդի պատմության և մասնավորապես ազատագրական պայքարի ու գաղափարախոսության ուսումնասիրության բնագավառում: Կեսդարյա (պարտադրված քսանամյա ընդհատումով)

¹ **А. Г. Иоаннисян**, Дела и дни Захария Акулиссского, տե՛ս «Историк-марксист», М., 1937, № 1, стр. 139-152.

² **Ա. Հովհաննիսյան**, Խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1933: Անշուշտ, սույն մենագրության մեջ Ա. Հովհաննիսյանի զարգացրած որոշ տեսակետներ տուրք էին ժամանակի գաղափարախոսության մեջ տիրապետող գեղեցիկ մտայնությունների: Նկատի ունենք Խ. Աբովյանին որպես «հետադիմական գաղափարախոս», «ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության գովերգու», իսկ Ստ. Նազարյանցին, Ռ. Պատկանյանին և Բաֆֆուն որպես «մարտական, ռազմաշունչ ազգայնականներ» որակելը և այլն: Նման որակումներից գերծ չէին այդ տարիներին գրված նրա այլ երկասիրություններ և մասնավորապես «Գրական նկատողություններ» հոդվածաշարը (տե՛ս «Խորհրդային գրականություն», 1934, № 3-4: 1935, № 1):

³ **Ա. Հովհաննիսյան**, Ստեփանոս Նազարյանցի գրական արխիվը, տե՛ս «Տեղեկագիր», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1955, № 3, էջ 45-53:

⁴ **Ա. Հովհաննիսյան**, Գրիգոր Արծրունու և Բաֆֆու գաղափարական ներհակության ակունքը, տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 1, էջ 15-31:

⁵ **Ա. Հովհաննիսյան**, Հովհաննես Թումանյան, տե՛ս «Նորք», 1923, Գիրք 2, էջ 316-320:

⁶ Երևան, 1963: Երկրորդ հրատարակություն, Երևան, 1967:

⁷ Հատ. Ա (1601-1620 թթ.), Երևան, 1974: Հատ. Բ (1621-1640 թթ.), Երևան, 1978:

գիտական գործունեության ընթացքում հրապարակ է իջեցրել շուրջ 150 ուսումնասիրություններ, որոնցից շատերը դարձել են հայ պատմագիտության նվաճումներից և կարևոր նշանակությամբ մնայուն ու պատվավոր տեղ են ապահովել իրենց հեղինակին հայ պատմագիտության անդաստանում: Ծիշտ է նկատված, թե «նրա կյանքը գիտությանը և ժողովրդին բոլորանվեր ծառայելու ուսանելի օրինակ է»¹:

Այսու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչական բաժինը ընթերցողների ուշադրությանն է ներկայացնում 1914-1916 թթ. ընթացքում «Արարատ» ամսագրում տպագրված երիտասարդ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի պատմագիտական աշխատությունները, ինչպես նաև Էջմիածնական տարիներին գրված, սակայն 1921-1922 թթ. նույն Էջմիածնում լույս տեսած երկու ուսումնասիրություններ ևս, ընդամենը՝ ութ աշխատություն: Գևորգյան ճեմարանում աշխատելու շրջանում, ամառային բոլոր արձակուրդներին Ա. Հովհաննիսյանը մեկնում էր Մոսկվա, ուր շարունակում էր պրպատումները տեղի արխիվային հաստատություններում՝ Էջմիածնական իր ուսումնասիրությունները համապատասխան ռուսական վավերագրերով հարստացնելու համար: «Հայ-ռուս օրինատագիտական ծագման խնդիրը» ուսումնասիրությունը գրելիս՝ 1915 թ. ամռանը, ինչպես հենց ինքը՝ Ա. Հովհաննիսյանն է հավաստում, շարունակել է աշխատանքը Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության արխիվում²: Բնական է ենթադրել, որ այս, ինչպես նաև մյուս ուսումնասիրությունը, նախատեսված էր հրատարակել «Արարատ» ամսագրում, սակայն 1919 թ. ամսագրի հրատարակությունը դադարեց: Գրանք թեև լույս են տեսել 1921-1922 թթ. ընթացքում, սակայն արդարացի կլինի ու բնական այդ ուսումնասիրությունները ևս զետեղել «Արարատ»-ի հայագիտական ժառանգություն հանդիսացող նրա սույն հատորում, թեկուզ և «Հավելվածներ»-ի ներքո:

Հատորում զետեղված աշխատությունները դասավորել ենք ժամանակագրական կարգով: Նյութերը լույս են տեսնում նույնությամբ, միայն խիստ անհրաժեշտ կետադրական, ուղղագրական ու տեխնիկական միջամտություններով: Տեքստում ուղիղ փակագծերում [] կատարված հավելվածները պատկանում են մեզ:

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

¹ «Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյան». Սովետական Հայաստանի ականավոր գիտնականները, № 14: Ներածականը՝ Վ. Ա. Գիլոյանի, Երևան, 1973, էջ 35:

² Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, էջ 125:

ԺԳ ԴԱՐԻ ՄԻ ՈՒՂԵՒՈՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ

Burchardus de Monte Sion՝ այսպէս է կոչւում այդ ուղևորը, հայ բանասէրների շրջանում շատ ծանօթ դէմքերից է: Դոմինիկեան այդ վանականի անունը, որքան ինձ է յայտնի, առաջին և վերջին անգամ անցողակի յիշել է մեզանում Հայր Ղ. Ալիշան¹: Իւր ըստամենայնի պակասաւոր ցուցակի մէջ Կ. Կոստանեանց² չի մտցնում նաև այդ ուղևորի անունը, թէև վերջինս, որպէս Հայոց երկրի հին այցելուներից և նկարագրողներից մէկը՝ նա անցել է Կիլիկիա Լևոն Գ-ի ժամանակ [1260-1289], ըստ երևոյթին 1284 թուականի գարնանը, գուրկ է ուռու հետաքրքրութիւնից: Եւ որովհետև իրեն ժամանակակից Վիլլեբրանդտի, Ռուբրուքի, Մարկո Պոլոի և այլոց պէս այս ուղևորը ևս կարող է ուռու արժէք ունենալ հայոց անցեալով հետաքրքրողների համար, աւելորդ չը պէտք է համարուի նրա «Նկարագրութեան» լատին բնագրից³ ըստ կարելոյն բառացի փոխադրութեամբ քաղել այստեղ հայերին վերաբերող հատուածները:

«Եղայ նաև Հայաստանի և Կիլիկիայի թագաւորի մօտ: Կային նրա մօտ նաև քանի մի թաթարներ: Միւսները սակայն բոլորը, որ ծառայողների թուին էին պատկանում, քրիստոնեաներ էին, թուով մօտ 200 հոգի: Տեսայ սրանց եկեղեցի շտապելիս, պատարագին ներկայ գտնուելու, ծնկաչոք և ջերմեռանդութեամբ աղօթելու: Եւ որտեղ ես և իմ ընկերը հանդիպում էինք նրանց, շատ պատուում էին մեզ գլխարկ վերցնելով, յարգանքով խոնարհուելով ու ողջունելով մեզ. մեր ողջոյնի պատասխանից յետոյ էին միայն բարձրացնում նրանք իրենց գլուխները»:

«Հայոց, ինչպէս և վրաց, եկեղեցու գլուխը կոչւում է կաթողիկոս: Նրա մօտ⁴ մնացի 14 օր: Կային նրա հետ արքեպիսկոպոս-

¹ Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885, եր. 223, 341:

² Հմմտ. Կ. Կոստանեանց, Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Երոսպայում, Թիֆլիս, 1910:

³ «Descriptio Terrae Sanctae». Peregrinatores Medii aevi quattuor. ed. F. C. M. Lauent, Lipsiac, 1864, iu 4⁰.

⁴ Իմա՝ կաթողիկոսի՝ Յակոբ Ա Կալայեցու [1268-1286] մօտ:

ներ և եպիսկոպոսներ, վանահայրեր և ուրիշ շատ եկեղեցականներ: Իւր նիստ ու կացով, հագուստով և խօսակցութեամբ նա այնքան ինքնայատուկ էր, որ նմանը չեմ տեսել ո՛չ կրօնաւորների, ո՛չ էլ աշխարհականների մէջ: Կարող էք հաւատալ, եթէ ասեմ, որ նրա հագած բոլոր շորերը իմ հաշուով ոչ մի դէպքում հինգ սօլիդ ստերլինգի¹ արժէքէն արժենայ, թէև նա ունէր խիստ ամուր մի դղեակ, մեծ եկամուտ և անբաւ հարստութիւն: Գործ է ածում նա ոչխարի մորթուց պատրաստած մի լայնաթև վերնագգեստ (*pellicius*)՝ կոշտ, կարմրագոյն, միանգամայն կեղտոտ ու անմաքուր և ապա հնացած և գրեթէ մաշուած մի ներքնագգեստ (*tunica*): Բացի այդ նա կրում էր սև ուսապանակ (*scapulare*, հմմտ. ֆրանս. *scapulaire*) և սև թիկնոց (*pallium*)՝ աժան և կոպիտ գործուածք:

Հայոց և Կիլիկիայի թագաւորին տեսայ իւր բոլոր իշխանների և յաճախ իւր նախածին որդու² հետ խոնարհութեամբ ու մեծ յարգանքով նստած նրա ոտերի առջև, ամենայն երկիւղածութեամբ Տիրոջ խօսքը լսելիս: Կաթողիկոսը իւր բոլոր հոգեւորականների հետ պահում էին քառասնորդը (*quadragesima*) հացով և ջրով, նմանապէս և թագաւորը իւր բոլոր իշխաններով, բացառութեամբ Աւետեաց օրուայ, երբ իմ ներկայութեամբ կաթողիկոսը թոյլ տուեց նրան ձուկ ուտել և գինի խմել: Այդ օրը ներկայ էի պատարագին, որ տեղի ունեցաւ նոյն կաթողիկոսի, թագաւորի և թագուհու ներկայութեամբ: Արարողութիւնը կատարվում էր մեծ երկիւղածութեամբ: Պէտք է ասել, որ նրանց քահանաներն ու եպիսկոպոսները զգեստաւորուում են մերոնց պէս: Պատարագի ժամանակ պատրաստում են բաղարջ, կարդում են միւսնոյն խօսքերով միւսնոյն թերթերն ու Աւետարանը, երգում են միւսնոյն «Սուրբ-սուրբ», «Հայր մեր», «Գառն Աստուծոյ» սկսուածքները, սակայն իրենց բարբառով և գրքերով, որովհետև նրանք ունեն նաև իրենց առանձին լեզուն և գրականութիւնը: Կաթողիկոսը ինքը և միւս բոլոր նուիրապետները կուսակրօն են. չի կարելի գտնել ամբողջ արևելքում նուիրապետներ ինչ ազգից էլ դրանք չը լինեն, որ կուսակրօն չը լինէին: Եւ պէտք է ասել, որ բոլոր կուսակրօնները վայելում են այստեղ մեծ յարգ ու պատիւ: Ստորին հոգեւորականութիւնն ու քահանաները չունեն սակայն ոչ մի իշխանութիւն և աշխարհականներից էլ բանի տեղ չեն տրւում. ե-

¹ Ըստ հրատարակչի այդ գումարը համարժէք է «4 թալեր եւ 25 գրոշ արծաթի»:

² Յետագայի շեքուն Բ [1289-1301] թագաւորի:

կեղեցական ծէսեր կատարելուց զատ, նրանք այլ պաշտօն չունեն: Վերջացնելով գիշերուայ ժամասացութիւնը անցնում են առաւօտեան ժամասացութեան. առաւօտեան ժամասացութիւնից յետոյ չեն քնում, այլ եկեղեցում նստած ուսուցանում են ժողովրդին մինչև արևածագը և ապա մատուցանում են առաջին պատարագը կամ թէ սա տեղի է ունենում երրորդ ժամի մօտերքը, եթէ օրը տօնական է: Ոչ մի բան չէ վայելում հեղինակութիւն, եթէ թոյլ չէ տրուած վարդապետից (verthabite), բոլոր քահանաները ամուսնացած են և թոյլ էլ չի տրուում որ և է մէկին պաշտօն կատարել, եթէ ամուսնացած չէ: Երկուշաբթիից մինչ ուրբաթ (քահանաները) երբէք պատարագ չեն մատուցանում, եթէ տօն չկայ, այլ ազատ են ամուսնական պարտականութիւններ կատարելու (vacant amplexibus): Շաբաթ և տէրունական օրը տեղի է ունենում շատ շքեղ պատարագ: Կնոջ մահուանից յետոյ քահանան կրկնամուսնութեան իրաւունք չէ վայելում ու չը պէտք է բերէ ուրիշ կին: Եթէ նա շնանայ կամ անհաւատարիմ գտնուի, զրկւում է պաշտօնից և պէտք է թողնի եկեղեցին, որպէս զի սա չը պղծուի: Եթէ երէցկիւնն անհաւատարիմ գտնուի, քահանան կարող է պաշտօնագուրկ լինել ու հեռացուել եկեղեցուց, երէցկիւնը սակայն քթատուում է, իսկ այն տղամարդը, որ կենակցել է նրա հետ ենթարկւում է ամորձատման, եթէ նոյն իսկ նա ամուսնացած էլ լինի: Այսպիսի մի դէպք տեղի ունեցաւ իմ ներկայութեամբ: Քահանայի մահուանից յետոյ նրա կինը չը պէտք է մարդու գնայ, եթէ օրինազանց լինի՝ կայրուի, սակայն եթէ պոռնկանայ՝ ոչ մի վատ բան չի պատահիլ նրան: Կայ նրանց մօտ նաև մի նոր կանոն, առաքեալների հետևողութեամբ քահանայացուն պէտք է ամուսնանայ կոյսի հետ: Հայ և վրաց քահանաները տարբերում են աշխարհականներից նրանով, որ սպիտակ կտաւէ կտորով փաթաթում են իրենց պարանոցն ու վիզը:

Այն գողերը, որ ամենաթեթև գողութիւնն ունեն արած կամ այն ոճրագործները, որ թեթև ոճիրն ունեն կատարած, ամորձատուում են, որպէս զի հայրերի ոճրագործութիւնները ընդօրինակող զաւակներ չը ծնեն: Այն երևոյթը, որ այստեղ պոռնիկներ այնքան շատ կան, թւում է ինձ, ունի իւր պատճառը, այստեղ շատ ներքիններ կան, որոնք բոլորը ծառայում են որպէս ստրուկ ազնուհիւնների. հայոց թագուհին, այն ժամանակ երբ ես նրա մօտն էի, ունէր, կարծեմ, ակելի քան 40 ներքինի: Առանց թագա-

ւորի յատուկ թոյլտուութեան ոչ մի տղամարդ չի կարող մտնել թագուհու մօտ: Թագուհու մօտ գնացողը պէտք է յիշատակութեան արժանի մի բան նուիրի այն ներքինուն, որ նստում է նրա առաջ: Նոյնը տեղի է ունենում և բոլոր ազնուհիւնների նկատմամբ, լինեն դրանք ամուրի թէ ամուսնացած:

«Թագաւորական տան անդամները, իշխանները և բոլոր ազնուականները սիրով են լսում Աստուծոյ խօսքը: Դրա համար է, որ իւրաքանչիւր օր ժամը 3-ին մի վարդապետ կամ վանական գալիս է թագաւորի ու իշխաններից իւրաքանչիւրի ամրոցը. դրանց մօտենում է միշտ իշխանը ինքը, մենակ կամ թէ գաւակների ու տնեցիների հետ ի միասին: Վանականները գնում են առաջները որ և է մի գիրք և կարդում նրանց ներկայութեամբ ռամկօրէն (*in vulgari*)՝ որովհետև ուրիշ լեզու չը գիտեն, կամ թէ բացատրում նրանց դոցա բնագիրը, և, եթէ աշխարհականները որ և է տեղ կասկած ունեն, առաջադրում են հարցեր և ստանում վանականներից դրանց մեկնաբանութիւնը սրբոց ցուցմունքների համաձայն: Ես հարցրի վանականներից իսկ, թէ սրանցից նրանք ո՞րի ուսմունքներին են ամենից շատ հետևում: Ասացին, որ գլխաւորների շարքին են դասում Յովհան Ոսկեբերանին, Գրիգոր Աստուածաբանին և Կիւրեղ Աղէքսանդրիացուն: Թէ՛ հոգևորականները և թէ՛ աշխարհականները եկեղեցում պահում են իրենց շատ վայելուչ ու ոչինչ չեն անում այնտեղ բացի աղօթելուց, երգելուց և այն բոլորից, ինչ պիտի կատարեն ըստ օրինաց: Երբէք չէք տեսնի մէկին ծիծաղելիս եկեղեցում կամ ոչ լուրջ վերաբերմունք ցոյց տալիս:

Պատարագի խորհուրդը կատարւում է նրանց մօտ ամենայն ջերմեռանդութեամբ: Սկիհը պահւում է սեղանի ձախ կողմը, սրա համար պատի մէջ յատկապէս պատրաստած մի տեղ: Պատարագի ժամանակ մետաքսէ աղլուխով ծածկած սկիհը բարձրացնում է սարկաւազը և բուրվառարկու կիսասարկաւագի (*subdiaconus*) առաջնորդութեամբ ու երկու մոմակալների ուղեկցութեամբ շրջում է սեղանով դէպի աջ կողմը, ապա եպիսկոպոսը երկիւղածութեամբ առնում է այն և մատուցանում իւր պատարագը մերոնց պէս: Երկու հոգի վառած մոմերով կանգնում են պատարագէի յետևը *infra canonem* և դրանց մօտ՝ երկու բուրվառարկու սպիտակ շապիկներով: Երկու սարկաւագ կանգնում են սեղանի անկիւններում, աջից և ձախից, իրարու վրայ դրած ափերով, ջերմօրէն աղօթելով, երեսները դէպի Քրիստոսի մարմինը դարձրած փոխէ-

փոխ քանի մի խիստ երկիւղած մեղեդիներ երգելով: Այս բոլորը տեսնել ու լսել անկասկած չափազանց ախորժելի է:

Շատ ուրիշ բաներ ևս տեսայ այն երկրում, ինչպէս աշխարհականների նոյնպէս և հոգևորականների մէջ, խիստ օրինակելի և որոնք սակայն մեր երկրում հազիւ կարող էին իրագործելի թուալ»:

ՆՈՐ ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅ-ՈՒՆԻՏՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

Հայ ունիտորների գրական վաստակը մեծ է ընդհանրապես: Եթէ մի կողմ թողնենք նրանց անպէտք թարգմանութիւնների երկար շարքը, բաւական է յիշել երկբայելի ինքնուրոյնութեան հետքեր կրող մի քանի կրօնական-դաւանաբանական գրութիւններ և դժուարամարս լատինաբանութեան մէջ խրուած մի երկու քերական փորձեր, մենք սպառած կը լինենք գրեթէ այն ամբողջ գրական ժառանգութիւնը, որ մնացել է մեզ այդ հայրերից: Արուեստի և բովանդակութեան տեսակէտից խեղճ բաներ են յատկապէս նաև այն մի երկու գրութիւնները, որոնք մնացել են մեզ, որպէս նմուշներ Հայ ունիտորական-պատմագրութեան, այսպէս օրինակ, Հներից Ներսէս Պալիանցի, իսկ նորերից Ստեփանոս Ռոշքայի ժամանակագրութիւնները, եթէ կարելի է առհասարակ այս երկու հայրերին ևս Հայ ունիտորների շարքը դասել:

Եւ սակայն ԺԴ-ԺԸ դարերի մեր ինքնուրոյն պատմական գրականութիւնը այնքան կարիք ունի նոր լրացումների, որ պէտք է միայն ցաւել, որ մինչ այժմ դեռ տպագրութեան չեն յանձնուած պատմական այդ և նման նիւթերը: Անցեալի այդ մնացորդները կարևոր են և մի այլ տեսակէտից. Հայ ունիտորական գրականութիւնը, չը պէտք է մոռանալ այդ, մի մասն է կազմում Հայ ու օտար գրողներից հեղինակած այն եւրոպական աղբիւրների, որոնք առնչութիւն ունին Հայ ունիտորական շարժման հետ: Եւ որովհետև հէնց եւրոպական այդ գրականութեան մէջ է, որ գունեղ արտայայտութիւն են գտնում Հայոց պատմական կեանքի այլ և այլ կողմերը, անհրաժեշտ է լրացնել ըստ կարելոյն նաև այդ գրականութեան բացերը, տպագրութեան տալով Հայ ունիտորական պատմագրութեան դեռևս անյայտ մնացած նշխարները:

Ներկայիս ես բաւականանում եմ միայն տպագրութեան յանձնել իմ սեփականութիւն կազմող մի ձեռագրից Ժէ դարու երկու ծանօթ ունիտորների՝ Հայր Յակոբ Յիսուսիի և Հայր Մատթէոս Յովանիսեցու թողած պատմական արժէք ունեցող երկու անծանօթ գրութիւնները: Յիշածս ձեռագիրը բովանդակում է՝

ա. Ներսէս Պալիանցի թարգմանած Յրատեր Մարտինոսի ժամանակագրութիւնը (pp. 1r-53v, 59r-275 r.):

բ. Թարգմանչի կազմած հայ թագաւորների և կաթողիկոսների գաւազանագիրքը (pp. 275v-316v.):

գ. Մատթէոս Յովանիսեցու յիշատակարանը պարսկական դեսպանութեան և Նախիջևանի կաթողիկ վանքերի մասին (pp. 53v-55v.):

դ. Պօղոս Գ պապի կոնդակը՝ «Յաղագս արհեսպ սաց Հայոց» (pp. 57r-58r.):

ե. Յակովբ Յիսուսի ժամանակագրութիւնը (pp. 316v-318v.):

Զեռագրի հանգամանքները. կազմ՝ տախտակեայ հին կաշեկազմ, վիճակ՝ լաւ, միւթ՝ թուղթ, մեծութիւն՝ 25×21, թերթ՝ 318, գիր՝ բոլորագիր: Յիշատակարան՝ «Ա՛րդ՝ աղաչեմ զձեզ սրբազ"ն ք՛հրք, և դպիրք նորեկք, որք հանդիպիք դոյզն տրածիս, յիշել մաղթեմ զմեղսամած զծօղ գրոյս զպաղդասար դպիրս, և զեղբայրն իմ հոգևոր, զյովհաննէսն, և այլ զաշակերտսն իմ, գրիգորն, և զպօղոսն և միքայելն, որ բազում աշխատեցան, ընդիս, ձեռնտու լինելով յա՛մ իրաց, միով ողորմաիս, և դուք յիշել լիջիք, ի ք՛սէ» (p. 58r.): **Գրութեան տեղը և ժամանակը՝ անյայտ:** Եթէ սակայն ենթադրենք, որ ձեռագրիս «զծողը» և p. 55v. յիշող «Յ՛ր Բաղդասար... գեղջէն Կէժկոյ, նոր ընձայ, որ այժմէ ի միասին Գրիգոր վր դտին» նոյն անձնաւորութիւններն են, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ ձեռագիրը գրուել է «ի վանս Կէժկոյ» 1670-ական թուականներին: Այն հանգամանքը, որ ձեռագրի վերջում կցուած է Կէժկոյ վանքում կազմուած մի ժամանակագրութիւն, աւելի ևս հիմք է տալիս պնդելու այդ ենթադրութեան վրայ:

Ա,

ՀԱՅՐ ՅԱԿՈԲ ՅԻՍՈՒՍԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայր Յակոբ Յիսուսի մասին շատ քիչ բան գիտենք: Զեռագրի մէջ նա իրեն անուանում է «տ՛ր յակոբ յ ի որդի եար ազիզի, ազգ՛ւ դարբնեցի, ի գեղէն կեժկո՛»: 1636 թուին Օգոստի-

նոս Բաղեցին մեկնելով Լեհաստան նշանակում է նրան ժամանակաւոր «վերախնամօղ կ'ըգիս միաբանողաց և աջորդ ժողովրդենն» (p. 318v.) 1650-ական թուականներին նա յիշում է Նախիջևանի գաւառահայերի շարքում¹: Հայր Օգոստինոս Բաղեցու մահուանից յետոյ Հայր Յակոբը ժողովրդի և եկեղեցականների կողմից ընտրւում է նրա տեղը: «Բայց մինչ սորա պատրաստութիւն տեսանելն, որ դիմեսցէ ի Հռոմ առ ի հաստատել՝ տէր Պօղոս Փիրոմալքալայ Բրէզ օրհնեալ լինի Աղէքսանդր հայրապետէն արհիեպիսկոպոս Նախիջևանայ»²: Ձեռագրի մէջ յիշում է Հայր Յակոբի 1631-1636 թուականներին կատարած ճանապարհորդութիւնը դէպի Հնդկաստան, ուր նա եւրոպական գաղթականների շրջանում Նախիջևանի հայ կաթողիկ համայնքների օգտին ժողովում է «բ զմ ապրանք, բ ճ, թ մն, շուռջար, վաճի թէ փողէ» (p. 318r.): Հայր Անտոն Նազար Ապրակունացու հետ դարձեալ ժողովարարութեան նպատակով 1643 թուականին ուղևորւում է դէպի Ամերիկա և, հովանաւորուած սպանական կառավարութիւնից, միաբանութեան օգտին մի մեծ գումար է ժողովում³, որ յետոյ նրա և Հայր Պօղոս Պիրոմալի մէջ մի շարք վէջերի առիթ է տալիս⁴:

Հայր Յակոբ Յիսուսի անուան հետ, որքան յայտնի է, գրական երկեր չեն կապուած: Նրա ստորև բերած ժամանակագրութիւնն էլ գրական ոչ մի արժանիք չունի: Այստեղ նա միայն ժամանակագրական կարգով ի մի է հաւաքում մի շարք կցկտուր տեղեկութիւններ, որոնք գլխաւորապէս ժե-ժէ դարերի պարսկատաճկական պատերազմների շուրջն են պատում: Վերջում գտնում ենք մի քանի տեղեկութիւններ կէձկոյ վանքի մասին:

Յամի տ՛ն, ո՛նի, ի սամիսոն ք՛ղք, որ է՛ մերձ ծովին պոնդոսի, կրակ անկաւ, և գք դքն առ հասարակ այրե ց ծայրէ ի ծայր:

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 388:

² Զ. Պատկանեան, Նշխարք մատենագրութեան հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 24:

³ Ըստ Ալիշանի, 25.000 դուկատ, ibid, էջ 396՝ ըստ Bedik-ի, «Cehil Sutum»՝ 16.000 ինպերիալ, p. 378-379:

⁴ Ղ. Ալիշան, ibid, ծանօթութիւն: Հայր Կղեմէս Գալանոս յիշում է Հայր Օգոստինոս Բազեցու արևելեան և արևմտեան Հնդկաստանում կատարած ճանապարհորդութիւնների ու ժողովարարութիւնների մասին («Միաբանութիւն հայոց ս՛ք եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցոյն Հռովմայ», Հռովմ, 1690, I, 525): Գալանոսի տուած այդ տեղեկութիւնները ուրիշ տեղ չենք գտնում: Արդեօք նա չէ՞ շփոթում Հայր Օգոստինոս Բազեցուն Հայր Յակոբ Յիսուսի հետ:

Դ՛ր ձևը ի նոյն ամին ունկարաց կայսրն կոտորե՛ց զթուրքն որ է քրիշչին և կոտորե՛ց ի զօրաց թուրքին հ ու, մ՛ դ,:

ո դճ, կը թվին ապրիլ, ժ է, զատիկ գիշ՛րն ցուրտ ար՛ր զայգիսն տարաւ զմ՛տն և զճ՛ուն,

հ թ, թվին կարկուտ երեկ մայիս ամսոյ ի, ի՛ դ, զայգի և զցո՛րե՛ն զամէնն բնաջինջ արար,

ձ ա, թվին դ՛ր ձև ցուրտ ար՛ր, զայգիսն տար՛ւ,

ո շխ ե, թվին թութուռն երեկ, մորեխն երեկ, ղուշն վ՛ր էր, մահն երեկ պատե՛ց ժանկ երեկ դախլն փչացոյց:

Յամի տ ն, ո դճ, կ է, թվին ջանհանշայ իմիրգէն, գնաց ի հասան բէկին յ՛ն, և սպանաւ ի ձեռն հասան բէկին, հասան ալին մակուայ բերդումն բանդի էր դուս էրեկ և թգ՛րց մեր շ՛րս մէ՛ւ, ը , ամիս, յետ էնդոր հասան փատի շահն էրեկ, հասան ալին սպանէց, զմեր շ՛ս հառ և թգ՛րց, կ ը թվին,

հ գ, թւին հասան բեկին գն՛ց զվրաստուն, թալանէց ու անթիւ անձինք կոտորէց և գերի ար՛ր.

հ է, թւին մեռ լ իւր մահուամբ սօլտանն թգ՛րէց,

ձ ա, թվին, յաղուպ բէկն կուռեց՛ւ զսօլտանն սպանէց, և ինքն թգ՛րց,

ղ , թվին գնաց ի զար պաղն մայրն և իւր եղբայրն մահադեղ արբուցին յաղուբ բէկին նա՛ իմացաւ, մօրն և իւր եղբօրն յուսայի բէկին մահադեղէն իմեցոյց ի միասին մեռ՛ն, ի զարաբ՛ղն, սովի խալիլն էառ զյաղուփ բէի որդին զբայն սանդուրն և թգ՛րցոյց, և բզ մք ի թգ՛րկն ցեղիցն սպանէց, նուէմ՛ բ՛ր ամսոյ ի վերջքն. մեծամեծ պարընէքն յամէն յաղաց ն, խալիլ բէկին, նա՛ գարունքն գնաց ի յե... փօռակ շահ ալին վ՛ր սպանէց գնա, և զուղուղու մահմատի որդին,

ղ ա, թվին անդի դը ձև ի վանայ շ՛ն սուլէյման բէկին վ՛ր, սուլէյմանն սպանէց զն ա, օգոստոս ամսոյ ի մուտն էառ զբայն սաղուրն և դը ձև ի թ՛օրէզ ըռստա՛մ իմիրգէն բերդումս բանդի էր. դը թվին, իբրահիմ իմիրգէն, բ զմ զօրօք էրեկ, մայ՛ս ամսոյ ի, ժ է, զըռստամ իմիրգէն հանեց և գնաց սուլէյման բէկին վ՛ր, սլէյմանն փախ՛ւ ի քուրդստան, և սպանաւ ի ձեռն դանայ ի՛ւլի որդոյն նուրալի բէկին. հուսէին ալի բէկն էառ զբայն սաղուր իմիրգէն, գն՛ց ի շրվան, ձմեռն եկաց ի տեղն, գարունքն ելաւ ի շրվանա, և էրեկ ի բազարշայն. սախալի բէկն գնաց կուվեց՛ւ,

յաղթէց ուղբայն, սաղուրն բռնէց, ու դ՛ճ, դ՛գ, թվ " տարաւ ի թարվէզ խեղդեցին.

ու դ՛ճ, դէ, թվին ուղուրլու մահմատին որդին, սուլթան ահմատն, ստըմբօլ էր դուս էրեկ, ըռստամն գնաց դէմ, կուրիլ չկարաց, եթող փախե՞ւ ախլցխայ, անդից երեկ ի դաճարին հեծէլն ժղ վէց սուլթան ահմատն էրեկ ի թարվէզ, ըռստամն էրեկ ի վր ջուղու դաշտումն կովեցան, ըռստամն յաղթվեցաւ, սպանաւ բզմ զօրօք, ահմատն գնաց ի թարվէզ սկսաւ մեծ պարնէքն բռնիլ, իպայ սուլթանն փախեաւ, դիմաց էր աղատունն, ահմատն հետեւն գնաց, ի պէն յետ դր՛ճ ահմատն ըսպ՛նէց ձմեռն, գուռուստամի որդին գալւանդի միրզէն եբեր ի թարվէզ թ՛գր եղիւր, գարունն որ ելաւ, ու դ՛ճը թվին յաղուպ բէկին որդին մուրատ խանն շամախի էր հեծել արր էրեկ ալւանդին վր. նախչւանայ գետումն կուեցան, ալւանդին զմուրատ խանն բռնեց իղիւր բերդում, զպայանդուր, լաթիւ բէկն իւր որդովն իղիւր ի մեր բերումս. մին տարին անցաւ աւդուլ բաղրն էրեկ բերդիս հէսար, բերդի մրդն զլաթիւ բէկն հանէց գնդանէ վէրեկին, գաւդուլ բաղրն բռնեցին դրին բերդումն, լաթիւ բէկն գն "ց զիպայ սուլթանն սպանէց, էրաղատանն, գալւանդին էառ ու իբեր ի թախթն.

ու դ՛ճ զթ, ջահանշաի միրզին տղէն գանջայ իրեաց, հեծէլ ժղվէց, ու չ թվին նա ի գանջոյ իրեկ, ալւանդին թարվիզոյ, դօշ դաշտումն ճակատ"ցան ջահանշին տղէն եթող փախե՞ւ:

ու չ թվին սովին շամախի ի առ, գշրվանչէն սպանէց, աշունքն երեկ շարուր գալւանդն փախուց գհեծէլն կոտոր"ց, ձմեռն գնաց ի թարվէզ, գարունքն գնաց ալւանդին վր, ալւանդին խոյս իրեդ իրեկ թարվէզ, շահն էլ յետ դր՛ճ է թարվէզ, ալւանդին էլ յետ փախ"ւ ի դիարբէկ մէռաւ:

թվին ու ե՛ճ, հ ե, շահ թահմագն գհուր ելաւ, շահ իսմայիլն դահ դահ բերդումն բանդի էր, դուս էրեկ ելաւ ի թաղթն, մէկ տարի թգր ուր արր, գհուր խուդաբանտայ փաթշահն ելաւ ի թ"ղթն, գ, տարի սով ընկաւ, գ, տարէն յետն մահ երեկ, մահէն յետն էլ սով եկաւ, ապրիլ, ը, կարմիր կրկին ցուրտ արր, այգին ծառն տունկն ցամէն տարաւ. ~

թվին, ու ե՛ճ, ձ ե, ամիր համգէն թախտ ելաւ, գ, տարի փաթշահութիւն արէց.

թվին ու ո, ի է, մաթէոս եպ՛սն միրանչեցի վաղջանեցաւ, յուրիս, ժ գ:

Թվին ու թ, և օգոստոս ամսի ընտր օգոստինոս ազգէն բաջեցի պուտաղի որդի ընտրե լ արքեպ ս նախչուանա երկրին, գնաց մեծն ի հ ոմ օրհնց և ուրբանոս հայրապետէ, ը, եր"դ, դ ըձ և ի վիճակս նախչուանայ:

Թվին ու ոլ ա, ապրիլ ամսի, ա, մտաւ յե ս, ապրիլ ամսի թ, ցուրտ ար և, ծ" ուումանի ցուրտ տար" և, ոչինչ եմիչ չմնաց:

Թվին ու ոլ ա, ես տ ր յակոբ յ ի, որդի եար ազիզի, ազգ" և դարբնեցի, ի գեղէն կէծկո', ա ուքայ ի հնդկաց ~ ն, վ ս ողորմուե շրջեցա' ի ք ղքն գլխաւոր, գուա մանիւա'. չին քօչի, դ" ըձայ ա յ ողորմու բն ի գւ ոս երընջակ, բ գմ ապրանք, բ ճ թ մն, շուռջառ, վաճի թէ փողէ բերի, էր թիվն, ո ո լգ, դեկտ" մբ", ի ե մտա տ ւն:

Այս ամի խոնդարն էրեկ երեան, էառ, մուռթուզայ փաշէն եթող բերդումն ինքն գնաց թարվէզ, անդի դ ըձ և իւր ~ ն :

Այս ամի լէհաց թգ ըն դէսպան առ քց մօտ շահ սաֆին. շահ սաֆին պարոն տ ր օգոստինոս արքե պսն առք ց լեհաց ~ ն մօտ թգ ըն, ըստանիսլաւ, գիս, յակոբս յ ի ընթրե ց, վերայխնամօղ կ ըգիս միաբանողաց ու աջորդ ժ ղվրդենն:

Այս ամի մուռթուզայ փաշէն գերացուց գ" և ոս, գ ճ ի գերի ապարաներո գնաց և ... լ ամ սպանածն տարածն, օլքէս դուս ելաւ, ո եճ ջան

դ ըձ լ այս ամի շահ սաֆին էրեկ գնաց բերդին վ ը, գ, ամիս նստաւ, մարտի ժ ե օրն երիչ ելաւ բերդին վ ը, սիր հաճին առին մարտի, ի բ, բերդն առին, մուռթուզա փաշէն մեռ" և, շխիջան փաշէն, իբրահիմ փաշէն, մէիմուն փ" շ և այլ բ գմ փաշուենք, և գէիմնի բունէց, ողորկէց դահ դահ դալէն, մուրատ բէկն, թահմազ դուլի խանն, որ բերդն տէլին, դօնմիչ ելան հետ խոնթարին գնացին, շահն երբ յետ դր ձ, օլքէս գնաց գանկատ մախսուտ սուլթանէն, մինչև արտաւէլ այն տեղն սուլթանու ին կտրեցին, սուլթանու ի տվին իւր տէին իմամ դուլի բէկին,

տ ր Պօղոս,
(կարմիր թանաքով)

Թվին ու ոլ է, մարտ ամսոյ առ ջի օրն, սկիզբն արինք վանաց սրբատան, յետքի դարն կտր" ցինք ընձան շինեցինք բգմ աշխատ" ցանք ի վ ը հէսարին և ընձանին: Նախ ես տ ր յկ բս յ ի

վ՛րխնամող կ՛րգիս, ես տ՛ր մաթէոս, ես տ՛ր ջվանս շահբունեցի, ես տ՛ր մաթոսս աւագ սարկւ գ, ես տ՛ր մաթէոս կիսասարկ աւագ, ես տ՛ր գրիգորս, ես տ՛ր թումէս, ես Փ. կօնֆէրս խ՛չատուրս, և վանքի միաբանս. բ՛զմ աշխատ ցաք ձեռօք մօրօք, ով ոք տեսնու կ՛մ կր դայ մի հայր մեղայիւ զմեզ յիշէ. և ինքն յիշե լ լիցի ի ք սէ, սաֆարն որ բազ(?) վան էր մոյն, նա եդ խ՛ռատն, տր յա- կոբ էր. և ամիրն:

Բ

ՀԱՅՐ ՄԱՏԹԷՈՍ ՅՈՎԱՆԻՍԵՑՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Երբ Հայր Պօղոս Պիրօմալ Նախիջևանի գաւառում մեծ խոռ- վութիւնների տեղիք տալուց յետոյ 1664 թուին հարկադրում է իւր պաշտօնը թողնել, եկեղեցական և աշխարհական ժողովը ա- ռաջադրում է նրա փոխարէն Հայր Մատթէոս Յովանիսեցու (*Avanicensis*) թեկնածութիւնը: Հաստատութեան գործը գլուխ բե- րելու ու արքեպիսկոպոսական աստիճան ստանալու համար Հայր Մատթէոս պէտք է մեկնէր Հռոմ: Հայոց համայնքների ի վե- րուստ յաճախակի արհամարուած ընտրական իրաւունքները վե- րականգնելու և պաշտպանելու նպատակով, Վատիկանի դիւա- նատից Հայր Մատթէոս 1666 թուի ապրիլին հանել է տալիս Պօ- ղոս Գ պապի հայերին «յաղագս արհեպիսկոպոսաց Հայոց» ուղ- դած այն կոնդակը, որի օրինակը պահուած է ձեռագրի մէջ: Սոյն կոնդակի վրայ հիմնուած, սրբազան ժողովը կայացած ընտրու- թիւնը համարում է վաւերական և 1668 թուի մայիսի 14-ին Հայր Մատթէոս Նախիջևանի գաւառի արքեպիսկոպոսութեան պաշ- տօնն ու կոչումն է ստանում¹: Նախ քան իւր վերադարձը Հայր Մատթէոս կաթողիկ աշխարհի քաղաքական շրջաններում ևս սկսում է միջնորդութիւններ յարուցանել ի նպաստ հայ կաթողիկ համայնքների. նրա այդ միջնորդութիւնների նպատակն էր՝ եւրո- պական ազդեցութեան միջոցով թեթեւացնել հարկերի ու պարտ- քերի այն ծանրութիւնը, որի տակ հիւժուում էին կաթողիկ հայերը և վերականգնել այն մի քանի վաղեմի արտօնութիւնները, որ վայելում էին նրանք պարսից պետութեան սահմաններում:

¹ Զ. Պատկանեան, *ibid*, էջ 24-25: Ղ. Ալիշան, *ibid*, էջ 398:

«Ոչ միայն հաւատացեալների դաշտերն ու խաղողի այգիները, այլ և վանքերի ու եկեղեցիների սրբազան անօթներն էին գրաւ դրւում հերձուածողների կամ անհաւատների մօտ: Նոյնիսկ կրօնաւոր հայրերն էին հարկադրուած լինում ուրիշ բանուորների հետ հաւասար վարձով (*pro pari mercede cum aliis operariis*) աշխատել դաշտերում ու այգիներում, որպէս զի ստիպուած չը լինեն նաև իրանց եկեղեցական պաշտօնը թողնել, կամ՝ կեանքը կորցնել»¹: Այսպէս է նկարագրում իրերի դրուութիւնը ժամանակի հայ միախոնարներից մէկը՝ Հայր Պետրոս Բեդիկ: Նախիջևանի գաւառահայրերը, ինչպէս արդէն Հայր Յակոբ Յիսուսիի օրինակից գիտենք, աշխատում էին բարւոքել եկեղեցու և նրա սպասուորների այս վիճակը նաև ժողովարարութիւնների միջոցով. կաթոլիկ Եւրոպայում և նրա գաղութներում այդ ուղղութեամբ նրանք ունենում էին երբեմն յաջողութիւն²: Սակայն չարիքի դէմ կռուելու համար կաթոլիկ հայրերը դիմում էին նաև աւելի արմատական միջոցների: Յարգելով Հռոմի միջնորդութիւնը, արդէն իսկ ԺՁ դարում շահ Իսմայէլ Ա Նախիջևանի կաթոլիկ գիւղերին մի շարք արտօնութիւններ է տալիս. այդ գիւղերը նոյնիսկ տարեկան տուրքից (*contributio annua*) են ազատ յայտարարում: Բայց յաջորդ շահի օրօք կառավարութեան դէպի կաթոլիկ համայնքները ունեցած բարեհաճ տրամադրութիւնը փոխուած է հիմնովին. պետական հարկերի իրաւունքը (*jus regium tributorum*) նորից է տարածւում Նախիջևանի գաւառի վրայ և նոյնիսկ յետադարձ ոյժ ստանում՝ կարգադրւում է ժողովել նաև այն հարկերը, որոնցից Նախիջևանի համայնքները ազատ էին կացուցանել նախորդ շահի տուած արտօնութեան համաձայն³: Կեանքի և գոյքի ապահովութիւնից զրկուած, պարտքերի ու հարկերի ճնշումից նեղուած, հաւատափոխութիւնը շատերի համար փրկութեան միակ խարիսխն էր թւում այս տխուր օրերին. իսլամի հետևողները ազատուում էին գլխահարկի ծանրութիւնից ու իմամ Զաֆարի անունով յայտնի ժառանգական իրաւունքով նախատեսուած արտօնութիւնը վայելում:

Սակայն քրիստոնեաների մահմետականացումը երբէք էլ ձեռնտու չի եղել իսլամի խելահաս քաղաքագէտներին: Շահ Աբ-

¹ P. Petrus Bedik, *Cehil Sutun*, p. 378.

² Ibid, p. 365.

³ Ibid, p. 366.

բաս Ա հրաման է արձակում ի նպաստ Նախիջևանի համայնքների, որով նա կարգադրում է «վերստին եկեղեցու գիրկը հրաւիրել նրանց, որոնք յետ կը կանգնեն կաթողիկոսութիւնից» (*qui abjure-rout la foy catholique*): Իսկ եթէ նրանք կը կամենան յամառել իրանց սխալանքի վրայ՝ զրկել նրանց այն արտօնութիւնից, որ ունէին նրանք առաջ (երբ նրանք կրօնափոխ էին եղել)՝ խլելու և իւրացնելու այն բոլոր կայքը, որ կը գտնէին նրանք իրանց ընտանիքում¹: Այս շահի օրօք կաթողիկ համայնքների վիճակը սկսում է կրկին բարելաւուել: 1604-1605 թուականի մեծ գաղթի ժամանակ կաթողիկ հայերը, շահի հրամանով, տեղահան չեն արւում², իսկ, Հայր Անտոնինուս Թանիի վարած բանակցութեան հետեանքով, յետագայում կաթողիկ համայնքները «խաս» են արւում, այսինքն՝ համարւում «ենթակայ յատկապէս և անմիջապէս շահին, ազատ իւրաքանչիւր այլ մասնաւոր իշխանի իրաւասութիւնից»³: Շահը «արգելում է արտակարգ տուրքեր (*tributs extraordinaires*) վերցնել կաթողիկներին, պատուիրելով հարկահաններին բաւականանալ միմիայն նրանով, ինչ վերոյիշեալ կաթողիկները սովոր էին վճարել մինչ այդ, առանց որ և է յաւելման, ինչ պատրուակով էլ չը կատարուէ այդ»⁴. և միայն այն դէպքում, երբ համայնքները թերանում են իրանց տուրքերը ժամանակին արքունիք հասցնել, կարգադրում է «մալուջահաթն» կրկնակի վերցնել. (*ձեռագիր, էջ 54, v.*):

Շնորհիւ հայ կաթողիկ գիւղերի գլուխն անցած հայրերի ապիկարութեան և համայնքների մէջ առաջացող ներքին տարաձայնութիւնների, Նախիջևանի հայերը չկարողացան սակայն օգտագործել իրանց այդ արտօնութիւնները⁵: Տնտեսական այն ընդհանուր տագնապի շրջանում, որով պէտք է անցնէր Պարսկահայաստանը շահ Աբբաս Ա-ից յետոյ, ծանր պարտքերի մէջ խրուած հայ կաթողիկ համայնքները ևս շարունակում էին ենթարկուած լինել զրկանքների ու հարստահարութեան: Ուստի և, կամենալով վերստին ապահովել իրանց հին արտօնութիւնների գործադրութիւնը, նրանք պատուիրում են Հայր Մատթէոս Յովանիսեցուն

¹ P. Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660*, publié par Ch. Schefer, Paris, 1890, pp. 322-323. վերոյիշեալ հրամանը մեր աղբիւրի մէջ թիւրիմացաբար վերագրում է շահ Աբբաս Բ-ին:

² Զ. Պատկանեան, *ibid*, էջ 7. P. Fr. Antoine de Gouea, *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Cha-Abbas, etc.* Rouen, 1646, p. 374.

³ «Cehil Sutun», p. 385, հմմտ. մեր ձեռագրի p. 54 v.

⁴ P. Raphael du Mans, *ibid*.

⁵ «Cehil Sutun», p. 385.

Եւրոպայի կաթողիկ պետերից այդ իմաստով յանձնարարականներ ձեռք բերել Պարսկաստանի նոր գահակալ շահ Սուլէյմանի անունով: Այդ նպատակով, դեռ ևս իւր հաստատութիւնից առաջ, 1667 թուին, դիմում է Հայր Մատթէոս Փարիզ և ստանում Լիւդովիկոս ԺԴ-ից 23-ն յունիսի թուակիր մի նամակ ուղղած շահին: Շնորհակալութիւն յայտնելով Նախիջևանի գաւառում ապրող կաթողիկներին կառավարութեան ցոյց տուած հովանաւորութեան համար, Լիւդովիկոսը յոյս է յայտնում, որ նոր շահը ևս իւր «հօր» օրինակին (նամակի մէջ պատմական անունների և փաստերի շփոթութիւն կայ) կըհետևի, որը իրանից կամ իր տան անդամներից բացի, ոչ ոքի չէր կամենում նոյն իսկ վստահանալ Նախիջևանի գաւառի կառավարութիւնը¹:

Ինչպես տեղեկանում ենք թէ մեր ձեռագրից (էջ 53 v., էջ 54 r.) և թէ այլ աղբիւրներից², Հայր Մատթէոս պարսից շահի անունով իր հետ յանձնարարականներ է վերցնում նաև Կլեմենս Թ պապից, Ֆլորենցիայի մեծ դքսից և Վենետիկի հասարակապետութիւնից³: Այսպիսով դեսպանի ու պապական նուիրակի շնորհք ստանալով, Հայր Մատթէոս 1669 թուին վերադառնում է Նախիջևանի գաւառը, իսկ այստեղից, նոյն տարին անցնում է Սպահան՝ իր վրայ դրած յանձնարարութիւնները կատարելու:

Ձեռագրի մէջ Հայր Մատթէոս տալիս է իւր այդ առաքելութեան բաւականին մանրամասն նկարագիրը: Սպահանում, ինչպէս երևում է թէ այդտեղից և թէ կողմնակի աղբիւրներից, Հայր Մատթէոս լաւ ընդունելութիւն է գտնում. յարգելով եւրոպական հովանաւորների միջնորդութիւնը, շահ Սուլէյմանը վերականգնում է կաթողիկ հայերի արտօնութիւնները և խոստանում է թեթեւացնել նրանց հարկերը⁴: Եւ իրօք այս դեսպանութեան հետևանք է համարում Հայր Բեդիկ այն, որ «մի քանի տարուց ի վեր»,- հեղինակը գրում է 1678 թուականին,- Նախիջևանի գաւառը կրկին է «խաս» արուել, «որի շնորհիւ այս գաւառի հպատակները արտօնութիւն են վայելում՝ իրենցից ունենալու երկրի կա-

¹ P. Raphael dn Mans, ibid.

² Զ. Պատկանեան, ibid, էջ 25. «Cehil sutun», p. 439 և շար.:

³ Այս յանձնարարականների բովանդակութիւնը մեզ ծանօթ չէ: Գիտենք միայն, որ հասարակապետութեան ուղարկած գրութեան մէջ առաջարկ է եղել դաշնակցելու ընդհանուր բշխման՝ Թիւրքեայի դեմ, «Cehil sutun» ibid, նոյնպիսի առաջարկ արուած է եղել ըստ երևոյթիւն և Կլեմենս Թ-ի նամակի մեջ, հմմտ. Ղ. Ալիշան, ibid, էջ 399:

⁴ Ղ. Ալիշան, ibid.

ուսուցիչներ» (*ut ex suis habeant Principales in dominio directores*). Համայնքներն են «իրարու մէջ բաժանուած և հաւաքուած տարեկան հարկերն ու թագաւորական տուրքերը» (*ipsique inter se tributa et jura Regis annua exigant atque congregant*) ու յանձնուած կենդրոնական գանձարանին դրա համար նշանակուած օրը. ուշացնելու դէպքում հարկադրուած են «զինարին մի զինար տուգանք վճարել» (*incurrant paenam Dinare du dinar*)¹:

Իւր ձեռագիր յիշատակարանի երկրորդ մասում Հայր Մատթէոս հաղորդում է մեզ այն բոլոր հոգևոր հայրերի անունները, որոնք իր առաջնորդութեան ժամանակ սպասաւորում էին Նախիջևան գաւառի վանքերում ու եկեղեցիներում: Եթէ նրա այս տեղեկութիւններին կցելու լինենք այն բոլոր տուեալները, որ գտնուած ենք ժամանակակից Հայր Պետրոս Բեդիկի աշխատութեան մէջ Հայ կաթողիկէ եկեղեցական համայնքների նկատմամբ², կարող կը լինենք բաւականին ստոյգ գաղափար կազմել 1670-ական թուականների Նախիջևան գաւառի մասին:

«Մեք նուաստս տն մաթէոս արհի եպսկ պս, ընտրլ ի վիճակս եպիսկոպոսաց ի քհնից և ժղվրդոց, ընկալաք շնորհք եպսոսե ի մեծն հում, ի սբ եկղցոյն սանդա մարիամ մայջօր, ի ձեռնէ բարձրագոյն տն կարդինալիս պիլօնայ և արհի եպսն ջէնուայ քղբէն և սրբազան հ"յրապ"տին կլէմէնթոսի, թ, եր"դի, առաք շնորհք դէսպանոսե, հն դրձ, գ, կոնդակսով (*sic!*), հետք զւմ աղերսիւ նաև հրովարտաք Փրանցիոյ թ գրին ի լվգի. նա և ուշադրակայ գրանդուկին, և յուղիւ անկե"լ եկաք հասաք ի վիճակս մեր նախիջևան, թ վ ո ոկ թ յ լսի, ժ, մնացաք տեղս գեամիս և աստ ի չուե լ հասաք ի քղբն թ"րվէզ, և տեսաք զմանսուր խանի որդի թահմազ խանն, և ցոյց տուաք զաղերսս և զհրովարտաքս թագաւորացն քրս"տոնէից, և ետ մեզ խանն բմէհմանդար, աւրուս իս հասաք իսպրհան, և եկն իսպրհան դէսպան առ քլ ի կազմիր թ գրէն լէհացոց, որ անունն կոչի բուղդան բէկ, և ետուն բնակուի մէջ քղբին իսպրհան, և եկն մէհմանդ"ր պաշի, որ անունն կոչի ուսուփ բէկ, և ետուն բնակուի սարահմի, ի մէջ Ջուղայոյ քղբին, որ կոչի սարահ խօճայ սիլէյմանին, և տային մեզ օրըստօրէ ոօճիկ թ գրէն շ"հ սիլէյմանի որդի շահ ապազեն, (*sic!* փոխանակ «շ"հ ապազի որդի շահ սիլէյմանէն») օրն դ, մառչիլ, մնացաք մինչև գամիս վս իւր նց տօնին, ու-

¹ «Cehil Sutun», p. 432

² Անդ, էջ 380 և շար.:

մագանին, և սոյն աւուրն ռամագանին հրաւիրեցին մեզ առ թ գրն և մտաք առ թ գրն հետ դէսպան բուղդան բէկին, թ գրին լէհացոց, որ էր թիւն ռ ռ հ. փ տրվ՛րի, ժ բ և մեծ՛ւ պատուով ընկալաւ զմեզ թ գրին, և տուաք զնա մենին և զախերսն, որ առաք ել էր սրբ զն փափէն, և տեսաք անհամար զբդ բք, ոսկէ քաշրէ ականէ և պատուկ նէ որոյ էր անթիւ և անասելի, և յետ ամսին մարտի ժ ա որ էր աւրն իւր նց նաւուղին, հրաւիր՛րցին խրախու ին, սոյն օրս եղև մաժլիս և խրախու ի ի ալաղափուամն, տեսաք զմաժլիչն և զմեծու ին, որ աւելի էր քան զառջինն տասնապատիկ, և մնացաք մինչև չոր՛դ սահաթն, հետ թ գրին. և յետ սորա, է , եր՛դ օրն հրաւիրեց, զիս թ գրին մեծ վագիրն, որէ շխալի խանն: և ամ զոր ինչ հրամայ լէր մի ըստ միոջէ ծանուցաք և արգ տուաք թ գրին վ ս Ֆռանկի գեղորէից, նախ գիւղաք դքին արարաներոյ, երկ՛դ գիւղն ճահկայ, եր՛դ գիւղն շահ բունոյ, չոր՛դ գիւղն արբակունոյ, ե , եր՛դ խօշկաշինոյ, գ , եր՛դ գիւղն սալի թաղոյ, է , եր՛դ գիւղն քունայ, ը , եր՛դ գիւղն դարաղուշ, որ պատրի անդոնիոս թանի վրդ պտ, Ֆուէրէնթինոյ. յառաջմէ խաս էր արարեր: խազնին, շահապագ թ գրն ժ մկովն, խնդրուածով Ֆրանցիոյ թ գրին և ինքերաթօր կայսերին, ռաղամ որ տուեր էր վ ս գեղորէից, թէ ը ստ ժ մկին բերենք ոչ մալուճահաթն կրկնապատիկ լիցի, յետ սորա լաւ կառուարում չեն գիտացեր որ խասա՛ դաւթարումն զաւթ չեն արեր, բարաթ էին արարեր գեղորէից վերայ ռ գճկ ե, թուման, վ ս այս ծանրուես արգ տուաք թ գրին, թէ ժ դվրզն կուցրուէ, կ՛րող չեն վճարել, և թ գրն անցաւ այս դրամիցս, բաշխէց վ ս պատուոյ փափին կլէմէնդոս, թ , եր՛գի: Երկ՛դ արգ տուաք թ գրին, վ ս եկ ղցե "ց. և ռաղամ ետուր մեզ թէ ուր կամիցեն շինել եկ ղցիս ոչ ոք մեծամեծ կարող չեն խօսել, ըստ կամաց թ գրին ք՛րստոնէից, նա և ռաղամ ետ գեղորէից, ոչ ոք իշխանք կարենան ո՛չ համարձակ ձեռն արկել ի վ ը գեղորէից, բայց միայն ինքն թ գրն ...ցէ դատաստան և այլ իրաւունս, թ վ փրկչին ռ ռ հ մ՛րտի, ժ ա, ապր՛լի, ի , խալաթ եկաւ մեզ, ի թ գրէն ... ցաք խալաթն զնացաք մօտ թագ ւրին, իւրնց ղուրբան բայրամին, մեծ ուրախու ի արարին, և յանձնեցին մեզ նամէքն պատասխան թագաւորացն, գ , նամայ, և լ թուման ինամ մեզի, և իւ է, թ մն մեր խարճն, և պատուէր ետ թ գրն, բ , հաւատարիմ ք հյ ի կարգէն ս բ դօմինիկոսի, զի տարցեն զնամէքն առ թ գրն քր՛ստոնէից, և ռաղամ ա՛րր

ի վ՛ր շամախի խանին, որ ս՛ոք առ՛քսցէ ի վ՛ր մա(ս)կովայ, որք են անուանք կրգ ւրացն, մերոց, տ ը ազարէն ի գիւղէն ճահկայ, և տ ը անդոն ի գիւղէն աբրակունոյ, և Ֆ ը գրիգոր ի գիւղէն շահբունոց, թ վ, ո ո հ յուն"սի, ի դ, դուրս եղանք ըսպհանայ, որ էր ը մեզ, բ , ք հյ, տ ը բէնէթ աբարանէրոյ և տ ը անտոն աբրակունաց, թ վ ո ո հ, յ ւլ"սի, ի գ, մտաք ի վիճակս մեր նախիջևան, և աթոռանիստ գիւղաք զքն աբարանէր. թ վ, ո ո հ , օգոստոսի, ժ , տ ը ազարէն և տ ը անդոնն զճ պրհ եղաք, դէպ շամամախի:

Թ վ ո ո կ թ, երբ հասաք ի վիճակս մեր, ի թիւ արկաք կ ը գւրք ս ը դօմինիկոսի, ն իս ի վանս աբարաներոյ, տ ը պ"որոս պրեդիկաթօր ջէնարալ, տ ը բ"րթողիմէոս որդի ահլիմանի, տ ը բէնէթ, բէկի որդի ու այժմ սինդիք, տ ը միքայել լէթթօր որդի աւանիսի, որ է վարժե լ ա ծաբ"նու ե, ի ք զքն նապօլի, տ ը բարդօղիմէոս լէթթօր, ջվանի որդի, որ է վարժե լ ա ծաբանու ե, ի քաղա(ք)ն նապօլի, տ ը ղուկաս լէթթօր, էվատի որդի, ու է վարժե լ ա ծաբանու ե, ի ք զքն նաբօլի, և այժմ է ի ք զքն հ ում, մինսինարիօ հայոց, տ ը թումայ դադումեցի, վարժե լ ի ք զքն բէնէվէնդ, որ այժմ է իսպանիայ երկիրն, տ ը աւգուստին բաճեցի, նորընձայ. ի թոռն ագուստնոս արք եպիսկոպոսին, տ ը պ"ղոս որդի սաւարչի, որ այժմ է ի վարժարան ա ծաբ"նու ե, ի ք զքն ֆուէրէնցայ, յերկիրն գրանադուկին, որ է եղբօր որդի մաթէոս արք ե պսին, կօնֆէրքն, Ֆ ը իսաչատուր որդի մխիթարին, Ֆ ը գրիգոր որդի ամիրջանի, նորամուտքն որ են ի վանս աբարաներոյ, Ֆ ը յակոբ սալթաղցի, Ֆ ը գրիգոր աբրագունեցի, Ֆ ը ովանես աբարան"րոյ, Ֆ ը մաթոս աբարաներոյ:

Ի վանս քոնայ, Ֆ ը դօմինիկոս, ոգաբի, պրեդիկաթօր ջէնարալ ի գիւղէն խօշկաշինոյ, որ այժմ է վիք"ր կ ը գի գաւառիս, Ֆ ը դօմինիկ ս:

Ի վանս խօշկաշինոյ, ն իս տ ը թումայ լեթթօր, վարժեալ ի համալսարն (sic!) ա ծաբ"նու ե, ի ք զքն նապօլի, որ այժմ է միւսինար առքլին առ քլ ի ալիկօրնայ ի քղ քէն խօշկաշինոյ:

Ֆ ը դօմինիկոս պրեդէկաթօր ջէնարալ ի գ ւղն գանձակոյ, Ֆ ը պօղոս խօշկաշինոյ կօնթէրքն. Ֆ ը գրիգոր խօշկաշինոյ, Ֆ ը անդրէաս խօշկ շնյ:

Ի վանս աբրակունաց, նախ ֆ ը միքայել պրեդիկաթօր ջէնարալ, աբրկ լնց, Ֆ ը անդոն աբրկ նց որ այժմէ ի պարսից թ գրն դեսպան ա ոքլ առ թագ ւրէրն քր"ստոնէից, նորընձայ, Ֆ ը թա-

թէնս ապրկնց, նորընծայ, Ֆր, պտրոս ապրկնց որ այժմ է ի յուսումն ֆուրէնցայ:

Ի վանս ճահուկ, ն իս Ֆր ազարիայ ճահուկ, պրէդիկաթօր ջէնարալ, որ այժմ է դեսպան առաքեւ պարսից թ գրէն ի միասին, հետ Ֆր անդոնին աբրկնց առ թգրն քր ստոնէից, Ֆր պողոս ճահուկ, յագգէն ղումրենց, Ֆր թումայ ճահուկ նորընծայ, Ֆր աթանազիոս ճ հ նորընծայ ի վանս բու(նայ) Ֆր ըստէֆան սպասա(ւոր) վանից շահբունայ նորընծայ, Ֆր մանուել շ հբ ւնցի նորընծայ, Ֆր գրիգոր ք հնյ որ այժմ է գնաց ի հետ Ֆր ազարին ճահուկ առ ի վարժեւ ա ծաբանու ի:

Ի վանս ղարաղուչոյ, Ֆր յակոբ անգրիասի որդի ղարաղուչոյ, Ֆր ղուկաս նովիցի ղարաղուչոյ:

Ի վանս կէծկոյ, ն իս Ֆր գրիգոր ա ծաբ նուե, վր դպտ վարժեալ ի համալսարան (sic!) ս բ թօմի ի մեծն հ ում, որ այժմ է մեծն ի հ ում, Ֆր բաղդասար նոյն գեղջէն կէծկոյ, նորընծայ, որ այժմէ ի միասին գրիգոր վր դտին, Ֆր անդ ըս նոյն գեղջէն:

Արդ անուանք վրդ պոց ք հից և կ ղուրաց, թ վ մրդ ղուե տ ն, ո ո հ գ, յ ւնվրի ժ դ ի ժ մկս ծայրագոյն և սրբ գն հայր պտի տ ն կլէմէնդոս, ժ , ե "րդի, և ի ընդհանրկն ջէնարալ կ"րդին ս բ դօմինկ սի, տ ն թօմաս բեկօբեռթի, և վիճակիս ն իսիջևանոյ, արհիե պս տ ն մաթէոս յովանիս"ցի, ի գիւղաք դքէն աբ"րնէրոյ, այսուհետև պատուիրեմ ա մ կր գւրց, որ գան ի կրգի ս բ դօմինկ սի, շարդ ըսցեն ի պտմագրուամ ե կլքն առ ք ս, այսքան բաւեսցի»:

**ՅԱԿՈԲ Դ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ
ԵՒ ՏԱՃԿԱՀԱՅ ՆՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ**

1662 թուին Լեհաստանի հայերին ուղղած մի կոնդակի մէջ Յակոբ Ջուղայեցին [1655-1680], ժամանակի կաթողիկոսը, գրում է. «Եւ մանաւանդ քան զնուիրակութիւնն կրկնակի օգնութիւն իմն կու խնդրեմ ի ձէնջ. քանզի յոյժ բազմացեալ է պարտքն ի վերայ սուրբ տանս, այս քան՝ զի պարանոցաթաղ կեամք ի մէջ պարտուցն ... Եւ դարձեալ կրկին թախանձանօք խնդրեմ ... զի փութանակի գործառնութիւն դորին,- խօսքը նուիրակի մասին է, - օգնական և թելադիր լինիջիք, զի մի՛ յետասցի, և տոկոսն ի վերայ պարտուցն բարդեսցի, զի կամքն մեր այս էր, զի բոլոր տունս Յունաց ի դա էաք յանձնեալ, հանդերձ երեք վարդապետօք, զի նուիրակեսցեն. այլ վասն պարտուցն որ կարի նեղացուցին զմեզ, երկու երեք նուիրակ այլ առաքեցաք յամենայն կողմանս, զի մինչև Յայտնութիւն աւարտեսցեն... Այլ և խնդրեմ զի ամենայն ինչ լիապէս հոգասջիք, թէ Հոգեբաժին, թէ Քառասնից, թէ յիշատակ, լիապէս ընդ իւրաքանչիւր պարտիք հատուցանել. զի սրտին սէրն ի ձեռացն սուրքն կու երևի»¹: Այս սողերը բաւականաչափ բնորոշում են այն դերը, որ պէտք է կատարէր նուիրակութիւնը ժէ դարի էջմիածնական Փինանսների կանոնաւոր շրջանառութեան համար: «Ի բնէ է ամենայն ազգ Հայոց՝ ուր և իցէ, - պարսից շահին ուղղած այս խօսքերը ժամանակակիցներից մէկը դնում է նոյն կաթողիկոսի բերանում, - թէ՛ յաշխարհին Օսմանցուց, թէ ի Ֆռանգաց, թէ Հնդկաց, թէ՛ Մոսկովաց, և ուր և գտանի յազգէն Հայոց, ամենեքեան հնազանդին էջմիածնի՝ որ է ի ներքոյ տէրութեան քում. և ըստ օրինաց մերոց հարկս տան բնակչաց էջմիածնին, և նոքա զարքունական հարկն տան»²: Նեղուած այն պարտքերից ու հարկերից, որ ծանրանում էին էջմիածնի վրայ, Յակոբ Ջուղայեցին առանձին եռանդ է գործ դնում կարգի բերելու նրա խախուտ տնտեսութիւնը և այդ նպատակով սկսում է լայն չափերով շահագործել այն եկամտային

¹ Գ. Ալիշան, Կամենից, Վենետիկ, 1896, եր. 258:

² **Ձաքարիա Սարկաւագ**, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, Բ, եր. 81. Այս շրջանի պարսկահայ հարկերի ու հարկահասնութեան եղանակի վրայ կանգ ենք առել մեր «Israel Ory und die armenische Befreiungsidee» (München, 1914), վերնագրով լոյս տեսած ուսումնասիրութեան մէջ (եր. 59 եւ շար.): Հմմտ. նաեւ մեր յօդուածը «Արարատի» սոյն տարուայ յունուարի համարում, եր. 62 եւ շար.:

աղբիւրները, որ սկիզբ էին առնում յատկապէս տաճկահայ նուիրակութեան իրաւունքից: Ժամանակակից մի վկայութեամբ նրա օրօք նուիրակների իւրաքանչիւր շրջագայութիւնից յետոյ Օսմանեան պետութիւնից Պասրկաստան էր մտնում աւելի քան 10.000 դահեկան¹: Եկեղեցական այս հասոյթները առևտրական հիմունքներով էին ստացուած. հաւատացեալների «նուիրաբերութիւնը» հատուցում է գտնում նուիրակների վայելած մեռոնաբաշխութեան իրաւունքի մէջ²: Օգտուելով այդ մենաշնորհից ու պարտակ բերելով էջմիածնի վրայ ծանրացող պարտքերը, նուիրակները բռնի միջոցներով սկսում են խիստ բարձրացնել մեռոնի գինը. նրանք նոյն իսկ իրաւունք են համարում ձեռնամուխ լինել տաճկահայ վանական ու եկեղեցական կալուածներին ու շարժական հարստութեանը. «ուտեն և ըմպեն և կողոպտեալ գնոսա առաքեն յաշխարհն Պարսից». գանձած գումարների մի խոշոր մասը նուիրակները յաճախ վատնում են անձնական նպատակների համար. ժողովրդի վրայ պարտականութիւն է ընկնում հոգալ նրանց ու նրանց ուղեկիցների ու ձիերի բոլոր պէտքերը. սակայն նրանք երբեմն աւելի շատ էին պահանջում, քան հարկաւոր էր նրանց բնական պէտքերի բաւարարման համար. «անիրաւութեամբ յափշտակեն զգառս և զոչխարս, իւղ և մեղր, և զայլ ամենայն ուտելիս և ըմպելիս». կղերի ու ժողովրդի բողոքները ապարդիւն էին անցնում. շատերին սպասում էր պատիժ ու բանադրանք միայն³:

Այսպիսի պարագաներում է, որ տաճկահայոց շրջանում հետզհետէ հասունանում ու արձագանք է գտնում էջմիածնի գերիշխանութիւնը սահմանափակելու կամ նրանից միանգամայն ազատագրուելու միտքը⁴: Իրանց անջատողական ձգտումներն ի-

¹ Տէր-Յովհաննէսեան Աստ. եպ., Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1890, Ա, էջ 384:

² «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ», իրտ. Կ. Եզեանի, Ս. Պետերբուրգ, 1884, եր. 6, 44, 144 եւ շար. 146 եւ շար. «Շողակաթ», Ա, եր. 57 եւ 59, յօդ. Մ. վ. Նշանեանի՝ «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեանի». յետին ժամանակների հմր. հմմտ. Սիմէօն կաթողիկոս, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1875, եր. 44 եւ շար., 78 եւ շար. 83. «Դիւան հայոց պատմութեան», Գ, 797 եւ շար. 807 եւ շար. Մ. Գ. Թաղիդեանց, Գանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, հ. 1, եր. 240 եւ շար:

³ Ա. Տէր-Յովհաննէսեան, անդ, Ա, եր. 554 եւ շար., 381 եւ շար., Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 692 եւ շար.:

⁴ Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն, Գ տպ., Վաղարշապատ, 1896, եր. 242 եւ շար. Ջաքարիա Սարկ., Բ եր. 27 եւ շար., 75 եւ շար. «Թուղթ Սիմէօն կաթ. առ Փիլիպպոս ս.

րագործելու նպատակով՝ [տաճկա]հայերը դիմում էին տաճիկ կառավարութեան աջակցութեանը. կառավարութիւնը պետական շահերի հետևողութեամբ միայն խրախուսել կարող էր այդ շարժումը. նուիրակները, այսպես էին տրամաբանում սրանց խելահաս հակառակորդները, մեծ քանակութեամբ կանխիկ դրամ են հանում երկրից ու այդպիսով արգելք լինում հայերին կանոնաւոր կերպով վճարելու տէրունական խարաջը. էջմիածնի միջոցով թիւրքիայի հայերը փաստօրէն պարսից հարկատուների պաշտօն են կատարում. օսմանեան դրամով պարսիկները զինւում են թիւրքերի դէմ¹: Կասկածելի թուացող նուիրակներին թիւրքերը խիստ հարցաքննութեան են ենթարկում. սրանք էլ աշխատում էին հաւատացնել, որ իրանք՝ հեռու քաղաքական դիտաւորութիւններից՝ սոսկ առևտրականի պաշտօն ունին. «Ես, ասում է նուիրակներից մէկը, իւղավաճառ եմ, ո՛վ ոք գնէ յինէն իւղ՝ դրամով գնէ, և ո՛վ ոք ոչ գնէ, ոչ տայ դրամ»²: Նման սրտաբացութիւնը սակայն միշտ էլ չէր փրկում նուիրակներին. դեռ ևս ժՁ դարում են յիշուում սրանց դէմ ուղղուած հալածանքի ծանր դէպքեր. «Հայոց նոր վկաների» վարքագրութիւնը գերծ չէ նմանօրինակ նահատակների կասկածելի սխրագործութիւններից³: Ժէ դարի կիսերին հայերը իրանք են բազմիցս դիմում սուլթանին, խնդրելով դուրս քշել նուիրակներին օսմանեան պետութեան սահմաններից. Մեհէմէտ Դ անսալով այդ դիմումներին՝ հրաման է արձակում ամենուրեք՝ վերջ տալ նուիրակների անկարգութիւններին և արգելել մեռոնի բաշխումը նրանց, որոնք չեն ներկայացնի դրա համար յատուկ կայսերական թուղթ⁴: Բայց այս միջոցն էլ չէ օգնում ըստ երևոյթին. մի քանի տարի յետոյ հայերը խնդրում են կարգադրել՝ «զի ... միայն հաճութեամբ ազգին բերցեն զՄիւռոնն և զնահատեսցեն ձեռամբ վաճառապետին, որպէս այլ կարասիք, որքմտանեն ի սահմանէն պարսից, և ըստ այնմ բաժանեսցեն զայն, զի մի լիցի բռնութիւն»⁵:

Էջմ. կաթ., հրտ. Յուսիկ արքեպ., Վաղարշապատ, 1904, էր. 78 եւ շար. «Շողակաթ», Ա, 61, «Ձամբո», էր. 93 եւ շար.:

¹ Chardin, Voyages en Perse, et autres lieux de l'Orient, etc. ed. par L. Langlès. Paris, 1811, h. II, էր. 243, **Չաքարիա Սարկ.**, անդ, Բ, 27. **Տէր-Յովհաննէտեան**, անդ, 565, եւ 581 շար.:

² **Չաքարիա Սարկ.**, անդ, 28:

³ Տէս Հ. **Մանանդեան** եւ **Հր. Աճառեան**, Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1902 (ժողովրդ. հրտ.), Բ, 17 եւ շար. **Ղ. Ալիշան**, Կամենից, էր. 16:

⁴ **Ա. Տէր-Յովհաննէտեան**, անդ, էր. 555:

⁵ Անդ, էր. 589:

Ժողովրդի ու կառավարութեան այս ընթացքը ճարպկօրէն օգտագործում է յատկապէս Երուսաղէմի պատրիարքը՝ Եղիազար Այնթապցին: Նշանակալից է, որ նա դեռ ևս 1661 թուին էջմիածին անունով մի եկեղեցի է հիմնում Երուսաղէմում ու այս խորհրդանշանով կարծես իւր հեռաւոր նպատակները դրսևորում: Կաշառքի և ընծայաբերութիւնների օժանդակութեամբ նա առաջ է մղում հետզհետէ էջմիածնից անջատուելու ծրագիրը ու 1664 թուին յատուկ հրովարտակով հաստատուում տաճկահայոց անկախ և ընդհանրական կաթողիկոսի նորահնար պաշտօնի մէջ: Երուսաղէմի վրայ պիտի ծանրանար տարեկան 15.000 ստակ պետական տուրք: դրա փոխարէն Եղիազարը այժմ կարող էր վերապահել իրան նաև մեռոն օրհնելու ու ձրիաբար բաշխելու իշխանութիւն. մեծ եպարքոսը կուսակալների միջոցով արգելում է էջմիածնի նուիրակներին մուտք գործել Տաճկաստան¹:

Եղիազար Այնթապցու այս ձեռնարկը մեծ հարուած է հասցնում էջմիածնի իրաւասութեանն ու նիւթական բարեկացութեանը. և որովհետև հէնց նուիրակների միջոցով էին ստացւում այն կանխիկ դրամները, որ պէտք է անցնէին պարսից պարտատէրերի ու հարկահանների ձեռքը, նուիրականութեան խնդիրը սպառնում էր բարդանալ քաղաքական և դատաստանական ծանր հետևանքներով: Այս գիտակցութիւնը հարկադրում է էջմիածնի սրբագործուած իրաւունքների պաշտպաններին միջոցներ ձեռնարկել չքացնելու տաճկահայ կաթողիկոսութեան ուրուականը: Այդ իմաստով էլ Բ. Դռան հետ բանակցութիւններ են սկսում նախ Մարտիրոս Կաֆացին և ապա էջմիածնի կաթողիկոսը՝ Յակոբ Դ Ջուղայեցին:

Բանակցութիւնները տասն և հինգ տարուայ տևողութիւն են ունենում²: Թիւրքիայի և յատկապէս Կ. Պօլսի հայ հասարակութիւնը պառակտուել էր երկու զօրեղ կուսակցութիւնների. «Կէսքի կողմն էջմիածնի էին, մանաւանդ նոքա՝ որք եկեալ էին ի քաղաք անդր յաշխարհէ Մեծին Հայոց և պարսից, որք և կոչէին ա-

¹ Ա. Տր-Յովհաննէսեան, անդ, եր. 563 եւ շար. Մ. Չամչեան, անդ, Գ., 697, 699 եւ շար. Չաքարիա Մարկ., անդ, Բ, 72. «Չամբո», եր. 259:

² Մ. Չամչեան, անդ, Կ. Գ., եր. 697-718: Մ. Չամչեանը իւր աշխատութեան այս մասերը կազմելիս օգտուել է ըստ երեւոյթին Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեանի անտիպ ժամանակագրութիւնից: Չամչեանից աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ է տալիս այդ բանակցութիւնների մասին Տր-Յովհաննէսեան, անդ, եր. 563 եւ շար., վերջինս օգտուել է նաեւ մի շարք կարեւոր վաւերաթղթերից:

րևելցիք, և կէսք՝ մանաւանդ թէ յոլովք՝ ի կողմն Եղիազարու, և սոքա էին բնակք ք ղքին՝ ժողովեալ անդր ի սահմանաց Փոքուն Հայոց և հռոմստանու, և կոչէին հռոմցիք: Սկսան ապա այս երկու դասք մաքառիլ ընդ միմեանս, և անգոսնել զիրեարս, սոքա, զնոսա արևելցի և յակոբեան կոչելով, և նոքա զսոսա՝ հռոմցի և եղիազարեան ձայնելով»¹: Կռուող բանակները փոփոխակի յաջողութեամբ կաշառում էին պետական ազդեցիկ պաշտօնեաներին ու սրանց գրաւելով իրանց կողմը աշխատում էին կայսերական մի հրամանի սահմանածը ջնջել տալ դրան հետևող մի այլ հրամանի զօրութեամբ: Այս միջոցով 1664-1679 թուականների ընթացքում Յակոբ Դ մի քանի անգամ կարողանում է «վերականգնել» էջմիածնի իրաւունքները, ինչպէս և Եղիազար Այնթապցուն է յաջողուում տաճկահայոց ընդհանրական կաթողիկոսութեան ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան համար մի քանի անգամ հաստատութեան թուղթ (պէրաթ) ձեռք բերել: «Ահա ձեզ ամենեցուն յայտնի եղև,- այսպէս է գրում Յակոբ Զուղայեցին 1671 թուին Լեհաստանի հայերին ուղղած իր մի կոնդակում, - թէ որքան վիշտ և նեղութիւն յամենայն ղիմաց պատեաց զմեզ՝ վասն ի միջոյ բառնալոյ զանկարգութիւն Եղիազարին, և զպարտ վճարելոյ. եօթն տարի է որ ի սուրբ աթոռոյս հեռացեալ՝ աւր ըստ աւրէ հաշիմք և մաշիմք ի տառապանս, և ոչ կարեմք աստի ելանել, զի մի կաշառօք աւերեսցին զուղղեալն մեր, այլ սիրով շահեսցուք զնոսա»²: Կաթողիկոսը շնորհիւ այս բանի ընկնում է ծանր պարտքերի տակ. «Ես չը գիտեմ,- ասում է Շարդէնը, թէ որքան փող է իսկապէս ծախսել կաթողիկոսը այս դժբախտ գործի վրայ, ոմանք այդ ծախսերի գումարը բարձրացնում են մինչև 800.000 լիրա: Գիտեմ միայն, որ նա 500.000 լիրա պարտք ունի վերցրած Պօլսում, որ և ծախսել է իւր գեղեցիկ նպատակի համար»³: Մի քանի տարի թիւրքիայում դեգերելուց յետոյ, ինչպէս վկայում է մի ուրիշ ժամանակակից՝ Լակրուա, Կ. Պօլսի ֆրանսիական հիւպատոսարանի քարտուղարը, կաթողիկոսը ստանում է վերջապէս խաթիթի շէրիֆ՝ շուայլելով ընծաներ, «որոնց համար նա ի հաշիւ Նոր-Զուղայի կայսերական մաքսատնից 80.000 դուռուշ (piastres) պարտք է վերցնում»⁴: Այս խնդրի վերաբերմամբ հայկական

¹ Մ. Չամչեան, անդ, հ. Գ, էր. 700 եւ շար.:

² Ղ. Ալիշան, Կամենից, էր. 264:

³ Chardin, անդ, II, 247:

⁴ De la Croix, Etat present des nations et eglises Grecque, Armenienne, et Maronite en Turquie, Paris, 1715, էր. 167 եւ շար.:

աղբիւրները տուեալներն էլ են մեծ չափերով տարբերում իրարից. ըստ Չամչեանի կաթողիկոսը պէտք է վճարած լինի թիւրք պաշտօնեաներին 30 քսակ արծաթ (1 քսակը = 500 դահեկան և մօտ 2333 ֆրանս. լիրա)¹, մինչդեռ ընդհակառակը ժամանակակից մելիքների մի չափազանց ուռցրած վկայութեան համաձայն՝ նրանք կաթողիկոսի պարտքերի համար 2000 քսակ արծաթ են վճարել²: Եթէ հաւատանք Շարդէ՛նին, 1673 թուականին կաթողիկոսը յայտարարած պէտք է լինի պարսից արքունիքին, «որ ինքը Տաճկաստանում 70.000 լիրայից աւել պարք չունի, և որ իւր գլխաւոր պարտատէրերը գտնուում են Պարսկաստանում»: Կաթողիկոսի մի հակառակորդը զեկուցանում է սակայն, «որ նա սուլթանի հպատակներին 300.000 լիրա է պարտական»³: Այս յամենայն դէպս խոշոր պարտքերը ստիպում են կաթողիկոսին շրջաբերական գրութիւններով դիմել հանգանակութեան. բայց այս միջոցն էլ դրական հետեանք չի տալիս. Պարսկահայաստանում նրա շրջաբերականներն արձագանք չեն գտնում լայն չափերով. հայ վանականները, գաւառապետներն ու տանուտէրերը՝ ձանձրացած կաթողիկոսի պարբերական ժողովարարութիւններից ու օգտուելով Երևանի խանի դէպի նա բռնած թշնամական ընթացքից, էջմիածնում իսկ մի առ ժամանակ առաջ են քաշում Ոնոփրիոս վարդապետի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը⁴:

Նեղուած այսպիսի պայմաններից՝ Յակոբ Զուղայեցին չի տատանւում օգնութիւն հայցել կաթողիկ միսսիօնարներից ու նրանց եւրոպական հովանաւորներից. յարակից պարագաներում նա մի քանի անգամ դաւանաբանական խնդիրների շուրջն է բանակցութիւններ վարում Հռոմի հետ⁵: Եւ սակայն բոլոր այս փորձերն անցնում են ապարդիւն ու տաճկահայ նուիրակութեան խնդիրը լուծուում է միայն Յակոբ Զուղայեցու մահուանից յետոյ,

¹ Մ. Չամչեան, անդ, Գ, 714:

² Г. Эзовъ, Сношения Петра Великаго съ армянскимъ народомъ, СПб., 1898, док. № 2.

³ Chardin, անդ, IX, 104, **Չարդիա Սարկ**. Երեսանի խանի մասին մի տեղ յիշում է. «Եւ ինքն ժողովեաց զամենայն փարթամ եւ մեծատուն մարդիկ, եւ էառ ի նոցանէ Ռ-Յ թուման դրամ (= 58.500 լիրա. - Ա. Յ.) եւ պատճառ եղ՝ թէ արոռին պարսն տամք, եւ յետոյ ձեզ հատուցեն Էջմիածնի նստողքն»: Անդ, Բ, էր. 78:

⁴ Chardin, II, 248, 295 եւ շար., 550 շար. IX, 99 եւ շար., **Չարդիա**, անդ, Բ, 76 եւ շար. 85 շար.:

⁵ Տե՛ս, «Reponse generale au nouvelle livre de M. Claude», Paris 1671, էր. 284 եւ շար.: **Chardin**, III, 146 եւ շար. **Bedik**, «Cehil Sutun», 352 եւ շար., «Israel Ory etc», 43 եւ շար.:

երբ՝ «Սօղոսն ի Պօղոս փոխեցեալ» Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրուում նրա զօրեղ հակառակորդը՝ Եղիազար Այնթապցին [1681-1691]։ Էջմիածնի իրաւասութիւնը վերականգնվեց սրանով իւր իշխանութեան վաղեմի սահմաններում¹։

Յակոբ Դ Ջուղայեցու մի շրջաբերականի մնացորդները

Ստորև զետեղուած հատուածներն ընդօրինակուած ենք Էջմիածնի Մատենադարանի № 2693 գրչագրի կազմին կպցրած պահպանակներից²։ Ամբողջ գրութիւնը ամփոփուած է եղել երկար փաթեթի մի երեսի վրայ, որ յետոյ, գործադրուելով որպէս պահպանակ, պէտք է կտոր կտոր արուէր։ Մկրատն անհետացրել է այսպիսով գրութեան սկզբի և միջին տողերից մի քանիսը, իսկ վերջից՝ ստորագրութիւնը։ Տեղ տեղ կտրտուած են նաև հատուածների ծայրերը, կամ թէ տողերն ընդհատուած են շնորհիւ կազմի վրայ ամրացրած մեխերի, որոնցով պահուած են գրչագրի փականները։ Սակայն հարևանցի իսկ ծանօթանալով ընթեռնելի տողերի հետ, դժուար չէ համոզուել, որ գործ ունենք Յակոբ Դ Ջուղայեցու 1667 թ. մարտի 22-ին Կ. Պօլսում գրած մի շրջաբերական կոնդակի հետ։ Հատուածների մէջ կարելի է գտնել մի քանի մանրամասնութիւններ նուիրակութեան խնդրի շուրջը։ Վերջում պարտապաններից նեղուած կաթողիկոսը բացայայտուած է երկար գրութեան կարճ իմաստը՝ «լիալիր և ա ծատուր ողորմութիւն խնդրեմ ա մ իրաց և յայտնապէս. գտասանորդն պահանջեմ ի ձէնջ»։

«... դալ առ ինքն աղաղակ, յայնժամ հրամայեաց թ՛ գրն փութանակի տանել զմեզ առ զայմաղամ փաշան. առ ի հասու լինել զմեր ո պութ ե հասաս ... ինձ թալհիս անէ հրամայեաց ստէպ ստէպ. Յայնժամ առեալ տարան զմեզ առ զայմաղամ փաշան և մինչ գնայեաք ի ճանապարհին, մի ի ծառայից ե(կն) ա(ո) մեզ փութացուցանելով ի հրամանէ թ՛ գրին. և յորժամ հասաք մեք առ զայմաղամն և մինչդեռ խօսէաք ընդ նմա՛. եկն նախ. երկ՛րդ եր-

¹ «Ձամբո», եր. 239:

² Գրչագիր Ներսէս եպ. Տարսուացու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց», մեծադիր, բոսթ, բոլորագիր, տեղն ու ժամանակն անյայտ. հաւանօրէն ԺԷ-ԺԸ դարերի գործ:

րորդ չորրորդումն անգամ ի վ՛ր միմիանց մարդ առաքեաց առ ի ստէպ փութացուցանել և երագ երագ հասանել ի վ՛ր իրին և թալհիս անել. իսկ յորժամ ... ան թահլիսն առ թ՛ գրն. Յայնժամ իսկապէս վերահասու եղաւ զմե... ան օտար երկրէ գալն և այնքան վնաս և զլու... լն մեզ, և այն ժ՛ ե ո (ըստա)կ պէտիաթ միրի լինել որ ոչ է եղեալ յերբէք ըստ իւրնց թագաւորու թե ժամանակն. և ոչ գտաւ ի տիւանն և ոչ ի տէֆտէրխանան, Յայն(ժաւս ո)դորմեցաւ և քաղցրացաւ թ՛ գրն ի վ՛ր մեր ըստ ինամոցն ա՛յ, և բարձեալ միրի կապեալ ժ՛ ե ո ըստակ պէտիածն. և ետ հէթտիշէրիֆ պինտ և հ(աւստ)ատուն իւր բարձր հրամանաւն, և ոչ լինել պահանջել բնաւին իսկ, և ինք իւր բարձր իշխանութեամբն երեզ տեղիս գծագրեաց ի մէջ հէթտի շէրիֆ... այն պէտիաթ, ժ՛ ե ո, ըստակ միրին բարձի և ըռէֆտ արարի. և ո պ եղեալ է յառաջմէ նոյնպէս հաստատ մնայ. Եւ արդ ով սիրելի որդիք իմ զի...ն շնորհ և բարերարութ ի յ այ է և ոչ ի մարդկանէ, ո պ ասէ սողոմոն սիրտք թ՛ գրաց ի ձեռն ա՛յ են, այոյ և տեսաք այժմ ստուգապէս. բայց զայս խնդրեմ ի ձ(եւն ո)վ սիրելիք միաբան ա՛ մքն ի ձեռս վեր կալուցէք առ ա՛ծ, և ասացէք ա՛ծ թ՛ գրն անփորձ և անսասան պահեսցէ, յերկար կեանք և ժամանակ պարգևեսցէ, միշտ եւ յ)անապագ ուրախութ բ և ցնծութ բ պահեսցէ ամէն. Ապա ո՛վ սիրելիք եթէ այն պէտիաթն որ մնացեալ էր ի վ՛ր ս բ աթոռոյն Եղ մյ. զինչ լինելոց էր հալ և ճարն ս բ (բոյ Եր)ուսաղէմայ. ի ձեռս անիրաւ սեագլխաց հայոց, որ զս բ մեռոնն և զս բ լուսաբուխ գերեզմանն, ի վ՛ր միմիանց եղեալ միրի էին կապեալ. ժ՛ ե ո, ըստակ, յետ ... ինչ տարու. ճ՛ անգամ, ճ՛ ո ըստակ լինելոց էր, որ ամէն տարեց տարի առաջնորդն փոփոխէր և զմիրին աւելնոյր օրըստօրէ յափշտակելով ի ձեռաց միմեանց. հա(ր եւ աւ)իրաւ սեագլուխքն հայոց և բարթէր պարտն ի վ՛ր պարտուց. և լինէր ս բ աթոռն յ՛ն զմ գերի և ծառայ, ի ձեռս պարտատիրաց. և յետն ըր յայտնի է թէ զինչ լի(ւելո)ց էր զայն աթոռն յ՛ն զմ, և յայն ժամ յետին վայն և զթշուառութ ի պատէր ազգս հայոց. Եւ արդ ով ոք, բ . ս բ աթոռքն ս բ Ե զմ և ս բ էջմիածին ի միմիանց բա(ժաւս) բաժանեսցի ինքն ի շնորհացն ա՛յ. զի որ աւերումն կամեսցի աւերեսցի իւր բաժին արքայութ ի. և տուն ն ըր աւերակ դարձցի. իսկ որ քակումն կամեսցի, քակ(....) ոսկրն ի մարմնոյն և մարմինն ի յոսկերացն. և որ պակասութի կամեսցի պակասեսցի

աչքն ի լուսոյ և կեանքն ի կենաց, և ոչ կարիցէ տեսանել զճշմարիտ լոյս(ն) ս յաւուրն դատաստանի:

Եւ արդ ով սիրելիք իմ և անհայ ժողովուրդք յա՛յ. ահա՛ և ձեզ գեկուցաւ ծայրաքաղ և համառօտաբար զմինն ի բազմացն. Ահա՛ այժմ ձեր աչքն ի լոյս և ձեր ականջն աւետիս որ այն ս բաթոռն յԵ՛ դմ, ազատեցաւ ի հարկէ և ի նոր պէտիաթէ: ողորմութ՛ք և շնորհօքն ա՛յ, և եղև ազատ կեալ ո պ էր ցառաջն: Արդ ով սիրելիք զայս գրելս՝ մի ոք ի պարծանս մեր կարծեսցէ որ խօսիմս, այլ ի շնորհաց ք ի ծանիցէ. ո պ գրէ առաքեալն պօղոս թէ տ ր է ... յաջողէ զգործս կամելն և առնելն. Յայտ լիցի սիրելի որդուոցս ի գալն մեր այս երկիրս յաղագս այս գործոյս. երբեմն ես ինքնին տրտնջէի, երբեմն մերայինքն և (ե՛ր)բեմն օտարքն» այլ և այլ մտածէաք իբրև ոչ յաջող և անպատշաճ գալն ոչ էր ըստ մեր տկար կարծեացն... Այլ ի խնամոցն ա՛յ էր որ յա՛մ աներևոյթէ և... ևս գործեալ առաջի իւր պարզապէս փայլէ. Աստ երևեցաւ յայտնապէս շնորհն յա՛յ, որ ի գալն մեր և ի ժամանելն աստ առաջնորդութենէ և ի տնատվութ՛ (հ՛ ո)գոյն սրբոյ երևեցաւ, և այժմ իմացաք հաւաստի և ստուգապէս. եթէ իմ ոչ էր եկեալ աստ. զայն անշիջանելի հուրն ոչ շիջանէր, և զանբուժելի ցաւն ոչ փարա(տ)էր, ո պ յայտնի իսկ է գիտողաց, որ անհնարին է յու՛մեք մի իր ինչ կապեալ միրի բանին. բառնալ բնաւին կամ վերցնել. մինչև ի մի ըստակն և իբնիոնն, բայց ի թ գի...ր միայն հրաման ն ր է, և նա՛ միայն է կարող և հրամայող, բառնալոյ և շնորհելոյ, ո պ արար մեզ քաղցրութ՛ք և ողորմութ՛քն ա՛յ, վ ս զի նա՛ միայն է տ ր և թ գր ա մի. այլ (ո)ք ոչ չունի (sic!) հրաման այս գործ առնելոյ՝ բայց միայն ի թ գրէն. և այս մեր բանն և գործն երկու կերպիւ եղև. նախ որ պետիաթ էր. և ոչ ի սկզբանէ եղած էր. երկրորդ որ նոր էր և ոչ անցեալ ժամանակ ինչ ի միջոց զոր չարն տնկեաց և սահմանեաց ըստ իւր չար բարուցն. և ըստ իւր չար խորհրդոցն տ ր ա ծ լիցի վրէժխնդ~ջ ևս էր մեծ խղճմտանք և տարտ, որ ի ձեր ժամանակէն մնայր չարեաց սերմն. փառք և գոհութիւն, ա՛յ, ձեր ականջօքն լուաք և ձեր բարի աչօքն տեսաք. ազատ(ութիւն) յերկոցունց ս բաթոռոցն, ո պ որ յառաջն էր. նոյնպէս և մեզ եղև ազատութի խղճմտանաց: Որովհետև տ ր գթացաւ և քաղցրացոյց զսիրտ թ գրին, որ (ե)բարձ զմիրին և զգիրն ջնջեաց. այսուհետև թէ մեռանիմ դուք ողջ և առողջ կենայք: Դ րձ և հոգևոր որդիք իմ զձեր բնական սէրն զոր ի նախ-

նեաց հետէ ունիք (ա)ն երկուսը աթոռոցն պարտիք հաստատուն և անքիզելի պահել. ոչ թէ վ ս մարդոյ էք սիրող. այլ ս բ աթոռոցն վ ս հաստատութե հաւատոյս և հոգւոց փրկութի ձերոյ. իսկ որք... (ապաս)աւորք և առաջնորդ լինին ս բ աթոռոցն ըստ իւր(աչաւ)իւր գործոյն առնելոց են արդարադատէ յ այ իսկ դ(ուք պա)րտիք հանապազ ար(ծ)արծել զձեր սէրն. զինչ պաշտօն և պտ ըզ մատչի ի ս բ աթոռսն ձեզ և ձեր ննջեցելոցն մասն և բաժին լիցի ամէն: Այլ և ցանկալիք իմ և ըղձալի(ք) հոգւոյ իմոյ, և ա հնեալ (զա)րմ և զաւակ ս բ մօրն լուսոյ. զի գրէ երեգտասան առաքեալն պօղոս ասելով ահա՛ օր փրկութի ահա՛ ժամանակ ընդունելի. մի և մի իւրք տայցէք զպատճառն... մի արատեսցի պաշտօնն. և արդ ի նոյն գրելոյն միշտ ընդ ձեզ տեսանի անցումն կենաց մերոց յարակայ. և այժմ հրաւիրէ մեզ առ ի նկրտումն անանցին անճառելոյն (ո)պ ճառէ նոյն ինքն զմայլմամբն ասելովն, զոր ազն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ. և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ. զայն պատրաստեաց սիրելեաց իւրոց որ յոյժ ցանկալի և կարի փա(ս)աքելի տեսանի. ահա՛ և այժմ յայտնեցաւ ձեզ. ա մ իր և բան մեր. զոր կարճ ի կարճոյ և համառօտաբար զեկուցմամբ ծանուցաք ձեզ հազարն և բիւրն միով իւր, ապա (ա)յս, բ տարի է որ այս ա ծասաստ բարկութի ս էջ ի վ ը տանս հայոց. զի թէ որքան տագնապ վիշտ և նեղութի կրեցաք մեք մերայնովք միայն ա յ է գիտելի. և թէ որքան փող (եւ) դրամ վատնեցաւ և դրուեցաւ աստ և անդ, զի ոչ կա՛ թիւ և ոչ չափ, ո պ յայտնի է ձեզ այսպիսի իր ի դուռս արքունեաց. այսքան ծախս ծախեցաւ. հազիւ (ն)ազիւ գերծեալ ազատեցաք զայն բ ս բ աթոռն ի գերութենէ և ի ծառայութենէ. ո պ գրեցաք ի վերոյ. վ ս որոյ գոչէ առաքեալն ի սմին ժամու այսու իրաց. ահա՛ օր (բա)րկութեան, և օր ազատութե . զի ով ոք այսօր որ ձեռնտու և յօժանդակ լինի ըստ յայսմ գործոյ ըստ իւրաքանչիւր չափու, այ...ն նմանէ կոստանդիանոսի և տ ը ...ա տայ ս բ թ գրաց. ո պ ն ք որ նորափոր հիմամբ հիմնարկեալ շինեցին, և այժմ դուք հանգոյն ն ց, նորա կերտութ բ կառուցա(նէք ս բ) աթոռքն. և ս բ զօրաբաբէլին ... (զ)աւերն տաճարին և զքակումն նորին կրկնակի շինեալ. նորոգեցաւ յայժմ և դուք ըստ նմին քառակի նոր ն(որո)գեալ կառուցանէք, յիշատակ ձեր (եւ) ձեր ննջեցելոցն. եւ արդ սիրելիք իմ ի մ ը, և ես նոթեանս (?) յայտնապէս աղերսելով բողոքեմ առ ձեզ. և իսկապէս զեկուցանեմ որ և ես ի ձէնջ յայժմոյս

լիալիր և (ա՛ծ)ատուր ողորմութի՛ խնդրեմ ա՛մ իրաց և յայտնապէս. գտասանորդն պահանջեմ ի ձէնջ. որ մինչ ի յուստերաց և դատերաց որ ըմբուն և պատշաճ վարկանեմ ... նչ ցայս վ ս ազատութե ս բ աթոռոցն. զի ա մէ հարկիւ և պաղատանօք լի և կատարեալ ողորմութի խնդրեմ. ըստ ա մի չափու մինչ ի այրիս և ի որբս ժտեմ. զի և ն ք (մա)սն և բաժին ընկալցի (sic!) ի նոյն շնորհաց և ի պարգևաց ո պ ի վերոյ ճառեցաւ. Եւ աստ ոչ առ ի մեծատուն և աղքատ. կամ որբ և այրի. քանզի ամենեքեանքս (ա)արտական եմք հոգով և մարմնով այն բ ս բ տանն: Իսկ թէ որքան ուխտ և խոստմունք ունիք թէ հոգւոյ և թէ մարմնոյ այսու ամանակի (sic!) ամէնն շնորհեցէք այն ...անց որ կարի հարկաւոր և պատշաճաւոր ժամանակի եթէ քառասնից և ժամուց մատաղի և ընծայ և վ ս կենդանեաց և ննջեցելոց խոստմունք զոր (ի)ոստացեալ ունիք ի սէրն ա յ, խնդրեմ զամենն շնորհել ողորմութի ս բ աթոռոցն թերևս լինի ազատութ և թեթևութ ինչ այնքան պարտուցն: Այլ և զայս (ա)ատուիրելով պատուիրեմ ձեզ սիրելեացդ իմոց. զի յորժամ տաք և նուիրէք զձեր տուրք և ողորմութի . զամենն ի գիր և տէֆտէրս առջիք ամենեքեանդ թէ շատ և թէ սակաւ թէ որքան և իցէ մինչև զկէս ըռուպն և ի մի ըստակն զամէնն տէֆտէր արարէք թէ քաղաք և թէ գիւղ, և թէ այլ ինչ տեղիք որ լինի զի իւրաքանչիւր (տ)եղւոջ տէֆտէր արասցէ երեգ մինն առ մեզ առաքեցէք մինն ընդ ձեզ պահեցէք, և միւսն տացէք յայնմ որ զողորմութի ժողովէ. և ամեն ոք որ ողորմութի շնորհեն ըստ չափոյ իւ ընց գրեսցեն և զանուն իւ ընց. և ծնողացն և զտեղոյն և զքաղաքին. որով կոնդակաւ դրոշմեալ արձանասցի մնալով յ շտկ յ ւտնկն ի մէջ այն բ . ս բ տանն որ հնպ զ ի մէջ պտ ըգի և ի մէջ պաշտման յշ տկի. որ մասն և բաժին լինի կենդանեաց և հանգուցելոց. և զձեզ առ հասարակ ամենեքեանդ արժանաւորս արասցէ երանաւէտ ձայնին որ ասէ եկայք ա հնեալք հօր իմոյ ժառանգեցէք զանըսպառ ուրախութի որ է ա հնեալ յւ տնս ամէն: Գրեցաւ ա հնութե նամակս թվին Ռձժ և վեց, մարտի ամսոյ, ի բ ի մայրաքաղաքն կոստանդնուպօլիս, ընդ հովանեաւ ս բ լուսաւորիչ եկեղեցւոյ»:

ՅԱԿՈՒՔ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՄԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻՆ

Ռուս արքունիքի հետ ունեցած Յակոբ Զուղայեցու առնչութեան մասին մինչ այժմ մեզ յայտնի տեղեկութիւնները չեն բազմապէս անմիջական աղբիւրներից: Կաթողիկոսի մահից շատ յետոյ, 1699 թուին, Սիւնեաց մելիքների անունից Եւրոպա ուղարկուած մի շարք գրութիւններից քաղուած ենք, որ 1678 թուի էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցութեան միջոցին ընտրուած աշխարհական պատուիրակները, պարսկահայերի ազատագրման գործը գլուխ բերելու նպատակով Եւրոպայում կատարելիք շրջագայութեան ընթացքում, պէտք է անցնէին Ռուսաստան՝ ցարից աջակցութիւն հայցելու: Ռուսաստան դիմելու նպատակով, հայ մելիքները, Յակոբ Զուղայեցու և երեք եկեղեցական պատուիրակների ուղեկցութեամբ անցնում են Կ. Պոլիս, սակայն այստեղից, ինչպէս պատճառներից զրդուած, ստիպուած են կրկին դառնալ իրանց երկիրը¹: Փոքր ինչ աւելի ուշ, 1701 թուին, երբ Արևմտեան Եւրոպայի հետ հայ մելիքների սկսած բանակցութիւններն արդէն ծայր էին տուել հիասթափութեան, իսկ միւս կողմից՝ հետզհետէ սկսում էր արմատանալ այն հայեացքը, թէ պարսկահայերի փրկութեան խարխիւր պէտք է Ռուսաստանում որոնել, Իսրայէլ Օրին, մելիքների հաւատարմատարը, կցում է վերը բերած վկայութեանը մի նոր յայտարարութիւն. 1678 թուին էջմիածնում ընտրուած աշխարհական պատգամաւորները, պնդում է հայ դիւանագէտը, հայերի ազատագրութեան գործը պէտք է նախ Ռուս թագաւորին յանձնարարէին. այդ իմաստով հայոց ժողովի կողմից կնիքներով վաւերացրած ինքնագիր թուղթ պէտք է ներկայացնէին մոսկովեան կառավարութեանը: Արևմտեան Եւրոպա՝ Հռովմէական կայսրին, հայ պատուիրակները դիմելու էին Մոսկուայում մերժում ստանալու դէպքում միայն²: Այստեղ յայտնած միտքը լրացնելու համար է կարծես, որ 1703 թ. 27-ն մայիսի թուակիր մի գրութեան մէջ նոյն մելիքները, շրջելով փաստերի յաջորդակա-

¹ Г. Эзовъ, Сношенія Петра Великаго съ армянскимъ народомъ, 1898, № 6, հմմտ. №№ 5 և 44:

² Անդ, № 44:

նութեան կարգը ընթացիկ դէպքերի սահմանում, գրում են Պետրոս Մեծին. «Մեք գրեք էաք եփրատօրին և լէքտօր փալաթիւնին, որ աղաչեն առ քո թ գրութե դ, նոքա ևս մեր աղ չնցն լսած է և քո թ գրութե դ գրած է, եթէ նոցա և եթէ մեր աղչնցն լսեր ես և առեր ես յանձդ որ ազատես զմեզ որ լինիք մեծ ուխտիւք Հաւտորիմ ծառայք քո բարի հ ըմնին նիրքև և բարուդ բարի և հակ ուկիդ հակ ուկ»¹:

Ծանրանալով այս վկայութիւնների վրայ մի այլ տեղ, դրանց պատմական ստուգութիւնը ենթարկել էինք կասկածանքի. մի կողմից ի նկատ առնելով այդ ու յարակից ցուցմունքների ընդհանուր յատկութիւնը՝ յերկուրել փաստերը քաղաքական երեւոտն պայմանների պահանջով, իսկ միւս կողմից մեկնելով ժէդարի Հայ-ռուսական յարաբերութիւնների ընդհանուր բնոյթից, հաւանական չէինք համարել, որ դեռ ևս Յակոբ Ջուղայեցու ժամանակ հայերը լուրջ ակնկալութիւններ ունենային մոսկովեան թագաւորութիւնից. ամենից քիչը հաւանական էր թուում մեզ այն, որ հայերը իրանց քաղաքական բաղդը կարող էին առանց արտաքին հարկադրանքի այդքան վաղ կապել բացառապէս Ռուսաստանի հետ. Օրիի այլ պայմաններում տուած ցուցմունքները, ունենալով նրա յետագայ վկայութիւններին հակառակ իմաստը, կարող էին ծառայել որպէս մեր կասկածանքն արդարացնող լրացուցիչ հանգամանքներ միայն²:

Այդ կասկածանքը կարծես խոստանում է փարատել յետնադարեան լատիներէնով գրած մի թուղթ, որ գտանք Արտաքին գործոց նախարարութեան Մոսկուայի գլխաւոր դիւանում աշխատելիս միայն վերջերս. բայց և անկախ սրանից՝ այդ գրութիւնը ներկայացնում է խոշոր արժէք, որպէս Հայ-ռուսական յարաբերութիւններից բղխող մինչ այժմ յայտնի քաղաքական փաստաթղթերից հնագոյնը:

Ամբողջ գրութիւնը, որի փոքր ինչ եղծուած բնագիրն ու մեր ձեռքով կատարուած թարգմանութիւնը բերում ենք ստորև, զետեղուած է հասարակ թղթի մեծագիր մի երեսի վրայ. գրուած է վարժ շղագրով, առանց ոլորագծերի ու զարդագրերի: Թուղթն ուղղած է մոսկովեան ցարին (*imperator*=կայսր= կեսար = ցար), որի անունը չի յիշուում սակայն. նշանակուած չէ նոյնիսկ գրու-

¹ Г. ЭЗОВЪ, № 98:

² Հմմտ. մեր «Israel Ory und die armenische Befreiungsidee», էր. 59 եւ հետ., 85 եւ հետ.:

թեան տեղն ու թուականը. բարեբաղդաբար գրուածքը վաւերացրած է կարմրագեղ կնքով, որի մակագրութիւնը՝

«Յ Ի Ք Ի Ծ Ռ Յ Յ Կ Թ Ղ Կ Ս Ա Մ Ն Յ Յ. Թ Վ. Ռ Ճ Գ.»

մատնում է մեզ գոնէ դիմողի անձնաւորութիւնը. կնքի տարեթիւր՝ 1655, ցոյց է տալիս միայն խնդրարկուի կաթողիկոսութեան առաջին տարին ու կապ չունի գրութեան ժամանակի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ մեր ձեռքը հասած թուղթը հայերէն բնագրի հետ ուղարկուած թարգմանութիւնն է. հակառակ դէպքում նա աւելի պատշաճ ձև կունենար. հաւանական է նաև այն, որ այդ թարգմանութիւնը պատրաստած լինի այն կաթողիկ քարոզիչների ձեռքով, որոնց հետ սերտ առնչութիւն ունէր Յակոբ Զուղայեցին 1670-ական թուերին: Այդ ժամանակաշրջանում եւրոպական արքունիքների հետ հայերի քաղաքական վիճակի բարւոքման խնդրի շուրջը բանակցել կամ թղթակցել է նա մի քանի անգամ¹, աչքի առաջ ունենալով այդ մասին մեզ մատչելի բոլոր գրական յիշատակութիւնները, մենք հնարաւորութիւն չունենք, յենուելով դրանց վրայ, որոշել պատմական այն վայրկեանն, երբ Յակոբ կաթողիկոսը կարող էր անհրաժեշտ նկատել կամ հնարավորութիւն ստանալ ռուս կառավարութեանը դիմելու: Գուցէ կարելի լինէր նոյնացնել այդ գրութիւնն այն կնքուած թղթի հետ, որի մասին յիշում է Օրին, եթէ իր համեստ քաղաքական ակնկալութիւններով նա էջմիածնում մշակած ծանրակշիռ քաղաքական ծրագրից տարբեր իմաստ չունենար: Արդէն իսկ ստուգուած պէտք է համարել, որ էջմիածնի խորհրդակցութեանը մասնակցող մելիքներն ու նրանց ցուցմունքով գործող կաթողիկոսը քաղաքական ազատագրումն ամենից առաջ կապում էին հայ-վրացական ապստամբութեան և այդ ապստամբութիւնը դեկավարող կաթողիկ Եւրոպայի աջակցութեան հետ: Եթէ սակայն ըստ էութեան քննելու լինենք մեզ հասած գրութիւնը, կը տեսնենք, որ այստեղ քաղաքական ձգտումներն այդքան հեռու չեն հասնում: Յիշատակելով այն նիւթական ու բարոյական գրկանքները, որոնց ենթարկուած են Պարսկաստանի հայերը, կաթողիկոսն աղերսում է ցարին՝ ի նպաստ վերջինների իր դեսպանների բերանով միջնորդել պարսից մօտ. գնահատելով պարսից կառա-

¹ Հմմտ. անդ, եր. 43 եւ հետ.:

վարութեան վրայ ունեցած ռուս դիւանագէտների ազդեցութիւնը՝ կաթողիկոսը յոյս ունի, թէ նրանց միջնորդութիւնը կարող է բարեբար հետեանքներով անդրադառնալ հայոց վիճակի վրայ: Եւ միայն այսքանը: Ինքնին դժուար էլ է ենթադրել, թէ 1678 թուին, ծրագրած ապստամբութեան նախօրեակին, հայերը յոյս կարող էին դնել դիւանագիտական ազդեցութեան վրայ. նշանակում է, ներկայ դիմումը արուած պէտք է լինի այդ ժամանակից աւելի վաղ: Ի դեպ, էջմիածնում կայացած խորհրդակցութեան թուականը ևս կարօտ է ստուգութեան: Էջմիածնի խորհրդակցութեան մէջ արծարծուած քաղաքական ծրագրի հիմնական մտքերին հանդիպում ենք դեռ Հայր Պետրոս Բեդիկի աշխատութեան մէջ, որ լոյս տեսաւ Վիեննայում 1678 թուին¹, Պարսկաստանից Հայր Բեդիկը մեկնած պէտք է լինի դեռ 1676 թուին. Վիեննայում հանդիպում ենք նրան յամենայն դէպս դեռ 1677 թուին: Մի ուրիշ ժամանակակից՝ Բիկօ, գտնուելով 1678 թուին Հռոմում, լսել էր կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ Եւրոպա մեկնող հայ պատուիրակները վերաբերմամբ ողջ Եկեղեցական Պետութեան մէջ այդ ժամանակ արդէն տարածուած լուրի մասին²: Աւելի կարևոր են սակայն Յակոբ Զուղայեցուն վերաբերող այն մի քանի հակիրճ տողերը, որ գտնում ենք Զաքարիա Ագուլեցու օրագրութեան մէջ. «Թվին ՌՃԻԶ (1677) յունիսի մէջ Երևան(ի)... խանիցն փախաւ գնաց վրացտուն»³: ... «1128 (1679) ումն էջմիածնայ Միքայէլ աթոռակալ վարդապետն եկաւ Գողթան տունն նվիրակ, այս գամ է, որ էջմիածնայ նվիրակ չէր եկած, քանզի Յակոբ կաթողիկոսն այս բամ է, որ էջմիածնայ Սէֆի-ղուլի-խանի ձեռացն փախաւ-գնաց վրացտուն, վրացտան վերայ գնաց խորմացտուն»⁴: Էջմիածնի խորհրդակցութիւնը պէտք է որ տեղի ունեցած լինի կաթողիկոսի Վրաստան մեկնելուց անմիջապէս առաջ. նշանակում է՝ ոչ ուշ քան 1677 թուի յունիսի մէկը: Վրաց իշխանաւորների հետ համերաշխ գործակցութեան ծրագիր մշակելու⁵, այլ և էջմիածնի պարտքերը վճարելու մասին հոգ տանելու նպատակով կաթողիկոսը մի առ ժամանակ պէտք է որ մնացած լինի Թիֆլի-

¹ P. Petrus Bedik, Cehil Sutun, էր. 541 եւ հետ., 552 եւ հետ.:

² M-r le Chevalier Ricaut, Histoire de l'Etat present de l'Eglise Greque et l'Eglise Armenienne (trad. de l'angl.), Middelbourg, 1692, p. 422.

³ «Զաքարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը», էր. 64: ԺԷ դարի ցարդ չը հրատարակուած ժամանակագրողի այս գործը սիրալիկ կերպով մեր տրամադրութեան տակ դրեց պ. Լէօն:

⁴ Անդ, էր. 75:

⁵ Г. Эзовъ, аніդ, №№ 42, 120:

գում¹: Հաւանական է, որ հայ պատուիրակները Թիւրքիայի ներքին նահանգներում ևս ուշացած լինեն, քան որ, ինչպէս գոնէ Չամչեանն է վկայում, կաթողիկոսը Կ. Պօլիս հասաւ միայն 1679 թուի դեկտեմբերին²: Կ. Եզեանի հրատարակած ժողովածուի մէջ մի քանի անգամ հանդիպող այն վկայութիւնը թէ էջմիածնի խորհրդակցութիւնը կայացել է 1678 թուին, թուում է թէ ելնում է մօտ քառորդ դար յետոյ փաստն արձանագրող մի ընդհանուր աղբիւրից. ուստի և չի կարող նա լինել միանգամայն վստահելի:

Ինչպէս էլ սակայն սահմանելու լինենք ներկայ գրութեան հանդէս գալու ժամանակը, նրա պատմական բովանդակութիւնը հազիւ թէ կարող է տեղիք տալ տարակուսանքի. նա նորից առիթ է տալիս մեզ պնդելու այն կարծիքի վրայ թէ Ժէ դարում «Հայկական հարցի» մասին վճռական խօսքը դեռ չէր պատկանում մոսկովեան ցարին. Հայաստանի քաղաքագէտները կարող էին մտածել ոուս դիւանագէտների բարեացակամ միջնորդութիւնների մասին միայն: Հայ մեսիանական գաղափարը դեռ չէր թւակոխել զարգացման այն օրհասական շրջանը, որտեղ հիւսիսից արշաւող ծիրանաւորը հմայում է անձկութեան մէջ դեգերող հոգիները որպէս մի նոր փրկիչ:

(Մ. Գ. Ա. Մ. Ի. Դ. Дѣла армянскія. 1724, марта 12. № 2, л. 6-7)

Invictissime Imperator

Post humillimas pedibus Magestatis Vestrae Serenissimae inclinationes, post innumeras ad Deum optimum maximum pro incolunitate Regiae Vestrae personae orationes, pro quiete foelicitate nec non victoriarum continuatione totius Regni prae res, pro destructione eversione et totali profligatione inimicorum Crucis ad Deum ab eclesia nostrae armena sup(p)licationes fusas, Imperatoriae Serenitati nec non consuetae erga extraneos sed tamen domesticos fidei

¹ «Եւ կացեալ անդ ատրս ինչ, եւ սակաւ ինչ վճարեաց ի պարտուցն», Չաքարեայ Սարկաւագ, Պատմագրութիւն, Բ, 91:

² Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, 718:

benignitati confidens suplex accedo et quemadmodum potentissimi Imperatores Mosquovitarum Ruthenorum et omnes se ipsos fidei defensores et propugnatores monstavunt semper, nec non protectores afflictorum contra tyrannidem adversariorum ita nunc Sua Magestas horumce heroum successor Iegitimus tam in victibus quam s(c)eptro solita Sua clementia dignetur nobis miseris opitulari. En in Persia nostris eclesique neb noc eius ministris vectigalia exotica imponuntur et ob solutiones nostrae tenuitati et paupertati impossibiles nostri ad carceres trahuntur vexantur excruciantur, denique quod ultima et praecipua mahometanorum est intentio ad ritum illorum compelluntur. Si tota persecutionis in opes et mundanas facultates duntaxat vergerat esset tolerabile malum legent tacerem sed cum videam singularis diebus filios nostros in Cristo lactentos ab uberibus eripi iuvenes delusos in rate protrahi pubertate et aetate dociatos per vim ad ritum saluti aeternae contrarium compelli, tantam stragem nequiens tolerare, exe post lacrimas ad Deum fusas en ad imaginem ipsius et loco tenentem in Suis Regnis accedo Imperatoriam videlicet Magestatem Vestram, et dignetur nobis misere opp(τ)essis opitalari, et eo tempore quo Sua Magestas potentissima legatos apud persas emiserit aliquod verbum in nostrum fautrem patrimonium et eundem in suis diplomatibus Regiis jubeat ir(τ)iseri. Ruthenica potestas plurimum valet in animis persarum, neque forsam deinceps audebunt tantopere vexare, quos resciverint ratione communis in Cristum Deum fidei ad Vos spectare. En tota nostra gemens ecclesia armena pedibus Vestrae Magestatis Imperatori pro voluta hasce humillimas supplicatoines fundit nec non ego gratia Dei huiusce in Cristo servus.

Imperatoriae Magestati stodictissimus et obsequentissimus humillimus servus.

(L. S.)

(Հասցէ՛)

Potentissimo invictissimoque mosquovitar. Ruthenorum nec non aliarum populorum Imperatori Serenissimo.

Անչաղթ Կայսր

Խոնարհուելով առ ոտս Ձերդ Օգոստափառ Մեծութեան, ուղղելով դէպի Ամենաբարձրեալն անթիւ մաղթանքներ Ձեր թագաւորական անձի ողջութեան համար և՛ Հայ եկեղեցու աղերսանքները բովանդակ թագաւորութեանդ անդորր երջանկութեան և ներկայիս անսպառ յաղթութիւնների, խաչի թշնամիների տապալման, խորտակման և բնաջնջման համար, վստահ լինելով Կայսերական Օգոստափառութեանդ թէ՛ դէպի օտարները և թէ՛ դէպի տնայիներն ունեցած հաստատ ողորմածութեան վրայ՝ (Ձեզ) եմ մօտենում ծնկաչոք: Եւ ինչպէս Մոսկովեան Ռուսաստանի բոլոր ամենագոր կայսրները միշտ հանդիսացել են պաշտպան և զօրավիգ հաւատի այլ և թշնամիների բռնութեան հանդէպ՝ հովանի ճնշուածների, նոյնպէս և վայել է Նորին Մեծութեանը, այդ իսկ հերոսների յաջորդին՝ թէ՛ կեանքում և թէ՛ դահի վրայ, օգնութեան հասնել մեզ՝ խեղճերիս:

Պարսկաստանում մեզ և մեր եկեղեցու վրայ պարսից պաշտօնեաների կողմից դրւում են ահա օտարօտի հարկեր և մեզ, որ չենք կարողանում մեր չքաւորութեան և աղքատութեան շնորհիւ հատուցանել այդ հարկերը, քրում են դէպի բանդ, չարչարում են, տանջում և վերջապէս, որ յետինն է ու գլխաւորը մահամետականների նպատակների՝ իրանց դաւանանքն են հարկադրում ընդունել: Եթէ այդչափ հալածանքները գրկէին մեզ միայն հարստութիւնից և աշխարհային ստացուածքներից, չարիքը փոքր կը լինէր, և ես լռութեան կը տայի այդ. բայց երբ տեսնում եմ օր օրի վրայ մեր ի Քրիստոս սնուող զաւակները հեռացած (մայրական) ստիւնքներից, խաբուած պատանիները նաւով հեռանալիս, չափահասներին և գիտակցութեան եկածներին ուժով մղուած դէպի յաւիտենական փրկութեան հակառակ դաւանանքը, չը կարողանալով տանել այդքան մեծ կորուստը, ահա, արցունքներ թափելով առ Աստուած՝ Նրա պատկերի առաջ, մօտենում եմ նաև իւր թագաւորութեան մէջ Նրա տեղապահ Կայսեր, Ձերդ Մեծութեանը, որպէս զի բարեհաճէ օգնել մեզ, խեղճութիւնից ճնշուածներին, և երբ Նորին ամենագոր Մեծութիւնը պարսիկների մօտ դեսպաններ ուղարկելու լինի մի քանի խօսք (ասել) ի պաշտպանութիւն մեր ստացուածքի այլ և իւր թագաւորական դիւանագէտներին հրամայէ ազգել: Ռուս իշխանութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի

պարսիկների աչքում և գուցէ առաջիկայում հաւակնութիւն չունենան այնքան տանջել նրանց, որ ի Քրիստոս Աստուածն ունեցած ընդհանուր հաւատի շնորհիւ, կարող կը լինեն Ձեզ ուղղել իրանց հայեացքը: Որպէս իր սեան գարդի՝ բովանդակ Հայ եկեղեցին, ինչպէս նաև ես՝ այդ եկեղեցու սպասաւորն ի Քրիստոս, այս ամենախոնարհ խնդիրն արկանում ենք առ ոտս Ձերդ Կայսերական Մեծութեան:

Կայսերական Մեծութեան ամենահաւատարիմ, ամենահնազանդ և ամենախոնարհ ծառայ

(Տ. Կ.)

(Հասցէ՝)

Առ ամենագոր և անչաղթ մոսկովեան ոռուսաց և այլ ժողովրդոց Օգոստափառ Կայսր:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ-ՔՆ ՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

«ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ», Բ ՊՐԱԿ.

ԴՕՓԵԱՆՔ ԵՒ ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՔ: ԳՐԵՑ ԿԱՐԱՊԵՏ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ, 1914, ՀՐԱՏ. ԱԶԳ. ԸՆԿ.

Հայ մելիքութեան անցեալի ուսումնասիրութեան բնագաւառում «Ազգագրական ընկերութեան» ներկայ հրատարակութիւնն առաջինն է, որ ձեռնարկուած է առանց հրապարակախօսական-վիպագրական հարցասիրութեան. Բաֆֆիի և իւր հետևողների ուսումնասիրական ըմբռնումներին և ազգայնական հրահանգներին ենթակայ պատմական երկերի հանդէպ՝ այս աշխատութիւնը կրում է նորութեան հմայք. նա գալիս է գիտական քննադատութեան հիմունքների վրայ դնելու հայ հասարակական կեանքում դեռ ևս մի դար առաջ տիրող իշխանական-ազնուական դասի մի կարևոր շերտի ուսումնասիրութեան գործը: Հարկաւ, պատմագիտական տեսակէտից այդ շերտը հետաքրքրական է այնքան միայն, որքան հնարաւորութիւն կունենանք ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնելու նրա գոյութեան հասարակական և պետական հիմունքները ու մեկնելով այդ հիմունքներից՝ բնորոշել նրա դասային մտայնութեան և քաղաքականութեան զարգացման ընթացքը: Սակայն այդպիսի մի ուսումնասիրութիւն սկսելու համար չէ կատարուել ոչինչ նախնական աշխատանք. ոչ միայն մելիքների տիրապետութեան շրջանի իրաւական յարաբերութիւնները բնորոշող նիւթերի ժողովածուներ չը կան ուսումնասիրողի տրամադրութեան տակ, այլ և նոյն իսկ՝ հայ մելիքութիւնների քարտէզն ու մելիքական տների քիչ թէ շատ վստահելի տոհմագրութիւնը:

Վերջին տեսակի մի աշխատութիւն է ահա, որ, սահմանափակուելով Դօփեան և Մելիք Շահնազարեան սերունդներով, փորձում է ներկայացնել վերնագրուած ուսումնասիրութեան հեղինակը: Դիմելով միջնադարեան Հայաստանի ազդեցիկ իշխանական տներից մէկի՝ Դօփեանների սերնդաբանութեանը, հեղինակն աշխատում է ազգակցական կապեր գտնել դրանց և Գեղարքու-

նեաց երկրում իշխող Մելիք Շահնազարեանների միջև ու ներկայացնել միաժամանակ վերջիններիս ճիշդագրությունը՝ հասցնելով սերունդների յաջորդականության շարքը մինչև ԺԸ դարը: Դարաւոր հնութիւն ունեցող իշխանական այս ցեղերի տոհմագրութիւնը մօտաւոր ամբողջութեամբ և ճշտութեամբ տալու համար, տարաբախտաբար, դեռ աղբիւրների պակասութիւն է զգացւում. դեռ հրատարակութեան չեն տուած խնդրի լուսաբանութեանը նպաստող արձանագրութիւններից և յիշատակարաններից շատերը և որ ամենակարևորն է՝ հայ և օտար դիւաններում ու մասնաւոր անձանց մօտ պահուող պատմական և տոհմային վաւերաթղթերը. նկատենք նաև այն, որ արդէն իսկ հրատարակած նիւթերն անգամ մասամբ ժողովել ու խմբագրել են հայ հնախօսութեամբ պարապող այնպիսի մարդիկ, որոնց գործերից օգտուելուց պահանջւում է տարակուսանքների մէջ տատանուող մտքի արտակարգ լարում: Եւ չը նայած բոլոր այս անպատեհ հանգամանքներին՝ իրեն մատչելի աղբիւրների սուղ և յաճախ հակասական տեղեկութիւնները հեղինակն աշխատել է օգտագործել գրեթէ լիովին՝ ենթարկելով դրանց կանխական ստուգութեան և քննադատութեան: Պէտք է ցաւել միայն, որ աղբիւրների վաւերականութիւնն որոշելիս, հեղինակը զանց է առնում այսպէս կոչուած «արտաքին քննադատութեան» (die äussere Kritik) պահանջները. նա հնարաւորութիւն չէ ունեցել անձամբ կարդալու կասկածելի թուացող արձանագրութիւնները կամ անմիջապէս զննելու այն թղթերը, որ չէ համարում վաւերական. նման դէպքերում նա շատանում է վկայութիւնների ներքին հնարաւորութեան սահմանների որոշումով՝ ստուգելով այդ կարգի փաստաթղթերը թեք ճանապարհներով վերականգնած ճշմարտութիւնների միջոցով: Սիրում ենք հաւատալ, որ բանական ենթադրութիւնները շատ դէպքերում մոլորութեան մէջ չեն ձգում հեղինակին և որ մտածողութեան այդ իսկ եղանակով երբեմն նրան իրօք յաջողւում է վերստուգել իշխանների ու մելիքների անուններն ու նրանց ազգակցական յարաբերութիւնները. մնում է միայն սպասել, որ նոր ուսումնասիրութիւնները գան լրացնելու ու սրբագրելու հեղինակի տակաւին թերի գործը:

Այստեղ թող ներուի մեզ այս ընդհանուր նկատողութեանը կցել մի երկու աննշան դիտողութիւն միայն:

Մ. Սմբատեանցի «Գեղարքունիք»-ում հրատարակուած Դաւիթ խան Շափուրեանի թղթերը, որոնց քննադատութեանը հեղինակը նուիրել է մի քանի էջ (139 և հետ.), հանուած են Եփրեմ [Ա. Զորագեղցի] կաթողիկոսի դիւանից. Մելիք Շահնազարեանների անունով կան սակայն մի շարք ուրիշ տոհմային գրութիւններ ու ֆերմաններ, որ դեռ քննութեան չեն առնուած. դրանց մի մասը, որքան մեզ յայտնի է, պահուած են Բաշ Աղջաքենդ գիւղում (Վերին շէն, Գանձակի գաւառ) այդ տոհմի շառաւիղներից մէկի՝ Բալաս Բէկի մօտ: Վերջինիս թղթերը, որքան եզրակացնել կարող ենք մեզ մօտ գտնուող մի երկու պատճէններից, ըստ բովանդակութեան բաւականին մօտ պէտք է լինեն «Գեղարքունիք»-ում հրատարակուածներին: Մեր ձեռքի տակ եղած պատճէններից երկուսն է, որ 1824 թուին Դաւիթ խանը իր ազգականներից լիազօրութիւն է ունեցել «համեմատ պարսից Սէֆէվիդ թագաւորաց հրովարտակաց»՝ տիրանալու Նախիջևանայ մօտ գտնուող Զահրուզբիլ (Зарзибиль) գաւառին, որպէսզի այդ հողերը «յետ տիրելէն, երիցս բաժին արասցէ, մի բաժինն վ՛սն իւր, մի բաժինն վ՛սն մելիք Բարսեղին, մին բաժինն վ՛սն ներկայ եղելոյս աններկայից»: Թղթի տակ ստորագրել են Մելիք Բարսեղ, Օռուշան, Միանսար, Ռուստամ և Մովսէս Մելիք Շահնազարեան Շափուրեանները: «Օրինական ճանապարհով հաւաքած տեղեկութիւնների հիման վրայ» տուած Ղարաբաղի կոնսիստորիայի 1861 թուի մի վկայութեան համաձայն, բոլոր այս ազնուականները պէտք է առաջացած լինեն մելիք Շահնազար Շափուրի երկու որդիներից՝ մելիք Եաւրիից և Եաւրի Աղայից. առաջնից ծնուել է Միր Դաւիթ խանի հայր մելիք Աստուածատուրը, իսկ երկրորդից՝ Միանսար բէկի հայր Նաղդին. «օրինական ճանապարհով հաւաքած տեղեկութիւնների» աղբիւրն այստեղ, ըստ երևոյթին, պատմական թոյլ ու շփոթ յիշողութիւններից հեռուն չի անցնում: Տպագիր աղբիւրների շարքում հեղինակն ի նկատի չէ առել Եփրեմ կաթողիկոսի մի կոնդակը, որով «վերահասու գոլով մեր իսկութեան ի պատմագրութենէ հայոց և ի զանազան հրովարտակացն նախնեաց» վաւերացուած է «քեօյանու և զարիզիպիլու ի դրոց ծարու անուանեալ» գաւառում իշխող մելիքների ազգաբանական աղիւսակը (տե՛ս «Լուծայ», 1900, Ա գիրք, էջ 290 և հետ.): Կոնդակում յիշուած անունները՝ «Մելիք Ուսուփն և որդի

նորա մելիք Պալասան, և որդի նորա Մելիք Բէկ, և որդի նորա Միրզախան և որդի նորա մելիք Ալլահվերդի և որդի նորա մելիք Ալլահղուլի և որդի նորա Ալամ խան և որդի նորա դարձեալ մելիք Ալլահվերդի և որդի նորա մելիք Սարգիսջան» և այլն, մասամբ նոր են, իսկ մասամբ չեն համապատասխանում հեղինակին ծանօթ աղբիւրների տուեալներին:

Էջ 147 ու 161 և հետ. բերուած Դօփեան Պետրոս վարդապետի և նրա եղբայրների անունները յիշատակող աղբիւրների թուում հեղինակի ուշադրութիւնից վրիպել է էջմիածնի № 2105 Տաթևացու գրչագիր քարոզգրքի յիշատակարանը: Քարոզգիրքը գրուել է Ծար գաւառում Վառվառէ կոյսի ձեռքով, «ի վանս կուսանաց, ընդ հովանեաւ Թաղէի առաքելոյն»: յիշատակարանի մէջ կարգում ենք. «Որ և տենչամբ սրտի և ըղձափափագ տոչորմամբ ետ գծագրել հեղահոգի և բարեփառ ք հնյատն տէր Պետրոս վարդապետն որդի գոլով ազատաց յազգէն մեծի իշխանացն Գրիգորի և Հասանայ Դօբեանց կոչեցելոց: Յաղագս յիշատակի հոգւոյ իւրոյ և եղբօրն հարազատի տեառն Գրիգորի եպիսկոպոսի, ի հայրապետութեան Հայոց Եղիազարու դիտապետի լուսակառոյց գահոյն սուրբ էջմիածնի և ի կողմանս Աղուանից Տեառն Երեմիայի և Սիմէօնի կաթողիկոսացն: Եւ ի յառաջնորդութեան գերահոգակ Աթոռոյն Թաղէի վանից Տեառն Պետրոսի արիաջան և քաջ հովուապետի, և ի մելիքութեան սոյն նահանգի պարոն Միրզախան բէկին. և ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլէյմանին, ի թուին Հայոց ՌձՆԳ...»: Այս յիշատակարանն իրօք տրամադրում է կարծել, որ Դօփեան Պետրոս վարդապետը և Դաղի վանքի համանուն առաջնորդը տարբեր անձնաւորութիւններ չեն: Նման մի յիշատակարան, գրած Հայոց ՌձՆԳ թուին գտնում ենք ի դէպ նաև Ե. Լալայեանի «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրական»-ի № 449-ի ներքոյ:

Էջ 173-174, հեղինակը հաւանական է համարում, որ 18-րդ դարի սկզբում Սիւնեաց մելիքների քաղաքական շարժումների մէջ Մելիք Շահնազարեան մելիքներն ու իւզբաշիններն ևս իրանց մասնակցութիւնն ունենային: Կարող ենք պնդել, որ հեղինակի այս ենթադրութիւնն արդարացի է: Մոսկուլայի արտաքին գործոց նախարարութեան գլխաւոր դիւանի գործերից երևում է, որ 1724 և 1726 թուերին Գեղարքունեաց երկրի Մելիք Շահնազարի որդի

մելիք Սարգիսջանը՝ իր և իր երկրի իւզբաշինների և 30 գիւղի գլուխ կանգնած տանուտէրների ու քանդխուղաների անունից հպատակութեան թուղթ է յղել ուստ արքունիքին և պատրաստակամութիւն յայտնել՝ ենթարկուելու Սիւնեաց երկրում գտնուող ուստաց քաղաքական գործակալին: Այդ մասին մնացած գործին ըստ էութեան կը դառնանք այլ առթիւ: Այստեղ կը կամենայինք միայն ենթադրել, որ մոսկովեան դիւանի գործերում յիշուող մելիք Սարգիսջանը մելիք Շահնազար Գ-ի յաջորդն է. Դաւիթ խանի թղթերում, ուր ներկայ դէպքում ըստ երևոյթին անուններից մէկն է միայն շփոթուած, մելիք Շահնազար Գ-ի յաջորդը կոչուում է մելիք Աղաջան, իսկ վերջինիս որդին՝ մելիք Միանսար: Մեր ձեռքի տակ եղած փաստաթղթերից մէկի մէջ մելիք Սարգիսջանի անուանը կից յիշուում է «Միհա(ն)սար» անունը, որից յետոյ գալիս են Գեղարքունեաց տանուտէրների անունները. ըստ երևոյթին վերջիններիս հանդէպ «Միհա(ն)սարն» արտօնեալ վիճակ ունէր. ուստի և կարելի է ընդունել, որ նա հէնց մելիք Սարգիսջանի որդին է:

Էջ 179 և հետ. հեղինակը փորձում է սերնդաբանական կապեր գտնել Գեղարքունեաց և Ղարադաղի մելիքների միջև. այդտեղ յարուցած խնդրի մօտաւոր լուսաբանութիւնը թողնելով ուրիշներին, կը կամենայինք մատնանշել էջմիածնի մատենադարանի № 1720/1488-ի 1781 թուին գրած յիշատակարանի մէջ բերուած Ղարադաղի ժամանակակից մելիքներից մէկի անուան վրայ ևս. գրչագրի թերթ 218 բ յիշատակուած ենք գտնում. «Մէլիք Փարսաղանն, որ ի Ղարադաղ, այր հանճարեղ»:

Անյայտ և անյիշատակ շատ այդպիսի «հանճարներ» է տեսել Հայոց աշխարհը. յուսանք «Ազգագրական ընկերութեան» ապագայ հրատարակութիւնները կը գան դեռ ցրելու, գէթ մասամբ, մոռացութեան այն մշուշը, որ սփռուում է դրանց անուան և գործերի վրայ:

ՊԵՏՐՈՍ ԴԻ ՍԱՐԳԻՍ ԳԻԼԱՆԵՆՑ

(Պատմական-կենսագրական ակնարկ)

Հայոց նոր պատմութեամբ հետաքրքրուողները յիշում են անշուշտ այս մարդու անունը. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն այն իսկ անձնաւորութիւնն է, որ 1720-ական թուականների սկզբին Պարսկաստանի ժամանակակից անցքերի ու դրանց ընթացակից Հայոց քաղաքական շարժման մասին օրագրի ձևով կազմած մի ընդարձակ տեղեկագիր ուղարկեց ռուսաց քաղաքական շրջաններում ծանօթ Հայ գործիչ Մինաս վարդապետին և Գիլանի ռուս կառավարիչ բրիգադիր Լեվաշեվին¹:

Օրագրողի անձնաւորութեան մասին մի քանի ակնարկ գտնում ենք միայն նրա թողած պատմական յիշատակարանի վերջին հատուածում: Աւելի մօտ հասկացողութիւն են տալիս մեզ նրա մասին մեր ձեռքի տակ եղած մի քանի անտիպ գրութիւններ, որ մինչ այժմ դեռ չեն դարձել յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ: Գիլանենցն այստեղ դէպքերի արձանագրող չէ արդէն, այլ նրանց մէջ մասնակցող կենտրոնական դէմք. նրա անունը կապւում է այստեղ ժամանակի քաղաքական-ուսումնական ձեռնարկների հետ: Թղթերի մէջ գեկուցանողը ինքը Գիլանենցը չէ այլևս, այլ նրան գործակից մարդիկ ու նրան հովանաւորող Մինաս վարդապետը, Հայոց քաղաքական շարժման մէջ նշանաւոր դէմքերից մէկը: Սակայն չը պէտք է մոռանանք և այն, որ այդ թղթերը մեծ մասամբ գրուած են Գիլանենցի մասնաւոր նամակների ու գեկուցագրերի հիման վրայ: Այդ տեսակետից իսկ նրանք ներկայացնում են մեզ, որպէս նրա ընդարձակ տեղեկագրի շարունակութիւնն ու ամփոփումը²:

¹ «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի ջուղայեցոց բարբառով գրած», տե՛ս «Կոռնկ Հայոց Աշխարհին», 1863, էջ 81-112 և 181-212: Հմմտ. «Дневникъ осады Испагани Афганами, веденный Петросомъ ди Саркисъ Гиланенцъ. въ 1722 и 1723 годахъ. Матеріалы для исторіи Персіи. Переводъ и объясненія К. Патканова (Приложеніе къ XVII—му тому Записокъ Имп. Акад. наукъ. № 3, pp. XXXII + 57), СПб., 1870. Պատմական գրականութեան մէջ Գիլանենցին ուշադրութեան են արժէ Գ. Էզով, Снош. Пет. Вел. съ арм. народомъ. Введение, LXI-LXIII և ԼԷԾ, Հայկական տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1901, Բ տպ., էջ 329 և հետ.:

² Այստեղ յիշուած գրութիւնները պահուած են Моск. Главн. Архивъ, Мин. Иностр. Дѣль. Дѣла армянскія. 1725. № 1, ներքոյ («Доношение Армянскаго Архіерея Минаса вартапета о усилнѣишей прозбѣ Армянскаго народа прислать къ

*
* *
*

ա. Գիլանեցի գործունեության սկզբնական շրջանը

Քիչ բան կարող ենք ասել Գիլանեցի կեանքի և գործունեութեան սկզբնական շրջանի մասին: Այն հանգամանքը, որ նա գրում է Նոր Զուղայի բարբառով ինքնին արդէն հաւանական է կացուցանում, որ նա ծնուած և դաստիարակուած պէտք է լինի Սպահանի նշանաւոր արուարձանում: Ազգանունը մատնում է մեզ թերևս նրա հեռաւոր նախորդների հայրենիքը, այն երկիրը, որ յետագայում պէտք է դառնար մեր հերոսի գործունեութեան գլխաւոր կայանը: Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մի խաչքարի վրայ կայ յամենայն դէպս յիշատակութիւն, որ գալիս է ասելու, թէ նրա տոհմը հաստատուել էր այդտեղ դեռ ժէ դարում և եղել է մէկը գաղութի ունեւոր հայ տներից¹: Անշուշտ ինքը Պետրոսն էլ ապրուստի կարիք չէ ունեցել անցեալում: Նրա հայրանունը եւրոպականացած ձևը, բաւականաչափ բնորոշ յատուկ ժամանակի ու շրջանի համար, վկայում է, թէ 1723 թուին նա արդէն աշխարհ տեսած մարդ էր, ունեւոր վաճառական: «Նրա գրելու ձևից իսկ, - նկատում է Ք. Պատկանեանը, - երևում է, որ հեղինակը գրագէտ մարդ է, փորձուած, թէև չէ ստացել առանձին կրթութիւն: Այն հանգամանքը, որ նա յաճախ գործ է ածում ու-

нимъ начальника могущаго имъ руководствовать по причинѣ, что главный ихъ начальникъ Петръ Сергеевъ на баталіи убитъ.»): Գործի մէջ գտնուած քրթերից կարևոր են՝ ա. Մինաս վարդապետի 1725 թ. 1-ն փետրուարի թուակիր մի գեկուցումը ցարին (fol. 2 r – 3 r.), բ. Կուրբատովի 1725 թ. ապրիլի 12-ի գեկուցումը արտաքին գործոց կոլլեգիային Գիլանի գործերի համար Մինաս վարդապետի Մուկուայից Պետերբուրգ գնալու ցանկութեան մասին (fol. 4 r – 5 r.), գ. Յովհաննէս (Иванъ) անունով հայի Գիլանից Մինաս վարդապետին գրած 1725 թ. 17-ն յունուարի թուակիր նամակը (fol. 9 r – 13 r.): Այս նամակի հեղինակը, ինչպէս վկայում է Մինաս վարդապետը, եղել է Պետրոս Գիլանեցի գործակիցներից և նրա այն «լաւ և հաւատարիմ ընկերը, որին ինքն Պետրոսը վստահանում էր իր գաղտնիքները». նամակագիրն ինքը ամփոփում է իր դժբախտաբար միայն ռուսերէն թարգմանութեամբ մեզ հասած գրութիւնը այս խօսքերով. «Все вышеписанное покойникъ Петръ писалъ, а я съ того сіе пишу якобъ копію». (fol. 12 v.), դ. Մինաս վարդապետի 1725 թ. 19-ն օգոստոսի թուակիր դիմումը Կատարինէ Ա կայսրուհուն (fol. 27 r – 28 v.): Վերջին քրթով Մինաս վարդապետն ընթացք է տալիս նախորդ գրութեան մէջ արուած դիմումներին: Այդ թուոթը, որի մէջ խօսք կայ նաև հայերի ընդհանուր քաղաքական ակնկալութիւնների մասին, գետեղում ենք սոյն յօդուածի յաւելումում:

¹ Այդ խաչքարի վրայ կարդացում է՝ «Մուրք խաչս յիշատակէ գլնց Աւետիկն, թիվն ոճի: Յշուկէ տուրք եկցս գլնց (Գիլանեց) Աւետիկին՝ և կողակցաց Մարաթին՝ Ասիջանին՝ և որդի Յակոբջանին». Տե՛ս, Յար. Տէր-Յովհաննէան, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱպախան, Նոր Զուղա, 1881, Բ, էջ 6:

սերէն վերստ (верста), չին (чинъ), վոլնա (вольный), սուխարի (сухари) և այլն բառերը, ապացուցանում է, որ նա եղել է Ռուսաստանում, եթէ չընդունենք, որ ռուսերէն բառերի գործածութիւնը այն ժամանակ սովորական էր պարսկահայերի մէջ¹: Պատկանեանի բերած բառերի գործածութիւնը օրագրի մէջ կարելի կը լինէր իհարկէ վերագրել նաև Գիլանում ապրող ռուս զինուորականների և պաշտօնեաների ազդեցութեանը, որոնց հետ հեղինակը մօտ և անմիջական շփման մէջ էր գտնուում: Որ սակայն Գիլանեցը մինչ այդ եղել է Ռուսաստանում և նոյն իսկ Արևմտեան Եւրոպայում՝ դրա համար կան անմիջական տուեալներ: 1716 թուին հանդիպում ենք նրան Ամստերդամում ժամանակի խոշոր հայ դէմքերից մէկի՝ Ղուկաս Վանանդեցու շրջանում. Վանանդեցու այդ թուին լոյս տեսած «Պատկերասէր պատկերատեաց»-ի խորագրի տակ կարդում ենք՝ «Նուիրագրեալ՝ և Տեառնագրեալ Զուղայեցի Գիլանէնց ի Տ ր հանգուցեալ Սարգսի որդւոյ Պետրոսին»: Դժբախտաբար Վանանդեցու այդ գիրքը յիշատակարան չունի, և մենք դժուարանում ենք ասել, թէ ինչո՞ւ կամ ի՞նչպէս է Գիլանեցն արժանացել նշանաւոր տպագրչի այդ ուշադրութեանը. բայց թէ յիրաւի Գիլանեցն այդ ժամանակ հետաքրքրուում էր հայ գրքի վիճակով ու ըստ երևոյթին նաև մեկենաս էր հանդիսանում նրա տպագրութեան՝ եզրակացնել կարող ենք Ամստերդամից գրած նրա մի նամակից, որ նոյն տարին նա ուղղել է Ռուսաստանի նուիրակ Զուղայեցի Յովակիմ արքեպիսկոպոսին². ահա և նրա տողերը՝

Գերապայծառ Տ՛ն իմոյ յովագիմ եպիսկոպոսիդ. .

Յատ լիցի վերդ որ տ ր եղիսէիցն խնդրեցի որ հ րմնցդ գրի որ լազաթ առես. վարպետ դուկասին ծեռացայգիր նարեկն ու մին լավ գիրք որ մեր վարդայպետ ց քշտին մաղբուլ լինի տաս էս գիր բերող թեօթօրօ վէլքսին որ աղարկէ բանդիս ձեռն որ տեղս մին գիրք ամ պա սմյ անում էն գրքին պէտք այ. կը խնդրեմ որ մաթլապիս կատարումն տաս և թողութիւն առես որ քանի քալմէս վռազ գրեցի. շալահ (իշալահ?) ա ծ նասիպու թ մին էլ հր մնցդ ոտն համբուրեմ, ուրախ լեր սխ է տէր: Եղև ա մմսրդմ թիվն 1716 6/17 յուլիսի.

փոքր ծո յ ոտից հող շնչին
Պետրոս Գիլանեց

Թւում է թէ Գիլանեցի ակնարկած գիրքը լոյս է տեսել ամենևին: 1717 թուին Ղուկաս Վանանդեցու տպարանից դուրս ե-

¹ «Дневникъ и. т. д.». արաջարան, էջ XXIX-XXX.

² М. Г. А. М. И. Д. Дъла арм. 1720 окт. 31. № 3, fol. 109 г.

կաւ Ամստերդամի վերջին հայերէն հրատարակութիւնը՝ «Կարճառօտ ժամագիրք ի մի վայր ժողովեալ ի պէտս Հայոց վաճառականաց» վերնագրով, մի գործ, որ անշուշտ ոչինչ չունի Գիւանենցին հետաքրքրող աշխատութեան հետ: Նոյն թուին մեռնում է Ղուկասը, և դրա հետ ի միասին ընդ միշտ փակուում է նրա տպարանի գործունէութիւնն Ամստերդամում¹:

Թէ ո՞ւր դիմեց այնուհետև Գիւանենցը, չը գիտենք: Հագիւթէ տպագրական գործը բերած լինէր նրան Եւրոպա, և հաւանական էլ չէ, որ նոյն գործը երկար պահած լինի նրան այնտեղ: Ամստերդամում նա անշուշտ երթեկող մարդ էր. այստեղ գալիս էր նա առևտրական գործերով. «զրայ մենք սովորազար անք ելել ալիչ վէրիչի տէր», - խոստովանում է տարիներ յետոյ Գիւանենցը². նա մէկն էր ըստ երևոյթին այն խոշոր հայ առևտրականներից, որոնք Ամստերդամ էին բերում Գիւանի մետաքսը և՛ փոխանակելով այն հոլլանդական գործուածքների հետ՝ վաճառքի էին հանում այս ապրանքները Պարսկաստանի շուկաներում: Եւ երևի առևտրական այս ճանապարհորդութիւնների ժամանակ էլ նա ծանօթացաւ Մոսկուայում Մինաս վարդապետի հետ ու սրա միջոցով՝ նաև ուսաների հայկական քաղաքականութեանը:

*
* *

բ. Հայ առևտրականի վերաբերմունքը դէպի Պարսկաստանի
քաղաքական շարժումները

Հայ վաճառականի գործերը պէտք է շեղուէին իրանց խաղաղ ու կանոնաւոր ընթացքից, երբ արևելքում բռնկուեց աւղանների ապստամբութիւնը ու երկար տարիներով խանգարեց Իրանի դարաւոր հանգիստը: Պարսկաստանն անգոր է հանդիսանում խեղդելու սաղմերի մէջ Միր Վայսի և Միր Մահմուտի խրոխտ ձեռ-

¹ Դուկաս Վանանդեցու մահուան մասին Ռուսաստանի նուիրակ Յովակիմ արքեպիսկոպոսին տեղեկութիւն էր տուել Գիւանենցի նամակում յիշատակուած Ամստերդամի Եղիսէ հայ քահանան. և ահա թէ ինչ խօսքերով է պատասխանում վերջինիս Յովակիմ արքեպիսկոպոսը. «գրեալ էիր վ՛ս Դուկասին խղճութ՛ե վաղճանելն. գիտացիր նախ թաթէս երէցն. թէ զինչ էր գործեալ լուսահոգի Ոսկան վարդապետին հետ. առաւ հատուցումն որ ա՛նց խոստովանութեան և հաղորդութեան վճարեաց զկեանն իւր. նմանապէս դա զինչ էր գործեալ Թօմայ վրդ՛պտին հետ ըստ իւր առմանցն առաւ և դա» (անդ, fol. 36): Բացասական որակում Դուկասի անձնատրութեան այստեղ մեզ առաջին անգամն է հանդիպում:

² «Ժամանակագրութիւն», № 133, էջ 211:

նարկը. երկրի մի ծայրում առաջացած շարժումն աճում և տարածում է ամբողջ պետութեան մէջ. հետզհետէ ոտի են կանգնում լեզգիներն ու քուրդերը, արաբ ու թաթար ցեղերն ու ցեղապետները: Օգտուելով ապստամբական այս համատարած հրդեհից, ռուս և տաճիկ զորքերը շտապում են Պարսկաստան՝ իւրացնելու նրա զերծ մնացած պատառները, իսկ դրսի այս միջամտութիւնը տարտամ վիճակից հանում է Պարսկաստանի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանը՝ վրացիներին և հայերին՝ և թե տալիս նրանց կենտրոնախույս քաղաքական ձգտումներին:

Անկախ Հայաստանի ուրուականն առանձին աշխոյժ է ստանում հայ մելիքների ու իւզբաշիների աւանդական իշխանութեան ստուերների տակ: Վարդազոյն ապագայի յոյսերով Ղարաբաղի հայ մելիքները և Աղուանից կաթողիկոս Եսային իրանց զորքերով դուրս են գալիս վրաց Վախտանգ թագաւորի առաջնորդութեամբ դիմաւորելու ռուսների յաղթական մուտքը Պարսկաստան: Ղափանի և շրջակայքի հայերի մէջ սկսում է խմորուել քաղաքական մի շարժում, որ յետագայում պէտք է կենտրոնանար Դաւիթ բէկի ապստամբական դրօշի շուրջը: Կային նաև այլ ուղղութեամբ մտածող և գործող դէմքեր: Հայ ազնուականութեան շրջանում երևացին թրքասէր հոսանքի ներկայացուցիչներ: Իսկ երկու տիրող ուղղութիւնների մէջ չէզոք դիրք էին աշխատում գրաւել էջմիրածնի հայ վանականները:

Միանգամայն հեռու մնաց քաղաքական այս անցքերից ու դէպքերից հայ առևտրական դասը: Զուրկ ազգային-քաղաքական երազանքներից՝ նա չունէր նաև իրական գործունէութեան որոշ ծրագիր: Կրաւորական համակրանքներով նա յարում էր ինքնին տիրող քաղաքական-հասարակական կարգերին ու օրէնքներին, որոնց հետ շղթայուած էր իրաւական պահանջների և տնտեսական շահերի հազար ու մի կապերով: Եւ ի՞նչ կարող էր սպասել հայ վաճառականը ցեղային և գաւառական սկզբունքների տեւական յաղթանակից, եթէ ոչ քաղաքական խոշոր միութիւնների կազմալուծում և տնտեսական գործող կազմակերպութիւնների խանգարում և քայքայում միայն: Չէ՞ որ «յեղափոխական» այս շարժումն ըստ ինքեան դարերով ամբարուած յետաշարժ ոյժերի մի ժայթքում էր միայն՝ ուղղած քաղաքական-տնտեսական այն նոր կարգերի դէմ, որ սկսել էին արմատանալ Իրանի թագաւորութեան մէջ Սեֆիդեան հարստութեան տիրապետութեան ընթացքում: Իզուր չէ հայ առևտրական Եղիա Մուշե-

ղեանը, որը, որպէս «աճենթ, այսինքն փոխանորդ ժողովին արևելից և հնդկաց վաճառականաց», նստած Պարսկաստանի վաճառաչահ քաղաքներում ուշի ուշով հետևում էր երկրի անցքերին, տարիների ընթացքում վարած իր մասնաւոր թղթակցութիւնների մէջ սոսկումով արձանագրում ապստամբ ցեղերի ու նրանց վարիչների առաջընթացութեան փաստերը և ընդհակառակը՝ հիացումով նկարագրում պարսիկների յաջողութեան աննշան դէպքերն անգամ¹: Եւ նա սիրում էր հաւատալ, թէ ճակատագիրը կը փրկէ Սեֆիների հարստութիւնը վերջնական կորստից:

Սակայն այդ յոյսերն օր աւուր սպառնում էին չքանալ անհետ: Պետական այն մեքենան, որի յուսալի նեցուկներից մէկն էր մինչ այդ հայկական կապիտալը, դադար էր տուել իր կանոնաւոր գործառութիւններին. այս մտքին պէտք է ընտելանար նոյնիսկ հայ առևտրականի քաղաքական բարեյուսութիւնը: Հակամէտ ոյժերի և ազդեցութիւնների այն ժխորում, որ ստեղծուել էր երկրի մէջ շնորհիւ զինուորական-քաղաքական ուժեղ ցնցումների, հայ վաճառականը ևս պէտք է շտապէր գտնել իր գոյութիւնն ապահովող նոր յենակէտներ, յարէր տիրող հոսանքներից մէկին կամ միւսին. նա պէտք է դուրս գար քաղաքական անդորր ու անվրդով մտայնութեան ապահով շրջանակներից, որդեգրուէր նոր ազդեցութիւններից մէկին ու նրա ներշնչմամբ նետուէր կռուի դաշտ:

Պարսկահայ վաճառականների մէջ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն առաջինն էր, որ ենթարկուեց ժամանակի այդ պահանջին: Նա առաջինն էր հայ կապիտալի այն ներկայացուցիչներից, որոնք նետուեցին գործօն ազգային քաղաքականութեան գիրկը:

*
* * *

գ. Հետախույզ խմբակ եւ հաշկական Էսկադրօն

Մինաս վարդապետի յանձնարարութեամբ և ռուս կառավարութեան գիտութեամբ ու ցանկութեամբ 1722 թուի ապրիլին, այն իսկ ժամանակ, երբ Աստրախանում պատրաստութիւն էր տեսնում առաջիկայ արշաւանքի համար, Գիլանենցն իր տասը հաւատարիմների հետ գալիս է Պարսկաստան²: Նրան, ինչպէս ե-

¹ Տե՛ս Մ. Գ. Ա. Մ. Ի. Դ. Дъла арм., 1724, № 1-ի յաւելումների մէջ գտնուող տետրակները:

² Գ. Эзовъ, անդ, № 305, § 100 և «Ժամանակագրութիւն», № 133:

րևում է, յանձնարարուած էր տեղեկութիւններ հաւաքել այստեղ քաղաքական անցքերի մասին, այլ և իւր փոքրիկ խմբի միջոցով զինուորական հետախուզութիւններ կատարել Գիւանի շրջանում, այն երկրում, որ իր արդիւնաբերութեամբ վաղուց էր արժանացել ցարի առանձին ուշադրութեանը: Գործունէութեան կենտրոն ընտրելով Ռէշտը՝ Գիւանենցը բաւականացաւ իր սակաւաթիւ մարդկանց աջակցութեամբը մինչև 1723 վերջերը. այնուհետև նրա խումբն աճում է և կազմում 80 հոգուց բաղկացած մի գումարտակ, որ յետագայում «հայկական անկանոն ճիւղորդ ֆալանգ» անունով տակ կազմում էր Գիւանում գործող ռուսական գնդի առաջապահ մասերից մէկը¹: Կայ յիշատակութիւն, որ հայերն աւելի մեծ քանակութեամբ էին խմբուել ռուս զօրքի շուրջը. սակայն տեղեկանալով, որ դրա մասին չը կայ յատուկ հրաման՝ նորից ցրւում են²: Ինքը Գիւանենցը, բարձր կարծիք էլ չունէր տեղական ոյժերի մասին. իր նամակում նա խնդրում է Մինաս վարդապետին «քանի լեվ բիւլան տղէք» ուղարկել Ռէշտ, որովհետև «տեղս տղայ շատ կան ամայ բանի պետք չեն և ... մոչ մեկն մեր ֆանդ չեն»³: Ինչպէս խուզարկու խմբի, նոյնպէս սկզբում նաև հայկական ֆալանգի պարենաւորման հոգան ամբողջովին ընկնում էր գործը կազմակերպողների վրայ⁴, և ամենախոշոր գոհաբերութիւն անողն այդ ուղղութեամբ հէնց Պետրոս Գիւանենցն էր: Նա էր հայթայթում խմբի համար պատերազմական մթերքներ⁵, նա էր, որ կերակրում էր իր միջոցներով գրեթէ բոլորին. «նրանց, որոնք չքաւոր էին մեր մէջ, - գրում է Մինաս վարդապետին Գիւանենցի գործակիցներից մէկը, - բոլորին էլ, ինչպէս գիտես, կերակրում էր ինքը պարոն Պետրոսը. ինչքան փող և ապրանք ունէր, բոլորն էլ ծախսեց ու շատ պարտքերի տակ ընկաւ, քանի որ եօթանասուն և չորս ճիւղորդ էր կերակրում նա»⁶:

Կրելով այսքան ծանր զրկանքներ Գիւանենցն իր մարդկանցով կատարում էր ռուս զօրքի համար կարևոր գործեր: «Ինչպէս քեզ յայտնի է,- կարդում ենք Մինաս վարդապետին ուղղած նոյն

¹ М. Г. А. М. И. Д. Дъла арм., 1725, № 1. ff. 2 r-3 r. և 9 v. հմմտ. Г. Эзовъ, шің, № 303 и № 305, § 10 և П. Бутковъ, Матеріалы для новой истории Кавказа, съ 1722 по 1803 годъ, СПб., 1869, г. I, стр. 57.

² Дъла арм., 1725, № 1, fol. 13 r.

³ «Ժամանակագրութիւն», № 133 (էջ 210-211):

⁴ Шің, էջ 209 և հետ. Дъла арм., 1725, № 1. fol. 2 r.-3 r. Г. Эзовъ, № 305, § 10:

⁵ «Ժամանակագրութիւն», № 133, էջ 212:

⁶ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 11 v.

գրութեան մէջ, - շատ ծանր են տեղիս պայմանները, երկիրն անտառապատ և ճահճոտ՝ բացի ուրիշ անյարմարութիւններից (гартствъ)»։ Հետախուզութեան մասին եղած գինուորական կանոններով ոչինչ է կարելի անել այստեղ։ Մեզանում օգն էլ վատառող է. օտարները չեն դիմանում այստեղ, իսկ մահմետականներն այնքան լաւ տեղեակ են այստեղի սովորութիւններին ու այնպէս գիտեն վարուելու եղանակները, որ երբեմն հարկերով ջարդում են երկու հազարին, որովհետեւ տեղը խուլ է, և եթէ չը լինէր մեր հայոց զօրքը, յայտնի է Աստծուն, թէ ինչ ծուղակներ կը պատրաստէին մահմետականները»¹։

Պատերազմական վայրերի խուզարկութեան նպատակով, այլ և տիրող տրամադրութիւններին և ընթացիկ լուրերին իրազեկ լինելու դիտաւորութեամբ՝ հայերը շփում և հաղորդակցութիւն էին պահպանում մահմետական ազգաբնակչութեան հետ²։ Մարդիկ ուղարկելով ամենուրէք կամ հարցման ենթարկելով պատահող մարդկանց՝ Գիլանենցն իրազեկ էր պահում գնդապետ Շիպովին և Գիլանի կառավարիչ Լեվաշեվին. այդ տեսակէտից էլ հէնց պէտք է մօտենալ նրա ընդարձակ տեղեկագրին, որ ըստ էութեան նրա ձեռնարկած գործի աչքի զարնող արդիւնքներից է։ «Պէտք է զարմանալ, - նկատում է Գիլանենցի գիտնական թարգմանիչը, - հեղինակի վարպետութեան՝ բազմաթիւ իրար հակասող տեղեկութիւններից արժանահաւատ փաստերն ընտրելու և նրանց բարեխղճօրէն գրի առնելու վրայ։ Կասկածելի ծագում ունեցող լուրերին իւրաքանչիւր անգամ կցում է՝ ասում եմ, չը գիտեմք, ճշմարիտ է արդեօք և այլն բառերը։ Նրա հաղորդած գրեթէ բոլոր փաստերի վաւերացումը մենք գտանք Կրուգինսկիի և Հանվէյի աշխատութեանց մէջ, որոնցից առաջինն ականատես է եղել (Սպահանի) պաշարմանը, իսկ երկրորդը գրել է վստահելի աղբիւրների և սոսկալի յեղաշրջման բոլոր շրջանները վերապրած մարդկանց պատմուածքների հիման վրայ»³։

Հարկաւ ոռւս բրիգադիւրը սիրով էր ընդունում Գիլանենցի մատուցած ծառայութիւնները և կրկին ու կրկին խոստանում էր զեկուցել դրանց մասին Պետրոս Մեծին⁴։ Ռուս գինուորականների հետ յամենայն դէպս այնքան բարեկամական էին Գիլանենցի յարաբերութիւնները, որ Մինաս վարդապետին ուղղած գրութեան

¹ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 10 v.

² Անդ, fol. 9 r.

³ «Дневникъ» и т. д., Унсуարսан, էջ XXIII:

⁴ Անդ, fol. 11 r.

մէջ նրան ողջոյններ էր ուղարկում դրանց կողմից¹: Դժուար է ի հարկէ նման փաստերի մէջ նշմարել գործի իրական գնահատութիւն: Հայերը յամենայն դէպս վստահութեան աւելի շօշափելի հաւաստիացումներ էին սպասում իրանց նոր տէրերից. նրանք չէին ուզում հասկանալ այն սիրալիր վերաբերմունքի խորհուրդը, որ նկատում էին ռուսների մահմետական ազգաբնակչութեան հետ ունեցած յարաբերութեան մէջ: «Ռուս գորքի մէջ, նկատում է այդ առթիւ մեզ ծանօթ նամակագիրը, - մեզանից աւելի խելօք մարդիկ կան. բայց նրանք ընդունակ չեն ճանաչելու իրանց հաւատարիմ մարդկանց և հեշտութեամբ կարող են ենթարկուել ուրիշների խաբէութեան»²: Հեղինակի ինքնասիրութիւնը շոյում է միայն այն կարծիքը, որ ունէին հայերի մասին մահմետականները. «եթէ չը լինէին մեր մէջ հայերը, - այս խօսքերն է դնում նրանց բերանում նամակի հեղինակը, - եթէ ականատես չը լինէին նրանք մեր գործողութիւններին ու չիմանային մեր լեզուն, մենք վաղուց ջարդած կը լինէինք Ռուսաստանի գորքերին»³: Նամակագիրը շեշտում է առանձնապէս, որ թշնամին քանիցս խոստացել է Գիլանեցին և իւր գործակիցներին մեծամեծ պատուանշաններ և նոյն իսկ առանձին իշխանութիւն՝ միայն թէ նրանք յետ կանգնեն իրանց ռուսասէր քաղաքականութիւնից: Սակայն Գիլանեցին չէ հրապուրել նրանց խոստումներից և ոչ մէկը⁴:

Դէպքերի այս արձանագրութեան յետևը թագնուած է յուսախաբ եղած հոգու դառնութիւն. Պարսկաստանում տեղի ունեցող քաղաքական խոշոր անցքերը պէտք է գային դեռ ընդարձակելու հայերի հիասթափութեան սահմանները:

*
* *

դ. Ռուս դիւանագիտութիւնը եւ հայերի քաղաքական տազնապարտ

1722 և 1723 թուականների ընթացքում ռուսները մերձկաս-

¹ «Ժամանակագրութիւն», № 133, էջ 212:

² Дъла арм., № 1, fol. 12 v. Հայերը չը գիտէին ի հարկէ, որ ռուսների սիրալիրութիւնը թելադրուած էր կառավարութեան կողմից և հետևանք քաղաքական փափուկ կացութեան: Հմմտ. П. БУТКОВЪ, 1, с. 43, և հետ.:

³ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 10 г..

⁴ «И неоднократно мусульманы обьщали дать великіе чины и провинціи, чтобы мы отстали отъ той службы, но нашъ господинъ Петръ того не принялъ и ни въ что вмъняль». Անդ, fol. 10 v.-11 г.

պեան երկիրներում գրաւեցին Դերբենդը, Բագուն և Ռէշտը: Նրանց տիրապետութիւնից դուրս մնաց այդ գծի վրայ վաճառաշահ Շամախին, որտեղ լեզգիներն էին ամրացել: Վրաստանն ու Հայաստանը սկզբից և եթ ուուսների անմիջական մտահոգութեան շրջանից դուրսն էին գտնուում. այդ երկիրներին տիրանալու համար պէտք էր ընդհարուել պարսիկներին և, որ ամենադժուարն էր, օսմանեան թիւրքերի հետ. այդպիսի կռիւ մղելու համար ուուսները ոչ ցանկութիւն ունէին և ոչ էլ, որ աւելի կարևոր էր՝ հնարաւորութիւն: Գրաւած երկիրներն էլ նրանք հազիւ էին կարողանում պահել իրանց զէնքի իշխանութեան տակ: Զօրքի կանոնաւոր պարենաւորման խնդիրը, շնորհիւ հաղորդակցութեան միջոցների անզարգացած վիճակի, այդ տեսակէտից անյաղթահարելի դժուարութիւններ էր յարուցել նրանց համար հէնց պարսկական արշաւանքի սկզբից: Նոր գրաւած երկիրներն արժէքաւոր էին իրանց բերքերով ու բնական հարստութեամբ, ամենից առաջ՝ որպէս նաւթի և մետաքսի արտահանութեան աղբիւրներ. սակայն այստեղ ուուսները չէր գտան այն, ինչի կարիքը նրանք առաջին նուազ ամենից շատ պիտի զգային՝ ուտեստի պաշար և պատերազմական մթերքներ: Երկրի վատառողջ կլիման էլ իր կարգին քիչ մարդկային գոհեր չէր տանում ուուս զինուորների և ձիերի պահեստից: Եւ պէտք է ասել, որ առանց այդ էլ զօրքի մէջ զգացուում էր ոչ միայն ապրուստի միջոցների, այլ և կռուող ոյժերի պակասը: Իզուր չէր ուուս կառավարութիւնն առանձին հոգ տանում հայերին և վրացիներին նոր գրաւած երկիրները գաղթեցնելու մասին:

Տեխնիքական այս անյարմարութիւններին աւելանում էին քաղաքական դժուարութիւնները:

1722 թուի հոկտեմբերին աւղանները գրաւեցին շահերի մայրաքաղաքը ու դրանով պսակեցին իրանց յաղթական արշաւը դէպի արևմուտք: Շահ Հոսէին Սեֆին, որի պաշտպանութեան պատրուակով էին դիմել ուուսները դէպի հարաւ, եղաւ գահընկէց, իսկ նրա ժառանգ թահմազը՝ մի մարդ, որի արեգնափայլ անձնաւորութեան մէջ խտանում էր Պարսկաստանի քաղաքական ապիկարութիւնը միայն, մի կերպ քարչ էր տալիս իր գոյութիւնը հիւսիսում, որպէս Սեֆիդները վաղեմի փառքի անշուք խրդուիլակ: Աւղանների յաջողութիւններից և ուուսական ծրագիրներից անհանգստացած տաճիկ զօրքերի շարժումը դէպի արևելք ստանում էր խրոխտ ընթացք. նրանք ձեռք էին մեկնում թահմազին

և սպառնում էին իրանց թարմ գորամասերով հեղեղել ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը:

Այսպիսի պայմաններում ռուսները պէտք է դիւանագիտական բանակցութիւնները գերադասէին պատերազմական գործողութիւններից: 1722-1724 թուականների ընթացքում նրանք շարունակ բանակցում էին գրեթե բոլոր կուռղ կողմերի հետ՝ գրաւած երկիրները խաղաղ ճանապարհով իւրացնելու նպատակով: Շահ Հոսէինի «պաշտպան» Պետրոս Մեծը բրիգադիր Լեվաշովի բերանով 1723 թուի ամառը շնորհաւորում է աւղանների առաջնորդ Միր Մահմուտին Պարսկաստանի գահը բարձրանալու առթիւ, վստահացնելով, որ այս փաստը ոչ միայն հակառակ չէ իր կամքին, այլ նոյն իսկ հաճելի է իրան: Ցարը յոյս է յայտնում միայն, որ նոր շահը չի մտնիլ տաճկաց հպատակութեան տակ¹: Միաժամանակ նա ուղարկում է իր գործակալներից մէկին ապստամբ հայերի մօտ, յուսադրելով, որ ինքը շատ տրամադիր է և պատրաստ ազատելու նրանց անհաւատների լծից, միայն թէ հայերը համբերութիւն ունենան փոքր ինչ ու դիմադրեն թշնամուն մինչև ռուս զօրքերն օգնութեան կը հասնեն²: Սակայն առանձին վստահութիւն չունենալով դէպի աւղանները և ոչ էլ առանձին սպասելիքներ Կովկասի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնից՝ նոյն թուի սեպտեմբերին ռուսները դաշն են կնքում պարսից դեսպանի հետ, որով մերձկասպեան երկիրների՝ Դերբենդն ու Բագուն իրանց շրջանակներով և Գիլանի, Մազանդարանի և Աստրաբադի նահանգները, փոխարէն խոստանում են, որպէս վաղեմի բարեկամներ, պաշտպանութեան տակ առնել շահ Թահմազին նրա բոլոր թշնամիների ու ապստամբ հպատակների դէմ³: Շահ Թահմազը չը վաւերացրեց իր դեսպանի ստորագրութիւնը, առարկելով թէ ինքը կարիք չէ զգում դրսի օգնութեան. եթէ ռուսները, նկատում է նա, այդքան բարեացակամ և հոգատար են դէպի իր ներքին գործերը, թող ազատեն Պարսկաստանը իրանց զօրքերից և թոյլ տան միայն իրան լինելու իր երկրի տէրն ու տնօրէնը⁴: Դեռ ևս այս վճռական մերժումին անտեղեակ, ռուսները, անտես անելով իրանց բարեացակամ տրամադրութիւնը դէպի իրանի շահը, բանակցութեան մէջ են մտնում թիւրքերի հետ, որոնք 1724 թուի

¹ П. Бутковъ, шһ, I, և հետ.:

² Г. Эзовъ, шһ, № 229.

³ «Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи», т. VII, № 4298.

⁴ «Дневникъ Семена Аврамова», 1726-1729. М.А.Г.М.И.Д. Дъла персидскія по реестру II, К. 85, № 14, passim.

ընթացքում գրաւել էին Խոյն ու Համադանը, իսկ Անդրկովկասում՝ Երևանն ու ամբողջ Վրաստանը: Նոյն թուի յուսիսին ռուսները համաձայնութիւն են կայացնում Թիւրքիայի հետ, որով ապահովելով իրանց մերձկասպեան երկիրները՝ թողնում են վերջինիս Ատրպատականն ու Անդրկովկասը¹: Թիւրքերին էր վերապահւում նաև Վրաստանի ապստամբներին ճնշելու իրաւունքն ու հոգսը²: Նման պարագաները չը խանգարեցին ցարի կառավարութեանը յետին թւով խմբագրած մի ամբաստանագրի մէջ ապստամբների կրած անյաջողութիւնները վերագրել նրանց ղեկավար Վախտանգի դանդաղկոտութեանը³:

Յոյս դնելով ռուսների տուած խոստումների վրայ, Անդրկովկասի քրիստոնեաները, անտեղեակ քաղաքական յարաբերութիւնների ընթացքին, հերոսական ճիգեր էին թափում իրանց դիրքերը ձեռքից չը տալու համար: Իզուր էին նրանք անվերջ նամակների և պատգամաւորութիւնների միջոցով հրաւիրում ցարի ուշադրութիւնն այն անել կացութեան վրայ, որ ստեղծուել էր նրանց համար շնորհիւ իրանց փութկոտ և անվերապահ քաղաքականութեան. նրանք ձեռնարկել էին քաղաքականօրէն անշահաւէտ մի գործի ու, նեղուած լեզգիների, օսմանցիների ու պարսիկների յարձակումներից ու նրանցից լիովին բնաջինջ լինելու սոսկալի հեռանկարից, քամում էին դառնութեան բաժակը: Աւելի լաւ վիճակում չէր նաև Գիլանի հայոց գաղութը: Պատերազմի սկզբում տեղի ունեցած ընդհանուր թալանի շնորհիւ շատերը հազիւ էին քարչ տալիս իրանց գոյութիւնը. պատերազմի շնորհիւ ապրանքների գները խիստ բարձրացել էին, սակայն ապրանք չը լինելու պատճառով առևտուրն ինքնին շահաւէտ չէր: Հայ առևտրականի կարաւանները՝ ենթակայ էին անխնայ կողոպուտի, առևտրական ճանապարհները՝ բռնուած թշնամու զօրքերով, տրամադրելի նաւերն ու ուղտերը՝ զբաղուած զօրքի ու պատերազմական մթերքների տեղափոխութեամբ⁴: Բայց այստեղ ևս վտանգուել էր հայ առևտրականի տնտեսական բարեկեցութիւնից զատ նաև նրա քաղաքական բարեյուսութիւնը: «Հայր սուրբ, գրում է 1725 թուի սկզբին Մինաս վարդապետին նրա Գիլանի թղթակիցը, այժմ ամենուրեք յայտնի եղաւ մեր բանը. այսքան

¹ «Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи», т. VII, № 4531.

² Անդ, յոդ. II:

³ «Переписка на иност. языкахъ грузинскихъ царей съ россійскими государями», СПб., 1861, стр. 183-189.

⁴ «Ժամանակագրութիւն», № 133, էջ 210 և հետ.:

տարի ոչ ոք չը գիտէր քո խորհրդի և գործունէութեան մասին, այլ և այն բանի մասին, որի համար դու այդտեղ (Ռուսաստանում) ապրում ես: Ահա այժմ հինգ տարի է, ինչ մեր բանը յայտնի դարձաւ բոլոր դաւաճաններին և իմացան, որ դու այդտեղ ապրում ես նորին մեծութեան հրամանով: Մեզ հաւատարիմ մարդիկ այժմ իսկ կամենում են ծառայել նորին կայսերական մեծութեան հրամանի համեմատ, և այդ յուսով այժմ նրանք կորած են և անգթօրէն գերի վարուեցին: Ամեն տեղ անօրէնները աւելի են ուժեղացել և սկսել են վնասել թէ մեզ և թէ նրանց, որոնց վրայ մենք յոյս էինք դրել»¹:

«Ափսոս որ մեր ձեռնը թամամ Ղզլբաշի երկիրն և Օսմանցու երկիրն յընչակվեց՝ թէ Ֆլան Ֆլան Խայէրն Ըռուստի թագավորին զուլ ան դառցել՝ որ արունւանիս ծրծում ան», - գրում է նոյն Մինաս վարդապետին Պետրոս Գիլանեցը. «Եթէ Աստուած մի արասցէ՝ մեզ մին բանի վերայ չը դրիր, որ մեզ ըռուսխաթ ելավ՝ էլ կարել չենք էս երկրումն ման գալ, որ թէ ձեռն ընկանք՝ մարդի պէս չեն ըսպանում շան պէս կը ըսպանեն»²: Անձի ապահովութիւն փնտռողներին մնում էր՝ քաղաքական տիրող հովերի ուղղութիւններով փարել գաղթի փրկարար ճանապարհներին: «Թարեղումու, շարունակում է Գիլանեցը, մեր Հայոց ազկէն օվ փողայտէր այ՝ փախել այ՝ եկէլ էտ երկիրդ և որն գնացել այ Բաղդադ»³: Ի՞նչ էր սպասում հայ վաճառականին այդ օտար վայրերում: Գիլանեցը շատ լաւ գիտակցում է այդ. «պիտի Ըռուստի երկրումն դար բէ դար մնանք, ում ունի՝ ուտի, ում չունի՝ ողորմութիւն բոլորի յանցկայ»⁴:

Լաւ չէր գնում նաև Գիլանեցի կազմակերպած գործը. նրա վրայ անդրադառնում էր տիրող տնտեսական տագնապը: Ուղարկելով Գիլանեցին Պարսկաստան Մինաս վարդապետը, ինչպէս երևում է, յանձնարարականներ էր տուել նրան տեղական հարուստների հասցէով, ուր նրանց նիւթական օժանդակութիւնն էր խնդրում հայկական խմբի գործին: Սակայն հաղորդակցութեան խանգարման պատճառով այդ յանձնարարականները հնար չէ լինում տեղ հասցնել⁵. «Ըստեղիս Խայէրն որ կան, գրում է Գիլանեցը, - մոչ մէկն մեզ օգնութեան պէտք չեկին, որ ոխչն էլ լալ-

¹ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 10 r.

² «Ժամանակագրութիւն», էջ 211:

³ Անդ:

⁴ Անդ, էջ 212:

⁵ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 11 v.

ման ան՝ թէ թալանած անք՝ խեղճ ելած: Ինչ ունենք՝ որ ձեզ ինչ օգնութիւն առենք և ուրիշ տեղած խոյ իսկի ումիդ չկայ. զրայ որսն էլ թալանվել ան և ճանայպարներն կապ այ, որ նման չէ գիր աղարկելն, և մենք էլ մին ծախ տեղ անք ընկէլ, որ մոնչինչ կողմէ մեզ ա օգնութիւն առող չկայ»: «էս օր ժ գ, ամիս այ, որ մեր սօվդագարութենէն ձեռն անք վեռել, ա ստակ գէլուր չունենք, ղէյրի խարջելն: Դեռ խաբար չենք՝ թէ ինչ անք կամ թէ ինչ դառնալէց անք»¹: Կրկին ու կրկին խնդրում է Գիլանենցը Մինաս վարդապետին, նրան, որի քաղաքական ազդեցութեանն էին ապաւինել Գիլանի հայերը, հոգալ ստեղծուած դրութեան մասին, օգնութիւն խնդրել հայերի համար, մխիթարական խօսք ասել նրանց: «էս օր մեր տէրն հրամանքդ ա, - գրում է նա, - պիտի որ մեծին յիմաց անես մեր Ֆիքրն ասես, մեր խազիւնի վերայ չենք, մին քանի թուման փող ունինք որ կերաք գնաց, յախիրն ինչպէս պիտի լինի»²: Սակայն Գիլանենցը մտածում է ոչ միայն իր կազմակերպած գործի մասին. նրան անհանգստացնում է նաև այն նեղ վիճակը, որի մէջ գտնւում էր այդ ժամանակ անդրկովկասեան հայ զինուորութիւնը. «մեր հայոց ասկալն, որ բոլորվել ան,- գրում է նա, - ասում ան՝ թէ կ ու մարդ այ, գ բօլկ ան, որ գ տեղ նստած ան՝ նոցայ մին աչքն Աստուծոյ լուսին այ, մին աչքն մեծ թագաւորին ճանայպարին այ՝ որ տիր շատ այ նոցայ ղիշմանան պիտի՝ որ հրամանքդ նոցայ Ֆիքրն քաշես՝ որ մամամ Ղզլբաշն և Օսմանլուն նոցայ արընին յետհեն ան և նոցայ պատճառիւ ամենայն տեղի Խայէրն նեղութիւն ան քաշում»³:

Իր հայրենակցի աղերսանքները Մինաս վարդապետը յատուկ գեկուցագրերով հասցնում էր ի հարկէ Պետրոս Մեծի ականջին. բայց նրա այդ ղիմումները, ինչպէս ինքն է գանգատուում իր մի գրութեան մէջ, մնում էին անհետևանք⁴:

Յարի կառավարութիւնը Պարսկաստանում ամենից առաջ տարուած էր իր անմիջական գործերը շտկելու մտահոգութեամբ: Համաձայնութեան գալով Թիւրքիայի հետ՝ Ռուսաստանն այլևս պարտաւորուած պէտք է զգար իրան չէզոքանալու անդրկովկասեան քրիստոնեաներին սպասող վիճակի հանդէպ: Հիւսիսից Կովկաս հասնող քաղաքական դժգոյն ու վտիտ խաբրիկներն այ-

¹ «Ժամանակագրութիւն», էջ 210 և հետ.:

² Անդ:

³ Անդ, № 133, էջ 209:

⁴ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 2 v., § 12.

սուհետև պէտք է այցելէին հայ և վրացի հաւատացեալներին ի սպաս կրօնական մխիթարութեան:

* * *

Ե. Գիլանեցի վերջից ջանքերը

Կառավարութեան և նրա ներկայացուցիչների տարտամ ու անորոշ պատասխանները հայերի դիմումներին յամենայն դէպս յուսահատութեան չը հասցրին Պետրոս Գիլանեցին ու նրա ընկերներին: 1724 թուի սեպտեմբերի 24-ին Մոսկուայում ստացուած մի գրութեան մէջ նրանք յայտնում են, որ պատրաստ են Գիլանում կուռղ հայերի թիւը հասցնել հազար հոգու, միայն թէ այդ իմաստով հրաման լինի ի վերուստ¹: Մի ուրիշ տեղ խօսք կայ նոյն իսկ նրանց թիւը երեք հազարի հասցնելու մասին²: Միաժամանակ խնդրում են նրանք պետական ռոճիկ նշանակել իրանց ու այդպիսով՝ միջոց տալ հոգալու մարդկանց ու ձիերի ուտեստի մասին³: Յետագայում հայերը կրկին դիմում են Մինաս վարդապետին՝ ուղարկել 100 հաւատարիմ հայ, այլ և դրանց հետ՝ որքան կարելի է «զինուորական արուեստի ու վարպետութեան մէջ վարժուած» ռուս մարդիկ⁴: Գիլանեցը մտադրուել էր նոյնիսկ անձամբ գնալ Ռուսաստան գեկուցելու Պետրոս Մեծին, թէ Պարսկաստանի ընդհանուր վիճակի և թէ հայերի մասնաւոր դրութեան մասին ու միաժամանակ այնտեղից գործին պիտանի մարդկանց հաւաքել բերել Պարսկաստան⁵: Ռուսաստան անցնելու համար նա յոյս ունէր թոյլտուութիւն ստանալու գեներալ Մատիւշկինից, որը շուտով պէտք է ժամանէր Ռէշտ: Սակայն, երբ 1724 թուի դեկտեմբերի 24-ին Մատիւշկինը հասաւ այդ քաղաքը Գիլանեցն արդէն կենդանի չէր:

1725 թուին 17-ին յունուարի թուակիր գրութեան մէջ նամակագիրը յայտնում է Մինաս վարդապետին, որ Պետրոս Գիլանեցը, հայ գումարտակի պաշտպանն ու ուսուցիչը, սպանուել է ծառայութեան ժամանակ և, որ իրանք մնացել են առանց ղեկավարի: Նրա ընկերները խնդրում են վարդապետին գլխաւոր նշանա-

¹ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 2 v., § 7:

² Անդ, fol. 9 v.:

³ Անդ, § 8-11:

⁴ Անդ, fol. 10 v.:

⁵ Անդ, fol. 11 r. և 12 v.:

կել իրանցից մէկին, կամ ուղարկել իր կողմից որ և է մէկին, որին նրանք և խոստանում են հնազանդուել¹: Միայն թէ նոր հրամանատարը լինի «լաւ և ազնիւ հայ, որպէս զի, քանի դեռ, ինչպէս լաւում է, թշնամու ուժեղ բանակներից մէկի յարձակումը տեղի չի ունեցել, միւսները, զրկուած ղեկավարից, չը թերանան իրանց հաւատարմութեան մէջ»². «Ինչպէս դու քո նամակներով Պետրոս դի Սարգսին էիր ցուցմունք ու յորդոր տալիս, - դիմում է նամակի հեղինակը Մինաս վարդապետին, - որոնց համաձայն նա մեզ էր ուսուցանում և պահպանում, այնպէս էլ մի թող այժմ մեզ»³:

Լսելով այն մարդու ծառայութիւնների մասին, որը բոլորի վկայութեամբ իր գինուորական գործունէութեան ընթացքում «երբէք ձիուց թամբ չի վերցրել», գեներալ Մատիւշկինն իր ցաւն է յայտնում նրա գործակիցներին: 1724 թուի նոյեմբերի 10-ին ստորագրուած կայսերական ուկազով Մատիւշկինին հրահանգուած էր տեղ տալ Գիլանում Ղարաբաղի և Ղափանի շրջանի հայ գաղթականներին և նպաստել նրանց տնտեսութեան վերականգնմանը⁴: Գնահատելով հայերի կատարած դերը՝ գեներալը գալով Ռէշտ հրամայում էր նաև ըստ կարելոյն մեծացնել հայ կուռղները թիւը. սակայն այդ հրամանը հնարաւոր չէ լինում շուտով իրագործել, որովհետև Գիլանում քիչ հայ էր մնացել, իսկ դրսի հետ հաղորդակցութեան կապերը կտրուած էին լիովին⁵: Անդրկովկասի հայերն էլ, ինչպէս յայտնի է, չը հետևեցին կայսերական հրահանգին ու շարունակեցին մնալ իրանց երկրում: Երևում է, որ քաղաքականօրէն յուսախաբուած հայերի համար պատերազմը կորցրել էր արդէն իր նախկին հմայքը: Այդ տեսակէտից խիստ բնորոշ է Գիլանի հայ խմբապետի դիմումը Մինաս վարդապետին՝ միջնորդութիւն յարուցանել, որ հայերին ևս թոյլ տրուի թալանել և գերեվարել թշնամուն, ինչպէս այդ մահմետականներն են անում. «Դրանով, - շարունակում է Մինաս վարդապետի թղթակիցը, - մեր զօրքերը կարող են շահագրգռուել՝ ճակատուելու թշնամու հետ. բացի այդ, մուսուլմանները, տեսնելով

¹ Дѣла арм., 1725, № 1, fol. 9 v.:

² Անդ, fol. 11 r.:

³ Անդ, fol. 12 r.: Այս դիմումին ընթացք տալու համար Մինաս վարդապետը գնաց Պետերբուրգ, ուր նա 1725 թ. 19-ն օգոստոսի թուակիր մի գրութեամբ դիմում արեց Կատարին Ա կայսրուհուն յօգուտ Գիլանի հայերի: Տե՛ս ներկայ յօդուածի յաւելումածը:

⁴ Г. ЭЗОВЪ, ամդ, № 259.

⁵ Дѣла арм., 1725, № 1, fol. 9 v., fol. 13 r. v.

մեր թուղութիւնը, այն, որ մենք չենք կողոպտում և չենք գերեվարում նրանց, աւելի յանդգնօրէն են յարձակւում մեզ վրայ»¹:

Մատիւշկինի գալուց յետոյ հայերը՝ նրա հրամանով՝ մասնակցում են 1724 թուի դեկտեմբերին Գիլանում վերսկսուած պատերազմական գործողութիւններից երկուսի մէջ և վարձատրւում իրանց քաջագործութիւնների համար: Առանձին ուշադրութեան է արժանանում Պետրոս Գիլանեցի հաւատարիմներից Աղազար անունով մէկը, որը ստանում է ուսումիստրի և հայկական էսկադրօնի հրամանատարի աստիճան: Աղազարը՝ յետագայի Լազար Խրիստաֆօրովը՝ ուսու գեներալի աստիճան ստացող առաջին հայ զինուորականը, եղաւ այսպիսով Գիլանեցի սկսած գործի շարունակողն ու ղեկավարը²:

*
* *
*

Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեցն անշուշտ մէկն էր ժամանակի եռանդուն և արգասաւոր հայ քաղաքական գործիչներից: Ճիշտ է, նա ապրեց դադութային հայութեան մէջ, սակայն նրա գիտակցութեան մէջ անդրադառնում էր պարսկահայ ընթացիկ կեանքն իր ամբողջ ծաւալով. հայկական էսկադրօնի հիմնադիրն ու ղեկավարն ապրում էր «Հայոց ասկի» փրկութեան համար մտահոգուած «հայոց ասկարի» կեանքով: Ո՞ւնէր նա արդեօք ազգային-քաղաքական խնդիրների մասին իր մշակուած ծրագիրը՝ չգիտենք. գիտենք միայն, որ գործնականի մէջ ԺԸ դարի քաղաքականօրէն մտածող ու գործող խոշոր հայ առևտրականների նախահայրն է նա: Եւ եթէ յիշենք, որ սրանցից միայն նա ընկաւ հայ ազատագրական պայքարի մէջ՝ այն ժամանակ կը լինի նա և միակ իսկական զինուորը հայ կապիտալի քաղաքական պատմութեան ամայի դաշտում:

¹ Дъла арм., 1725, № 1, fol. 12 r.

² Անդ, fol. 11 v. և Գ. ЭЗОВЪ, № № 303, 304, 305:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

Մինաս վարդապետի զեկուցումը Կատարիճէ Ա կայսրուհուն
Գիլանի հաչերի մասին¹

Թ՛ վ ուճ՛ հդ օգս՛ տս Ժ՛ Թ՛

1. Թ՛րեղոմս լսում ենք որ ա՛մ կողմնէ իմց՛լեն որ հա(յ)քն թ՛գի շքի տկումն են և հիմիկս այլազգիքն ամեն կողմնէ կռիվ գ՛լիսեն մեր ազգի վ՛ր շ՛տ նեղու թ՛ք՛ շումեն թուրքից և ա՛մ այլազգե՛ց. և լ ամէ որ մեր ազգն մե(ծ) իմփ՛ ոյթօռի ուխտիւն և հր մնին հն զնդլ նեղու ի քշմեն և յոյս ունին որ մեծ թգրէն ողրմու թ լինի իւ ընց:

2. Հիմիկս ձէն կ՛յ և մ՛րդ մէջ անկ՛լ որ հ՛յքն խզլպ՛ շի հետ մին դ՛ւնն շ՛տ ինքմեն խոստ՛ցլ թէ մեծու ի թէ խ՛զնա որ ինչպէս ուզեն՛ն այնպ՛ս առնեն. մեր ազգն անշ՛րժ մեծ թ՛գի ուխտին վ՛ր հս՛տտ կ՛ն կ՛պծեն, Ա՛ծ մի ար՛սցէ եթէ ղ կողմից անօրէնքն գնան չեն դիմն՛լ. վ՛ս էս պ տճառիւ ու թ՛գի չունին կ՛մ խ զնյ ճէպախնյ (ДЛЯ ТОГО ЧТО НИ ГЛАВЫ НИ КАЗНЫ АРТИЛЕРИИ НЕИМЬЮТЪ). ո՛պ այս չ՛փ Ժ՛մկ որ կռիվ տ՛լիս են ա՛ծ է ն ց պ՛հպ՛ն մինչ այսօր. այլ ո՛րյ եթէ մին ողրմու թ չի լինի մեծ թ՛գրէն մեր ազգն չեն կ՛րել դիմն՛լ որ տուչմնն շ՛տցերէ ին պս ձեր մեծու թ յ՛տէ. յետոյ ձեր զօր ցնլ շ՛տ դժվրու թ կու լինի ա ոնց ն ց. զէրն այն յերկրների բ լնիքն և ինչ ս հմնքին գիտկեն. թ՛րեղոմս անօրէնքն ա՛մ տեղիք իւրնց հմխ ոհուք բերթ և ճն պրհերն ըսկալ կու կ՛պեն (НЫНЪ ПРОТИВЪ ВСЪХЪ СВОИХЪ НЕПРІЯТЕЛЕЙ ПО ДОРОГАМИ ПУТИ ПРЕСЪКАЛИ ПО ПОЛОЖЕНІЮ И ОБЫКНОВЕНІЮ ТАМОЖНЫХЪ МЪСТЪ):

3. Եւ այլ կի լնու եկ՛ծ գիրն յ՛տէ ձեր մեծուե՛. որ էն քն ի մրդ՛իքն էն տեղն կան. Ամենն մեծ պեզ ըկնին իւրնց առևտրին ձեռ վեր առին և թ՛գի ծ ոյու ե են ա ոնց տօնլղ ինչպս ձեր մեծու ե յ՛տէ որ էլ փող չի մն՛ց ամենն պ՛րտքօվ մեծ թ՛գին խոլլո-

¹ Ներկայ վաւերագիրը կազմում է Մ. Գ. Ա. Մ. Ի. Դ. Դըլա արմ., 1725, янв.-июль. № 1-ի գործի ff. 27 r.-28 v., նոյն գործի ff. 31 r.- 55 r. գտնում ենք արա ռուսերէն ազատ թարգմանութիւնը. հայերէն բնագրի դժուար ըմբռնելի դարձուածքների հասնել պ դնում ենք թարգմանութեան համապատասխան պարբերութիւնները:

դի միջոցով են մինչ այսօր. Յերփ ճնատ՝ ոչ մաթոռչկն հանրին մին ս կլ օգնու ի արերէ ինչպս յագէ ձե ըմ մեծու ե:

4. Եւ այլ ովոք մեր ազգէ որ մեծ թ գի լոյս անունն լսումեն գալիսէ կիւան ինչ ապ ընք վեր դնում է. ինքն մեծ թ գի սիրուն գնո մէ կուիւ և իւ ընց մահն չեն ափսոս գալիս որ լինի ա վ յ յ ղ թ են ցտ շ մնն որ թ գի անունն բ ձրնյ և տուչմնն հ լծի, ինչ իս զնյ կ մ էրաղ որ ձեռէ ընկնում իւ ընց չեն տ լիս:

5. Եւ այլ թ՝ րեղէս յեռ շ կիլ նյ մին գիր արեկ ինչպս ձեր մեծու ե յ տէ. և էլ էն գրումն գ ՝ ըծէ թէ այդ կողմից մեր ազգէ ք նի որ պահ մ կու գա կուվի սէր հ լ տլի մր ղ և թ գի հ ՝ ըմնւն հեա բերես գերն մեր ազգէ ք նի շ տ լինի բ ՝ ըի է որ ինչ տեղիք գ նլն թ գի զօր ցն մին կող մնէ իս Ֆիլ պ կսու ի չի հանդիպի որ լինի մեզ ամօթ:

6. Եւ այլ իմ խնդիրքն այսէ մեծ թ գրէն երբ մեր հ ՝ յերն որ կուվումն ինչ ձեռ ընկնի իւ ընց լինի ձեպխանէն ի գատ (КРОМЪ артилеріи). գէրն փողի և ինչ ապ ընց սիրոյ սրտով կուվ կու մ տնն և օվ ոք որ լսէ սէր առ լ ամէն կողմէ ուժ առ լ կուգ ն բզմնն. ինչպս անօրէնք անող ըմբար մեր ազինքն թ լնում և գերի վ բեց. այնպէս հ ՝ ըմն լինի թգրէն որ ինչ գիւնվոր ինչ թլ ն և գերի ա ՝ ուն իւրն լինի. ինչպս որ անօրէնքն այնպէս թ լն առնելով զօր ցն. երբ մեծ թ գէն ա յսպս հրմն տ յ բ զմ մ ՝ ըղիք պահամ կու լինի և մ հկուկց գէմ պահպն (ТО МНОГО СЫЩЕЦА, А ЧТО ПРИКАЗАНО БУДЕТЬ ОСТАВЯТЬ ТО МОЖНО ОСТАВ(Л)ЯТЬ):

7. Եւ այլ թ՝ րեղէս յեռ չ անչ փ խնդ ՝ ըլս թէ կան ցլրումն թէ կապինէթումն էն իմ խնդիրք բ ներին ճու պն քեխի ց և անտոն փօփին հեա ուղ ՝ ըկերէք. ապ յ ձեր մեծու ե յ տէ որ այն կողմէ ճնպրհերն կ պէ. մինչ այսօր իս պ ՝ ը չ կ յ ած գիտէ լ թէ ող են թէ մեռ ձ. ապ յ կը խնդրեմ մեծ թ գուհուգ ինչպս ող ըմծ հոգի լոյս թ գն ողորմու ի արեց յեստի յեռ չ հրմն և այն կողմն մ ՝ ըղ ուղ ՝ ըկեց որ շ տ ու ըլու ի եղև ն ց. կրկին կու խնդրեմ մին հր մն նշն տ յ որ մէ լմ անենք այն մերայնոց որ չի յուսահտին. գերէ որ թ գրն առ ա ձ փոխփոխեցւ (sic!) կու լսեն շ տ տրտմու թ կու լինի ն ց կու յուս յ հ տին ն ՝ ը հ մր թգոհէն հրմն ն շ ն կու խնդրեմք որ լուսյ հոգի թ գին խոսաց լն և անչ փ

աշխատնք գուր չի կորի և իւր յիշտ կն մն"յ յւիտ"ն որդոց որդի. և մերո ք նի դարվա չր"չ"րնք և նեղու ին գուր չի կորի և մերս հոգոյ մեղք լինի. գէրն մեք ն ց մեծ կ"յսերի չյ շինու ե և ք"չու ե բ"րու ի աւելօք ծանուցեր եմք հնայ"գ որ ն ք անշր"թ կան ի սէր թգւրին. և բազմապ"տիկ հ"րսթ (sic!) կ"յին տեսնել և ճշմտու բ ծո"ել մեծի Ար"քյի:

8. Եւ այլ թ վ 1701 այն ոմն"ցնէ խորհրդի նշնօլն եկինք մեծ իմփեռ"յթօռի դուլուղումն մեծ իմփէո"յթօռն զմեզ ընդունեց և իւր բ"րի շղվթօվն պ"հեց մինչ այսօր. որ մեքլ իւր ինչ հ ըմլ բանին ճ շմտու բ կու ծո"յեաք ինչպէս ձեր մեծու ե յ"տէ. Ա(յ)լ տ"յ Ա ծ մեր մեղ"ցն բ"րկ"ցւ որ մեր մեծ սհապ ինփէոյթօռն առ ա ծ փոխեց"ւ կ մքն ա յ է. ինչպս որ այն լոյս թգ ըին ինչ հր մնին կ"տրլ սիրով հ"նգանդէ"ք նոյնպէս հ նգնդեմք մեծագունեղ իմփեռ"յթօռից մեծ թգուհուն կ"տրին Ալքսեվնյ և իւր բ"րի յիշտկցն. ինչպէս որ իւր տէր լոյս թ գրն զմեզ իւր շաղվթօվն պահելէ կու խնդրեմք մեծ"յգունեղ թգու հուն որ նոյնպէս իւր շղվ թ ողորմութենն մեզ վեր"էն պ կս չունէ մեզ և մերանոցն. որ ինչպէս մեծ իմէո"յթօռն իւր սէր առ"լ կ մւն առջի ա յ. ևս մր"դկն ուխտ"լէ գ"յն հ"յոց ուխտն կտրել թէպէտ յե ոջ այս խորհուրդն ծածուկէր միան կարծիք կ"ունէին. Այսօր ե ամէ որ ա մ ազգի հոչկ"լ յ"տնի եղև որ այլ հն"ր չէ ինչ հն"րիւ ծածկե"լ կ մ բնկան ճ շմտ խ"ղուրի առնել. Ահ մեծ շհ կնն ձեր մեծու ե որ զայն ուխն կտ"րել. գէրն այս երկրի տիրոջ հ կոկորդքն ամէն կողմնէ անթիւ է աներևութաբար. եթէ ա յ ուժովն ջանք դնէք որ այն բ ազգ վր"ցի և հայք որ ձեր մ թգ ըե ծ"ուու ե պահէք ա վ ա մ հ"կոկորդքն միջակտուր ամօթի լինելոցեն որ այն ա մ հկո ց. դուռ և թյնյերն (sic!) ըստ իւրաք"նչիւր սէնթի կողմն կուպահեն. որ ձեր զօրց և յերկրի պ կսութի չի հանդպիր ա վ. ինչպս որ այսօր իս"յրթ և եղթիարու ին ձե ըմ թ գըու է. և եթէ այն բ ազգն ձոռ"ց գ"նն այլ յետոյ հ"նրք չէ տնջու ի լինիլ. որ այսօր հ"սլ ն ց վաղջանն. և եթէ հոգի ե"լնէ այլ ոչ դ"ունյ. ի նոյն. որ ն"ք բոլորովին ամէնն սէնթ աներևութաբար իւ ընց ինչ պէթ կկն գոր"ց թէտէրուքն կու լցուցնեն:

9. Եւ այլ աս"տի յ"ուջ որ ևս թ գի հրմն"ւն խզլպաշն գնց ելի յ"տնի ելաւ որ օսմանլուն և բուխ"րու հաճիք ը միմիայնս խօսք տու"լ որ իւ ընց կողմ մեզէն տէրէ. Աստր"պտ և ինչ պի"տնի տե-

դիք բերթք և նաւք հստտեն և ճնպր՞քն կ՞պեն որ ինչ ուրիշ ազգ ֆռ՞նկ կմ ուռուսք փռթփար՞գք թախիխ կու գան համ ձեր երկիրն քն տի կ մ մեզ ամէն կողմէ զարր և անհնգտու ի. սիրով միաբան լինիք ա մ սունիք որ մերո մահմէտակն՞ց փռթ փր՞գ ն՞ցէ ձեզ և մեզ պկսու ի չի հանդիպի թէ ծովէ թէ ց մքէ: (...«и извъстился тамо что турки съ бухарцами согласились по берегу Каспійского моря около Мазандарана, Астарабата и протчихъ угодныхъ мѣстахъ построить крѣпости и сдѣлать карабли. И до роги пересѣчь дабы изъ другихъ странъ изъ Россіи пріѣздъ прекратить ибо де когда иноземцы и россияне въ тѣхъ мѣстахъ усилятся то бухарянь будутъ разорять такожь и имъ туркамъ не безъ опасности будетъ. И для того де надлежитъ намъ по единовѣрію быть въ согласіи и чтобы намъ не было разоренія какъ моремъ тако и сухимъ путемъ.»):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

Հավելված 1

ՀԱՅ-ՌՈՒՍ ՕՐԻԵՆՏԱՑԻԱՅԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
Պատմական – քննադատական ուսումնասիրություն

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Դեռ քառորդ դար առաջ ներկա ուսումնասիրությունն մէջ զբաղեցնող խնդիրը դրուում և լուծուում էր այսպէս՝ հայերի ուսական օրիենտացիան հին է, նոյնքան հին, որքան «Հայոց հարցն» առհասարակ. «Հայոց հարցը» հրապարակ եկաւ «առաջին անգամ» 1878 թւին, առաջադրուելով ուսու դիպլոմատիային՝ այդ հարցը մնաց այնուհետև նրա բացառիկ մտահոգութեան առարկան մինչև մեր օրերը¹:

Մի այլ տեղ աշխատել ենք ցոյց տալ, որ այս կարծիքը շրջանառութեան մէջ դնող հեղինակ Կ. Եղեանը հանդէս բերեց իր տեսութեամբ կատարեալ անտեղեակուծիւն «Հայոց հարցի» նախընթաց պատմութեանը²: Որ սակայն այդ տեսութիւնը երևան հանեց նաև սխալ հայեցակէտ ուսական օրիենտացիայի ծագման մասին՝ այդ է, որ կարօտ է յատուկ լուսաբանութեան:

Քննելով հայ քաղաքական գիտակցութեան ընթացքը ժէ դարի վերջերին՝ յանգել էինք այն կարծիքին, թէ ժամանակի մտայնութեան մէջ ուս օրիենտացիան բանուկ ճանապարհներ չունէր տակաւին³: Այդ տեսակէտի մէջ աւելի համոզեցինք, երբ հետազայում մեր ձեռքն ընկաւ քաղաքական այն անդրանիկ աղերսագիրը, որ 1670-ական թւերի սկզբներին հայերի կողմից ուղղուել էր ուս արքունիքին⁴:

Սակայն մեր եզրակացութիւնները դրանից հեռուն չէին գնում, քանի դեռ, տուրք տալով Եղեանի հեղինակութեանը, կասկածի տակ չէինք առնում նրա տեսութեան գլխաւոր աղբիւրների

¹ Г. А. Эзовъ, Сношение Петра Великаго съ армянскимъ народомъ., հմմտ. №№ 6-8 և Введение, էջ XX, XXIII, XXIV, XXX.

² А. Johannisjan, Israel Ory und die armenische Befreiungsidee, էջ 148.

³ Անդ, էջ 59 և հետ., 83 և հետ., 104:

⁴ Ա. Յովհաննիսեան, Յակոբ Ձուղայեցու մի գրութիւնը ուս արքունիքին, «Արարատ», 1915, էջ 775 և հետ.:

վաւերականութիւնը: Իւրացնելով այդ կասկածը՝ պէտք է վերագնահատէինք միաժամանակ նաև աղբիւրների մատակարարած նիւթը, երբ, 1915-1916 թւերի ամառւա ամիսներին, Հնարաւորութիւն ստացանք անձամբ տեսնել և ուսումնասիրել Մոսկւայի նախկին Արտաքին գործոց նախարարութեան գլխաւոր դիւանում պահւած այն բոլոր փաստաթղթերը, որ ընդհանուր հասկացողութիւն են տալիս ԺԷ-ԺԸ դարերի Հայ-ռուսական յարաբերութիւնների զարգացման ընթացքի մասին:

Այդ նիւթերի անմիջական քննութիւնն էր, որ Հնարաւորութիւն տւեց լիովին հերքել Հայ-ռուս օրիենտացիայի ծագման մասին տիրող տեսութիւնը և հիմնաւորել ու զարգացնել առաջադրւած խնդրի նոր ըմբռնումը: Մենք մշակեցինք այն համոզումը, թէ մինչև 1720-ական թւականները ռուսական օրիենտացիան ոչ միայն Հայ ժողովրդական մասսաների քաղաքական մտայնութիւնը չի սնել, այլ և ուղեցոյց չի հանդիսացել վարիչ դասերից որևէ մէկին նրա քաղաքական որոնումների ճանապարհին:

Ներկա աշխատութեան մէջ սպառում ենք միայն տիրող տեսութիւնը հերքող նիւթեր և դիտողութիւններ: Ամփոփելով բացասական եզրակացութիւններ՝ մեր գործը պէտք է կրէր նախ և առաջ քննական-բանասիրական բնոյթ: Հայ-ռուս օրիենտացիայի սկզբնաւորութեան քննական-պատմական նկարագրին կը դառնանք մի այլ ուսումնասիրութեան մէջ՝ նւիրւած Ղարաբաղի և Զանգեզուրի առաջին ապստամբութեանը՝ Դաւիթ-բէկ Սիւնեցու ժամանակ:

ա. Ձեռագրական դիտողութիւններ

Հայ-ռուսական քաղաքական յարաբերութիւնների սկզբնաւորութեան խնդրի քննութիւնը կապւած է ԺԷ-ԺԸ դարերում ապրող երկու նշանաւոր Հայերի՝ Իսրայէլ Օրիի և Մինաս վարդապետի գործունէութեան վերագնահատումի հետ: Լուսաբանել այդ մարդկանց գործերը՝ նշանակում է ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել նրանց անւան հետ կապւած դիւանական հարուստ նիւթերը և ամենից առաջ որոշել այն փաստաթղթերի վաւերականութիւնը, որոնց հիման վրա նրանք բանակցում էին Արևմտեան Եւրոպայում՝ կաթոլիկ արքունիքների և Ռուսաստանում՝ ցարի կա-

ուսման ժամանակ հետ: Կատարել այդ աշխատանքն ամբողջ ծառայելով հնարաւոր չէ այժմ: Ուսումնասիրութեան գործը դժւարանում է ինքնին շնորհիւ հայ դիպլոմատիկայի պատմութեան ընդհանրապէս անմշակ գրութեան այլ և այն մասնաւոր պատճառով, որ համեմատական ուսումնասիրութեան ձեռնարկելու համար պատմական, հաստատ յենակէտների պակասն ենք զգում: Ոչ միայն չեն հասել մեզ ստուգւած փաստաթղթեր գրւած կամ վաւերացրած այն մարդկանց ձեռքով, որոնց անուններով հեղինակւած են մեզ զբաղեցնող գրութիւնները, այլ և չունենք ստոյգ և արժէքաւոր կողմնակի տեսլանքներ այդ անունները կրող անձերի մասին առհասարակ: Միւս կողմից գործերի մէջ չկա կամ, լինելու դէպքում, մատչելի չէ մեզ կարևոր գրութիւններից մի երկուսի բնագիրը: Այսպէս՝ հնարաւորութիւն չունենք կանգ առնելու Եզեանի հրատարակած վաւերագրերից №№ 3-ի և 5-ի վրա, քանի որ դրանց հայերէն բնագիրները¹ չեն պահւել Բաւարական Գաղտնի Պետական Դիւանում, իսկ № 2-ի այն բնագիրը, որ գրեթէ մի դար առաջ աղբիւր է ծառայել Ա. Սեն-Մարթենի Ֆրանսերէն թարգմանութեան, մատչելի չէ մեզ՝ տեխնիքական պատճառներով:

Անմիջական քննութեան հնարաւորութիւն են տալիս յամենայն դէպս Սիւնեաց մելիքների անունից գրած այն թղթերի սկզբնագրերը, որ գետեղւած են Եզեանի ժողովածւի №№ 6-ի, 85-ի, 98-ի, 100-ի, 102-ի և ներկա տեսութեանը կցւած Յաւելաձի № 1-ի ներքո: Բոլոր այս թղթերի սկզբնագրերը պահւում են Մոսկուայի նախկին Արտաքին գործոց նախարարութեան գլխաւոր դիւանում² և մատչելի են ուսումնասիրութեան: Դրանց վրա էլ պիտի կենտրոնացնենք մեր ուշագրութիւնը:

Ամենից առաջ դիտողութեան նիւթ պիտի դառնա, ի հարկէ, վաւերաթղթերի արտաքինը:

№ 6-ի մեծութիւնը՝ 43×31,5 սմ. թուղթը՝ հաստ, ազնիւ, թղթի սպիտակ գուանները՝ ուղղահայեաց գծեր իրարից 2,8 սմ. հեռաւո-

¹ Հմմտ. մեր «Israel Ory» աշխատութիւնը, էջ 82, ծան. 243:

² 3-е Московское отделение Единого государственного архивного фонда (նախկին Московский Главный архив министерства иностранных дел). Дела Армянские 1701 июнь-дек. 1703, fol. 234 (=ՅՅՕՎ. № 85), f. 238-9. (=ՅՅՕՎ. № 6), f. 240-1. (=ՅՅՕՎ. № 98), f. 257-8. (=ՅՅՕՎ. № 100), f. 263 և 270 (=ՅՅՕՎ. № 102). Дела арм. 1718 июль-сент., f. 12-13 (= Յաւելաձի № 1): Սկզբնագրերը գուանակելու ենք Կ. Եզեանի ժողովածուի համապատասխան տպագրերի համարներով:

բուլթեան վրա և երեք կիսալուսին. գրութեան տեղը և ժամանակը՝ «*Թւին ոճխը, ի գիւղաքաղաքն՝ ընկեղակոթ ի Ապրիլի իթ*»:

№ 85-ի մեծութիւնը՝ 37,5×21 սմ. թուղթը՝ հասարակ. սպիտակ գշաններ՝ չունի. տեղը և ժամանակը՝ «*ոճ ա թւականի յաբեթեան տոհմին՝ ի նեմբերի ամսոյ է՝ -երորդի՝ ի Դրն... էջմիածնի*»:

№ 98-ի մեծութիւնը՝ 43×31 սմ. թուղթը՝ նոյնն է, ինչ № 6-ինը, միայն թէ փոքր ինչ աւելի բարակ. սպիտակ գշանները՝ նոյնը, ինչ № 6-ի մէջ. տեղը և ժամանակը՝ «*թ վն ո ճ թ մայիս ի է գաւռն Աղւն*»:

№ 100-ի մեծութիւնը՝ 29×19,5 սմ. թուղթը՝ հասարակ, բարակ. սպիտակ գշաններ՝ չունի. տեղը և ժամանակը՝ նոյնը, ինչ նախորդինը:

№ 102-ի մեծութիւնը՝ 29×19,5 սմ. թուղթը՝ նոյնն է, ինչ № 100-ինը. սպիտակ գշաններ՝ չունի. տեղը և ժամանակը՝ նոյնը, ինչ № 98-ինը:

Բոլոր վաւերագրերի հանգամանքը՝ լաւ է, թանաքը՝ սև, գիրը՝ նոսր:

Ստորագրութիւններն ու կնիքները կրկնուում են վաւերագրերի տակ իւրաքանչիւր անգամ թէ՛ տարբեր թւով և թէ՛ տարբեր կարգով ու խմբակցութեամբ: Այլ և այլ ուղղագրութեամբ հանդիպում ենք ընդամենը 12 ստորագրութիւն՝

Ա. Հայկազի որդի Փիլիպոս:	Է. Պահումի որդի Մելքոն:
Բ. Նարին պէկի որդի Ծահնազար:	Ը. Նարին որդի Յոհաննէս:
Գ. Պաղտասարի որդի Թադէոս:	Թ. Պաղտասարի որդի Մելքոն:
Դ. Եսարիի որդի Աղաջան:	Ժ. Ծահնի որդի Սուքիաս:
Ե. Աստուածատուրի որդի Սարուխան:	ԺԱ. Մարտիրոսի որդի Ամիրպէկ:
Զ. Մելքոնի որդի Սաֆրազ:	ԺԲ. Կոստանտի որդի Գրիգոր ¹ :

Այս անունները կրող մելիքների փոխարէն ստորագրւած է ըստ երևոյթին երկու ձեռքով. դրանցից մէկի գիրը նոսր է և շատ մօտ բնագրի ձեռքին², միւսն, ընդհակառակը, շղագիր է. դժւար է

¹ Վերջին անունը հանդիպում է միայն մի՛ անգամ, Էջմիածնի աթոռակալ Սինաս վարդապետի անուն հետ միասին, № 85-ի ներքո:
² Հմմտ. սոյն տեսութեանը կցած նկար I, IV և Գ. ЭЗОВЬ № 100-ի բնագրից հանած նկար V:

է նմանութիւն գտնել դրա և մեր ծանօթ այլ գրերի մէջ¹: Նկատենք, որ շղագիր և նոտրագիր ստորագրողների տարբերութիւնն երևում է նաև նրանց լեզուից. մինը՝ շղագիրը՝ ստորագրւում է միշտ «ինձ դաբուլայ». միւսը՝ նոտրագիրը՝ «ինձ դաբուլէ» կամ՝ «ինձ խապլէ»: Շղագիր ձեռքն ամենուրեք ստորագրւում է Ա և Գ անւան փոխարէն. Բ-ի և Դ-ի փոխարէն ստորագրւում է երբեմն շղագիրը, երբեմն նոտրագիրը. միւսների փոխարէն ստորագրւում է ամենուրեք նոտրագիրը: Կնիքների թիւը 10 է. Թ և ԺԲ անունները համապատասխան կնիք չունեն: Առաջին փոխարէն դրւում է երբեմն ԺԱ², երբեմն է անւան կնիքը³: Վերջինի փոխարէն դրւած է ԺԱ անւան կնիքը⁴: Ստուգելով միւս ստորագրութիւնների հանդէպ գտնուող կնիքները՝ նկատում ենք մի անկանոնութիւն. № 100-ի տակ ստորագրւած է՝ «ես ասատրի որդի ամիրպէս», իսկ կնքւած է «Մարտիրոսի որդի Ամիրպէկ» փորագրութիւնն ունեցող կնքով⁵: Մեզ ծանօթ ստորագրութիւններից ևս գիտենք, որ Ամիրպէկն Աստուածատուրի որդի չէր կոչւում, այլ՝ Մարտիրոսի:

Փորձենք որոշել գոչի անձնաւորութիւնը: Համեմատելով մեր թղթերի գրերը՝ գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ դրանք գրւել են մի՛ անձնաւորութեան ձեռքով: Վստահանում ենք շեշտել այդ ո՛չ միայն «Ընկեղակոթում» և «Աղւանքում» գրած թղթերի նկատմամբ, այլ և այն թղթի, որ գրւած է «Էջմիածնում»: Հնագրական բոլոր դիտողութիւնները բերում են այդ եզրակացութեան:

Արդ՝ № 85-ի տակ հանդիպում ենք մեզ ծանօթ մելիքներից երկու հոգու՝ Դ և ԺԲ անունները: Քանի որ ըստ երևոյթին այդ թղթի գիրը ոչնչով չի տարբերւում մեզ զբաղեցնող միւս թղթերի գրից, և քանի որ յատկապէս Դ անունը գտնում ենք միաժամանակ բոլոր միւս վաւերագրերի տակ՝ կարելի էր ենթադրել, թէ հէնց այս վերջինն էլ մեր որոնած գրիչը պիտի լինի: Սակայն հաւաստի համարել այս ենթադրութիւնը չի կարելի և ոչ մի կերպ: Եթէ նոյնիսկ մի կողմը թողնելու լինենք այն հանգամանքը, որ

¹ Հմմտ. մեր Ակար V:

² Հմմտ. № 6:

³ Հմմտ. № 98 և Յաւելւած № 1:

⁴ Հմմտ. № 85:

⁵ Հմմտ. Ակար V:

Դ-ի ստորագիրը երբեմն չի համապատասխանում բնագրի ձեռքին, մեզ ծանօթ մեկիքներից հենց Դ և Բ անունները կրող անձնաւորութիւնների մասին է, որ առանց այլևայլութեան կարող ենք պնդել, թէ անգրագէտ էին, քանի որ ինչպէս մէկի, նոյն պէս և միւսի ստորագրութիւնը տարբեր թղթերում երևան են գալիս տարբեր գրերով: Աւելի բնական կլինէր մի այլ ենթադրութիւն: Նկատեցինք արդէն, որ երկու ստորագրողներից մէկի գիրը շատ մօտ է մեր թղթերի նոտրագրին. տեսանք, որ այդ մէկն ամենուրեք ստորագրում է եօթնի փոխարէն. առաջին հնարաւոր եզրակացութիւնը պէտք է լինի, ուրեմն, այն, թէ մեր բնագիրների գրիչն այս եօթնից մէկն է, որ ստորագրում է թէ՛ իւր և թէ՛ միւսների տեղը: Եւ ընդհակառակը՝ թղթերի գրիչ չեն կարող լինել Ա-Դ անունները կրող այն անձնաւորութիւնները, որոնց տեղ միշտ կամ երբեմն ստորագրել է շղագիրը. ուրեմն գրիչ չեն կարող լինել հենց այն մեկիքները, որոնց անունները գտնում ենք անխտիր թէ՛ մեզ զբաղեցնող բոլոր թղթերի և թէ՛ բոլոր այն տպագիր վաւերագրերի տակ, որոնց սկզբնագրերը ստուգելու հնարաւորութիւնը չունենք:

Հնարաւոր է սակայն աւելի մասնաւորել մեր ենթադրութիւնը: Մոսկւայի դիւանում պահւած հայերէն մի թուղթ, գրած Կամենիցում 1727 թւին, դրա լուսանկարն ու տպագիրը գետեղւած է ստորև¹, վաւերացրած է մեր յիշած եօթնից միայն մէկի՝ Մարտիրոսի որդի Ամիրպէկի՝ կնքով, և, եթէ ուշադրութեամբ քննելու լինենք այդ բնագիրը՝ մեծ նմանութիւն կնկատենք դրա և մեզ հետաքրքրող բնագիրների գրչութեան մէջ: Մօտ քառորդ դարի հեռաւորութիւն կա վերոյիշեալ թղթի և մեր բնագիրների գրութեան ժամանակների միջև. և եթէ, բացի այդ, նկատի ունենանք, որ մատնանշւած գրութիւնը մասնաւոր դիմումի բնոյթ է կրում, հասկանալի կլինի թէ ինչո՞ւ նրա գիրը արդէն շտապ ու անփոյթ շղագրով գրած թղթի տպաւորութիւն է անում ու մասամբ տարբերում մեզ զբաղեցնող թղթերի գրերից:

Ամիրպէկը մէկն է մեզ հասած թղթերում յիշող այն մեկիքներից, որոնց մասին Եգեանի հրատարակած գրութիւններից յայտնի են մեզ մի քանի մանրամասներ: Իսրայէլ Օրին առանձին

¹ Հմմտ. Ակար III և Յաւելւած № 16:

ակնածութեամբ է յիշում այդ մարդու անունը: Օրին ճանաչում էր Ամիրպէկին, ինչպէս ինքն է պատմում, դեռ 1670-ական թւականներէ, երբ վերջինս դեռ երիտասարդ էր: Վերադառնալով 1699 թւին հայրենիք՝ Օրին տեղեկանում է, որ Ամիրպէկը, միացած «անօրէնների» հետ, նեղում է հայերին ու թշնամական յարաբերութիւնների մէջ է գտնւում յատկապէս Անկեղակոթի մելիք Սաֆրազի հետ¹: Հայերի ազատագրման գործի յաջողութեան տեսակէտից Օրին ամենից առաջ կարևոր համարեց համերաշխութիւն ստեղծել իրար հետ թշնամացած մելիքների միջև. հակառակ դէպքում նա սպառնում էր հեռանալ հայրենիքից՝ չյայտնագործելով հայ մելիքներին իր քաղաքական ծրագիրն ու դիտաւորութիւնը: Հաշտութիւնը կայանում է և պսակում Օրիի միջնորդութեամբ երկու տների մէջ ստեղծւած խնամիական կապերով: Եւ իրօք, դրանից յետո է, որ սկսում է Օրին իւր հայրենակիցների հետ բանակցել ազատագրական ծրագրի շուրջը²: Մեր տրամադրութեան տակ եղած վաւերագրերի հիման վրա դժւար է որոշել Ամիրպէկի մելիքական իշխանութեան բնագաւառը: Օրիի պատմածից կարելի է եզրակացնել, թէ այդ իշխանութեան սահմանները Սիւնիքից դուրս չպէտք է որոնել, թողնելով Անկեղակոթը՝ նա դիմում է Ամիրպէկի բնակավայրը և արդէն միւս օրը վերադառնում է կրկին Անկեղակոթ³: Ըստ երևոյթին Ամիրպէկի շրջանը սահմանակից էր նրա հակառակորդի՝ մելիք Սաֆրազի՝ իշխանութեան, և երկու մելիքներն իրարից հազիւ մի քանի ժամաւ հեռաւորութեան վրա էին ապրում: Խաչիկ վարդապետի թղթերում կա մի յիշատակարան, որ գալիս է կարծես վկայելու, թէ Ամիրպէկն, իրօք, պատմական անձնաւորութիւն էր և 1706 թւի շուրջը մելի-

¹ Ըստ Ե. Լալայեանի, այս մելիք Սաֆրազը պէտք է որ Սիսիանում իշխող Մելիք-Սաֆրազեանների նախահայր մելիք Շաֆրազը եղած լինի (հմմտ. Ե. Լալայեան, Չանգեզուրի գաւառ, Թիֆլիս, 1898, էջ 17): Թէ որքան հիմնաւոր է այս ենթադրութիւնը՝ չը գիտենք: Սիւնիքում յամենայն դէպս այդ անունով մելիքներ յիշում են: Ե. Լալայեանը, օգտւելով ժողովրդական ասանդութիւններից, յիշում է համանուն մի ուրիշին, որ ԺԸ դարում պիտի ապրած լինի (հմմտ. անդ): Դրանից առաջ Մելիք-Փարսաղաւանեանների մի շատ կասկածելի տոհմագրութեան մէջ հանդիպում է մեզ մելիք Սաֆրազ անունով մի ուրիշը, որ մեզ հետաքրքրողին ժամանակակից է գալիս («Բանասէր», Գ, 381 և հետ.): Մի գրչագիր յիշատակարանում, 1781 թից, յիշում է «Մելիք Շաֆրազն որ ի Սիսեան, այր ճարտարախօս (Էջմիածնի Մատենադարան, № 1720/1488 fol. 218 v)»: Վերջինիս մասին հմմտ. նաև Գ. Ալիշան, Սիսական, էջ 215:

² Գ. ԶՅՈՅՆ, անդ, № 11, էջ 52 և հետ.:

³ Անդ:

քուժիւն էր անուժ Անկեղակոթին հարեան Բռնակոթ գիւղում: Ահա այդ յիշատակարանը.

«Փառք ամենայն բերրորդուն ցօր և որդւոյ և հոգոյն սրբոյ Ամէն. Ես տրուպ և անարժան և սուտ անուժ տ ր ածատուր կրօնայորս որ եմ ի յերկրէն Սիւնեաց ի գիւղաքաղաքէն բնագաւթու ի յազգէն Թորոսեցի ի թ վկունս հայոց ո ճծե ին ի թագատրութեան պարսից Շահ սուլթան հիւսէինն և ի հայրապետութեան տ ց ւ ք Էջմիածնայ ի տ րն հանգուցեալ անհայտ կաթողիկոսին ի տիրութեան գիւղաքաղաքիս աղայ սատհաղ պէկին և իշխանութ ց հայոց մէլիք ամիր խանին ի հայրապետութե ց ւ ք արթոռոյս ըստաթէի յովասափ սրբայկրօն վարդապետին: Ու մծ դ թվկնիս մերոյ հայոց և յամսեանն նոյեմ բ հանգցե լ տ ր վարդանի որդի Թաթոսն այս հայրանց վարք գիրքս իւր վս կոցն և էառ եդ ի ս ք գեորք եկեղեցիս յիշատակ իւրն և ծնողաց և որ հանդիպիք սմայ կարդալով սա ... ա ծ ողորմի Թաթոսին ամէն»:

Արդեօք Բռնակոթի մելիք Ամիրխանը և մեր յիշած մելիք Ամիրպէկը նոյն անձնաւորութիւնը չե՞ն՝ հաստատապէս պնդել անկարող ենք: Սակայն վերստին դառնալով 1727 թւից մնացած վերոյիշեալ թղթին, յամենայն դէպս նորից պէտք է եզրակացնենք, որ յիրաւի Ամիրպէկը Սիւնեցի էր, քանի որ այդ տեղից երևում է գրողի անմիջական առնչութիւնը Դաւիթ-Բէկի անունը կրող նշանաւոր շարժման հետ: Անհնարին չէ ինքնին, որ Սիւնեաց շարժման բոլոր շրջանները վերապրած և դրանց գլխաւոր հերոսների հետ ծանօթ այս մարդը լինէր հենց մեր թղթերի գրիչը:

Սակայն խնդիրն աւելի բարդ է, քան կարող է թւալ: Դեռ կանգ չենք առնում այն հանգամանքի վրա, թէ ինքնին որքան դժւար է ընտելանալ այն մտքին, որ Ժէ-ԺԸ դարի Սիւնեաց մելիքներից մինն այնքան գրագէտ կարող էր դառնալ, որ վստահութիւն ունենար անգամ աշխարհիս հզօրներին ուղղած դիմումներն իր ձեռքով գրել: Կա գորաւոր հիմք ուղղակի ենթադրելու, որ Սիւնեաց այդ մելիքը, եթէ իրօք ապրել է այդ անունով մէկը, և կասկածից դուրս է նրա կնիքն ու ստորագրութիւնը կրող թղթերի վաւերականութիւնը, անգրագէտ մէկը եղած լինի: Ամիրպէկի անձնաւորութիւնն առանձին տարակոյսների տեղիք է տալիս արդէն իսկ կնիքների ու ստորագրութիւնների նկարագրութիւնից: Նշանակութիւն չունի դեռ այն, որ նա ուրիշների փոխարէն է կնիք դնում. այդ երևոյթը կարող ենք թերևս օտարի ստորագ-

րութիւնը վաւերացնելու ձև համարել: Չենք ուզում նշանակութիւն տալ նաև այն հանգամանքին, որ Ամիրպէկը, լինելով ի միջի այլոց նաև №№ 6-ի և 85-ի գրիչն ու վաւերացնողը, առաջին գրութիւնը նա կնքել է թ անւան, երկրորդը՝ ժԲ անւան փոխարէն, չի դրել այդ թղթի տակ իր ստորագրութիւնն ու կնիքը: Ընդունենք նոյնիսկ, թէ նա ինչ-ինչ պատճառներով անձնապէս համակիր չէր իր ձեռքով գրած թղթերի բովանդակութեանը: Սակայն անպայման կարևոր է հաշւի առնել այն, որ անկարող էր որևէ մէկը մոռանալ իր հօր անունը և ըստ հարկին, «ես մարտիրոսի որդի ամիրպէկս» գրելու փոխարէն՝ ստորագրէր «ես ասատրի որդի ամիրպէկս»: Այսպիսի սայթաքումն հոգեբանօրէն թոյլատրելի չէ: Աւելի ևս, երբ այդ սայթաքումը պատահական չէ, այլ սովորական: Եթէ ուշադրութեան առնենք մեր Ակար III՝ կտեսնենք, որ Ամիրպէկը իր սովորական կնիքի հանդէպ ստորագրում է՝ «ես մարտիրոս ամիրպէկս»: Այստեղ արդէն նրա անունն ու հայրանունը շփոթեցնում են իրար հետ: Այս երևոյթը հարկադրում է մեզ առնւազն ենթադրել, թէ Ամիրպէկի տեղ ևս ուրիշն էր ստորագրում. այդ ուրիշն էլ կարող էր մեքենայաբար շփոթել այն մարդու անունը, որի փոխարէն ստորագրում էր:

Բայց սրանով դեռ միանգամայն չի լուծուում Ամիրպէկի առեղծւածը, քանի որ դրանով դեռ չեն պարզուում այդ անւան հետ կապուած ուրիշ խնդիրներ: 1701 թւին ոռւս արքունիքին ներկայացրած իր ծրագրով, առաջիկա պարսկական արշաւանքի ժամանակ Օրին առանձնապէս կարևոր դեր էր վերապահում Շամախուց տասը մղոն հեռավորութեան վրա գտնուող «Кишгаоъ» անունով տեղում ապրող ոմն Ամիրպէկին (Емиръ бѣй)¹: Տարօրինակ ոչինչ չէինք գտնի այս յայտարարութեան մէջ, եթէ սրանով հարկադրուած չլինէինք Ամիրպէկի բնագաւառը Շամախու շրջանում որոնելու: Կամ երևակայութեան արդիւնք է Օրին այս յայտարարութիւնը, այդ դէպքում՝ Ամիրպէկը նրա թղթերի մէջ դիւանագիտական նպատակներով շահագործուող մի անուն է միայն, կամ, ընդհակառակը, ճիշտ է այդ յայտարարութիւնը, այն ժամանակ բաւականին կասկածելի արժէք է ստանում Օրին այն գեկուցումը, որ հարկադրել էր մեզ Սիւնիքում փնտռելու Ամիրպէկի

¹ Г. Эзовъ, անդ, № 43, § 3:

բնակավայրը: Բայց եթէ խոսափելու լինենք նաև այս տարակուսանքներից՝ ենթադրելով, որ Շամախու շրջանում ապրող Աիրպէկը և Սիւնեաց երկրի համանուն մելիքը տարբեր անձնաւորութիւններ են, վերջինիս դէմքից այնուամենայնիւ չի իջնի մթութեան քօղը: 1727 թւից մնացած թղթին կցած գործից չի երևում, որ այդպիսի մի անձնաւորութիւն գոյութիւն ունեցել է առնազն այնտեղ, որտեղից ուղարկւած է նրա կնիքն ու սխալ ստորագրութիւնը կրող թուղթը: Այս գործի մէջ արձանագրւած մի ցուցմունքից երևում է, որ Կամենից քաղաքում այդ ժամանակներում Ամիրպէկ անունով փախստական հայ մելիք չի եղել¹:

Աւելի կ՛օտենանք մեզ հետաքրքրող խնդրի՝ ու միաժամանակ նաև Ամիրպէկի անձնաւորութեան յարուցած կասկածելի լուծմանը, եթէ փոքր ինչ աւելի ընդլայնենք հնագրական համեմատութիւնների սահմանները: Քննութեան առնելով ԺԸ դարի այն հայերէն գրութիւնները, որ պահւում են Մոսկւայի դիւանում՝ աւամայից մեր ուշադրութիւնը կանգ է առնում այն թղթերի վրա, որ գրւած են Օրբի գործակից Մինաս վարդապետի ձեռքով: Այս մարդու ձեռքով գրած բազմաթիւ նոտրագիր թղթեր են մնացել Մոսկւայի դիւանում: Գրչութեան արեւստի տեսակէտից Մինաս վարդապետի գիրն այնքան եզակի է և իւրատեսակ, որ դժւար կլինէր նրան մօտաւոր նմանութիւն ունեցող ուրիշ գրիչներ մատնացոյց անել: Դիտեցէք թէկուզ Իսրայէլ Օրբին և Թարաղուլի անունով վաճառականին ուղղած 1704 թ. 3-ն նոյեմբերի թւակիր նրա այն նամակի սկզբնագիրը, որից ընդօրինակւած է մեր Յաւելում № 3 և վերարտագրւած Գլխա՝ II: Նոտրագիր տառերին յատուկ ուղղահայեաց գծերի աղեղնաձև ընթացքը, ինչպէս նաև դրանց նրբացումը վերից վար՝ այդ գրերի մէջ արտայայտիչ են սովորականից աւելի: Տառերի ոլորագծերը տարւել են, ըստ երևոյթին, արագ, նեարդային շեշտով: Տառերից իւրաքանչիւրն ունի իւրայատուկ գծագրութիւն: Այդ տեսակէտից բնորոշ են յատկապէս Ա, Մ և մանաւանդ՝ Գ գլխատառերը, իսկ հասարակ նշանագրերից՝ կ, թ, ք, ս ու առանձնապէս՝ եւ տառերը: Նոյնպէս շատ դէպքերում բնորոշ են տառերի միացումներն ու կրճատումները:

¹ Մոսկւայի դիւան, Дела арм., 1727, окт. 28-окт. 1728. ф. 43 г:

Բայց ահա տարօրինակը: Գրերի բոլոր առանձնաշատկութիւնները գտնում ենք թէ մեզ անմիջապէս հետաքրքրող վաւերագրերի և թէ 1727 թւին գրած այն նամակի մէջ, որի վրա կանգ առանք վերը: Այս չէ՞ նշանակում, թէ այդ թղթերի գրիչը ոչ այլ ոք է, քան եթէ Մինաս վարդապետը: Հայ հնագրութեանը ծանօթ ամեն մէկը, որ հնարաւորութիւն կարող էր ունենալ տեսնել և համեմատել այստեղ յիշատակւած թղթերի գրերը, չի կարող դրական իմաստով չպատասխանել ծանրակշիռ եզրակացութիւններով յղի այդ հարցին: Անշուշտ, գրչութեան արւեստի տեսակէտից նա այդ թղթերի մէջ որոշ տարբերութիւններ կգտնի. բայց և այդ տարբերութիւնները տրամադիր պիտի լինի վերագրել ոչ թէ գրող ձեռքի տարբերութեան, այլ այն հանգամանքին, որ միևնոյն ձեռքը գրել է այդ թղթերը տարբեր տրամադրութիւնների տակ, տարբեր ժամանակներում, տարբեր միջոցներով կամ նպատակներով: Մասամբ գրերի տարբերութիւնը հետևանք է մելանի և փետուրի տարբերութեան: Մասնաւոր մարդկանց ուղղած նամակների վրա նոյն խնամքը չը պիտի գործադրւէր, որպիսին գործ էր դրում պաշտօնական գրութիւնների մէջ: Եւ վերջապէս՝ 1699-1704 թւերին 41-46 տարեկան Մինաս վարդապետն աւելի վայելուչ, չափւած ու գեղեցիկ գիր պէտք է ունենար, քան 1727 թւին, երբ մօտ 70-ամեա ծերունին էր գրիչ առնում իր ձեռքը¹: Թղթերի մէջ նկատուող տարբերութիւններն այսպիսով պէտք է նոր յենակէտներ համարեն հանած եզրակացութեան, և ոչ ընդհակառակը:

Նոյն եզրակացութեան կյանգենք, եթէ փորձենք որոշել մեր վաւերագրերի հեղինակի անձնաւորութիւնը:

Հեղինակի անձնաւորութեան մասին ուղղակի տւեալներ չկան, ի հարկէ: «Պէտք է ենթադրել, - գրում է Կ. Եղեանը, - որ կուրֆիւրստին և պապին ուղղած թղթերը (իմա՛ ժողովածւի №№ 2 և 5), այլև մելիքների կողմից Օրիին տւած հաւատարմաթուղթը, գրած լատին լեզուով (№ 3), կազմւել են միսիոնարների ձեռքով, թէև կան ցուցմունքներ, որ դրանք հայերէն են գրւել: Սակայն, հաւանօրէն, հայ բնագրին կցւած է եղել նաև լատին թարգմանութիւնը, կամ, լաւ է ասել՝ աւելի ուղիղ և հանգամանօ-

¹ Մինաս վարդապետի հասակի մասին հմտ. Յաւելւած № 3 ծան.:

րէն շարադրւած բնագիրը, ինչպէս այդ արւած է նաև Պետրոս Մեծին ուղղած թղթի նկատմամբ, որ հասել է մեզ երկու լեզուով (№№ 6 և 7)¹: Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել ցոյց տալու, որ Եգեանի այս ենթադրութիւնն անհրաժեշտ չէ ինքնին և զուրկ է որևէ հիմքից²: №№ 2, 3 և 5-ի բնագիրները հայերէն են գրւել, և հաւանօրէն՝ նոյն ոճով, որով դրանց բախտակից № 6-ն է գրւել: Բոլոր այս բնագիրների թարգմանութիւնները հոգացել են արտասահմանում: №№ 2-ին և 3-ին համապատասխանող հայերէն բնագիրների թարգմանութիւնը արել է Ստ. Ռոշքան³: Եգեանի հրատարակած Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կատարել է, ինչպէս գիտենք, Սեն-Մարթէնը: № 5-ը թարգմանւել է Դիւսելդորֆում⁴, իսկ № 6-ը, ինչպէս պէտք է եզրակացնել Օրիի մի յայտարարութիւնից⁵՝ Ռուսաստանում:

Հարկ չկա նոյն իսկ սահմանափակւել այս ցուցմունքներով: Մեր վաւերագրերի լեզւակաճ համեմատութիւններն աւելի զօրեղ միջոցներ են տալիս դրանց հեղինակը գտնելու համար:

Բոլոր այս փաստաթղթերը գրւած են բարբառախառն գրաբարով: Թղթերի խոշոր մասն ուղղւած է բարձրաստիճան անձանց, կրում է պաշտօնական դիմումի կամ իրաւական պարտաւորութեան բնոյթ՝ ուստի և գրողն ինքը պէտք է աշխատէր տալ դրանց պատշաճ ձև՝ արտայայտել ըստ կարելոյն գրոց լեզուով: Դրանով էլ պէտք է բացատրել յատկապէս ցարին ուղղած №№ 6-ի և 98-ի մէջ գրաբար տարրի գերակշռութիւնը: Բայց և այնպէս հեղինակի ժամանակը և նրա գիտութեան աւելի քան համեստ չափերը խոր կնիք են դրել այդ գրութիւնների վրա: Այստեղ առատօրէն կիրառուում են բարբառային ձևեր ու դարձւածքներ, այլ և ռամկօրէնին յատուկ բառամթերք: Եւ հենց այսպիսով էլ վաւերագրերը ներկայացնում են իրանց այն առանձնա-յատկութեամբ, որի ուսումնասիրութիւնը պէտք է յենակէտներ տա մեզ՝ որոշելու հեղինակի անձնաւորութիւնը:

¹ Г. ЭЗОВЪ, Введение, XXIII.

² «Israel Ory», 82, ծաւ. 242.

³ «Հանդէս Ամսօրեայ», XI, էջ 26. Г. ЭЗОВЪ, Введение, LXXVI, ծաւ. 2. P. J. Th. Krusinski, Tragica vertentis belli Persici historia, Leopoli, 1740, էջ 254 և հետ.:

⁴ Kgl. Bayr., Geh. St. Archiv. Kastenblau 45/6, f. 26.

⁵ Г. ЭЗОВЪ, № 37, էջ 77.

Հնչիլենափոխութեան տեսակէտից ուշադրաւ են մի քանի կրկնող դէպքեր: Ամենից սովորականը դրանցից՝ ո>օ՝ արդիւնք է ոչ այնքան առանձնայատուկ գրութեան, որքան հեղինակի պակասաւոր գրագիտութեան: Սակայն արդէն բարբառի ազդեցութիւն է նկատուում ա> է Հնչիլենափոխութեան մէջ, ինչպէս Էսքեր, Էզիզ (№ 98) և սէպէպ (№ 100) օտար բառերի և ա> Ե հայերէն երաժ բառի մէջ (անդ. և Յաւելուած № 1): Նոյնպէս բնորոշ է քաշ (№№ 6, 85, 98), սէշ (№ 98) բառերի և ընդհակառակն՝ չ> ջ՝ հոշակել (անդ) բառի մէջ: Նկատելի է նաև դ>խ՝ խապուլ բառի մէջ (№№ 6, 98, 100 և Յաւելուած № 1):

Ղարաբաղցիական ու> ո մեր վաւերագրերի մէջ Հնչիլենափոխութեան երևոյթ չէ, այլ համառօտագրութեան հետեանք: Թողթ (№ 98 և Յաւ. № 3) և թորք (Յաւ. № 3) բառերը թողթ և թորք բառերի համառօտագրութիւնն են: Նոյն Յաւ. № 3-ում թողթ համառօտագրութեան կողքին հանդիպում է նաև լիագիր թողթը: Հմմտ. նաև շոտով (№ 98 և Յաւ. № 3), շո՞տով (Յաւ. № 8) և շուտով (№ 239), ոմուտ (№ 207) և ումուտ (№№ 5 և 98), խովաթ (№ 3) և խուվաթ (№ 4), մողաթ և մողաթ (Յաւ. №№ 1 և 3): Նոյն համառօտագրութիւնը հանդիպում է՝ Յաւ. № 15՝ մատու՞սցի, որիչ, գր՞ւմ, պակաս՞ւթ: Միևնոյն գրութեան մէջ հանդիպում են խլլոխ և ղոլլող ձևերը («Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.):

Բայերի խոնարհման դէպքերից բնորոշ է անկապի կու լիմի, կու յատմէ (№ 6), կու կամիմ (№ 85), կու աղաչեմք (№ 98), կու խնդրեմք (№ 100) օրինակները: Անցեալ անկատարում գործ է ածուում ուղարկեաք, ունեաք, չեաք արժանի, ընտրեք եաք (№ 6), գրեք եաք (№ 98) ձևը: Ինչպէս արդէն այս օրինակներից երևում է, բնորոշ է նաև վաղակատար դերբայի վերջաւորութիւնը՝ քաշեր է (№ 6), յանձն առեր է. սացեր եմք (№ 85), ուղարկեր էիմ (№ 98), ընդուներ ես, արեր ես (№ 100), գրեր եմ (Յաւելուած № 1):

Համաձայնութեան ձևերից ուշադրութեան արժանի է եզակիի գործածութիւնը հետեւեալ դէպքերում՝ հայրն ու պալծառ տունն չարչարանք է քաշեր (№ 6), անքա մեր աղաչանաց լսած է ես .. գրած է (№ 98):

Բնորոշ բարբառային արտայայտութեամբ և գրական բառերի ինքնայատուկ տառադարձութեամբ կամ ուղղագրութեամբ կրկնուում են յաճախ հետեւեալ բառերը կուռմի (№№ 6, 98, 100),

Եփրատոր կամ Եփրատոր (№№ 6, 98), լեքսոն փալաթին (№№ 6, 98, 100), գերագույն (№ 6), ամրագույն, վեհագույն (№ 85), զերմ (№№ 85, 100), Էհաս (№№ 85, 98, 100), ումուտ (№№ 6, 98), վսն ահե (№№ 6, 98, 100), վադեմե (առանց նախդիրի՝ №№ 6, 100), գիտակեմք (№№ 6, 85, 98, 100): Կան նաև յաճախ կրկնող դարձևածքներ, համեմատութիւններ, մտքեր, այսպէս՝ №№ 6-ի և 98-ի մէջ՝ բարուն բարի եւ հակառակիդ հակառակ, №№ 98-ի և 85-ի մէջ՝ Կոստանդինի և Թէոդորոսի օրինակը, նոյն №№ 6-ի և 98-ի մէջ՝ հայոց ազատագրական առասպելի նոր տարբերակը, որով ռուսական ցարը հռչակուած է գրոց և նախնեաց խոստման համաձայն հայերի ակնկալած փրկիչը:

Բոլոր այս երևոյթները հարկադրուած են յամենայն դէպս ընդունել, որ թղթերը մի ընդհանուր հեղինակ ունեն: Ճիշտ է, այս համեմատութիւնների ժամանակ չկարողացանք շփման կէտեր գտնել № 102-ի և միւս փաստաթղթերի միջև. սակայն դա հնարաւոր չէր այն հասարակ պատճառով միայն, որ այդ թուղթը ընդամենը չորս հինգ տողից է բաղկանում: Ոչ մի հիմք չկա սակայն դատելու այդ թղթի ծագման խնդիրը բախտակից № 100-ից և Յաւելւածի № 1 գրութիւնից:

Արդ, ո՞վ է այս թղթերի ընդհանուր հեղինակը: Այդ հարցին պէտք է տանք նոյն պատասխանը՝ ինչ տւինք վաւերագրերի ընդհանուր գրչի մասին. այստեղ ևս մենք գործ ունենք նոյն Մինաս վարդապետի՝ Օրիի գործակցի հետ: Եւ ինչպէս առաջ Մինաս վարդապետի ինքնօրինակ գիրն էր օգնում մեզ որոնելու գրչի անձնաւորութիւնը, նոյնպէս և այժմ կարող է նպաստել մեզ զբաղեցնող հարցի լուծմանը նոյն մարդու ինքնօրինակ ոճը:

Եւ իրօք, անցնելով Մինաս վարդապետի թղթերում պահւած բարբառային տարրերի բնորոշմանը՝ նկատում ենք, որ այդտեղ ևս կրկնուած են վաւերագրերի մեզ ծանօթ յատկանիշները:

Ո > օ հնչիւնափոխութիւնը հանդիպում է յաճախ ա > Է հանդիպում է թետերուք (№ 207 և Յաւելւած №№ 7 և 16), հելպէթ (№№ 207 և 239) օտար և գնէք (Յաւ. № 8), էրա (№ 239), չերան (№ 207), կէնէի (Յաւ. № 7) և մեր «Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց» աշխատութեան Յաւելւած) հայ բառերի մէջ. ա > Է՝ յեռաչ բառի մէջ (Յաւ. № 7 և «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», «Յաւ.»), ջ > չ՝ քաչ (Յաւ. № 4), սէչ, մի ըստ միոչէ (Յաւ. № 3), յեռ(ա)չ, տիրոչ («Պետ. դի Սարգիս

Գիլանենց», Յաւ.) բառերում. չ> ջ՝ այստեղ ևս Հանդիպում է մի անգամ՝ ճանաչողի բառի մէջ (Յաւ. № 3). դ> խ՝ Խովարթ (Յաւ. №№ 3 և 4), խայրաթ (№ 240), խզլպաշ (№ 207 և «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւելլաձ), բառերի մէջ:

Բայերի խոնարհման ժամանակ Հանդիպում են նոյն երևոյթները, որ առիթ ունեցանք վաւերագրերի մէջ դիտելու: Ներկայի կազմութեան Համար բնորոշ է՝ կու հայցեմք (Յաւ. № 7), կու հարցնէ (Յաւ. № 8), կու խնդրեմք (Յաւ. № 3), կու կապեմ («Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.) ձևը: Անց. անկ. գրեր էաք (Յաւ. № 8 և այլն): Վաղակատար դերք. ունի մեզ ծանօթ ձևը՝ գալթեր (№ 207), արեր (№ 240), գացեր էք (Յաւ. № 3), չես գրեր, չէ տուեր, եղեր էր (Յաւ. № 7), գացեր էի, արեր են («Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.) և այլն:

Համաձայնութեան Համար ակնբախ է եզակիի գործածութիւնը յոգնակիի փոխարէն՝ բանքն ... որ եկած է (№ 239), սէլիս է անցա գործք (№ 240), անքա ես առ մեզ գրած է և մերայնիքս խիստ թամպէ առած է (Յաւ. № 3) դարձածքների մէջ:

Մինաս վարդապետի բառամթերքն ևս մեր վաւերագրերինն է՝ եփրատոր (Յաւ. № 4) կամ աւելի ուղիղ տառադարձութեամբ՝ իմփեռատոր (№ 240 և «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.), լէրտոն փալարթն (Յաւ. № 4), վեհագուն, մեծագունեղ (Յաւ. № 3), գեղեցկագունեղ (№ 240), գերն (Յաւ. № 3 և «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.) էհաս (Յաւ. №№ 3, 4 և 8), ումուտ (№ 207), ահէ (առանց նախդիրի՝ № 240), վաղեմէ (առանց նախդիրի՝ անդ), գիտակեմք (անդ. և Յաւ. №№ 3, 7, 8):

Մի շարք ուրիշ բառեր, որ բնորոշ կերպով երևան են գալիս այս թղթերի մէջ, Հանդիպում են նաև վաւերագրերի մէջ. վաղթ, թեպիէթ (№ 98 և Յաւ. № 3), չաշուտք (№№ 98 և 240), ամալ (Յաւ. №№ 3, 4, 7 և Եգեան № 98), աւելօք (Յաւ. №№ 3, 7 և «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ. և Եգեան № 100), գրաբար առնել բայը՝ (№№ 207, 239, 240. Յաւ. №№ 3, 7 և Եգեան № 102), Ալէքսեւոնիճ (№№ 240 և 102):

Վերջին երկու օրինակները ցոյց են տալիս, ի դէպ, նաև № 102 թղթի առնչութիւնը Մինաս վարդապետի թղթերի և ուրեմն անուղղակի կերպով նաև՝ բախտակից վաւերագրերի հետ: Նոյնքան կարևոր է սակայն նկատել, որ թէ՛ Մինաս վարդապետի

Թղթերի և թէ՛ քննող վաւերագրերի հետ սերտ առնչութիւն ունի 1727 թւին գրած թուղթը՝ Յաւելած № 16, ինչպէս եզրակացնել կարող ենք այդ գրութիւնից քաղած մի շարք բառերի ու դարձ-լածքների գործածութեան փաստից կամ դրանց կիրառման ձևերից, ինչպէս՝ օրինակ, հօվի, օտ փոխանակ ոտ, թէտէրուք, խզլպաշ, կու քաշէն, կու մնաս, սիրտ, ունէաք, հաստատեր ես, արեր եմք, չարագործք սպանած է, հողագործութիւն առնել, ճէպախնայ (համտ. «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.), խայրաթ (համտ. № 2 և Յաւ. № 4.):

Թղթերի մէջ յաճախ էլ շաղկապի ձայնաւորը սղւում է՝ նախընթաց բառին միանալու շնորհիւ: Օրինակ. Յաւ. № 7-ի մէջ կազմւել է մեքլ բառը: Նոյն երևոյթը նկատոււմ ենք մեր Յաւելած № 16-ում՝ մեզլ, դուլ, մեքլ, մերնլ, այլ և Մինաս վարդապետի թղթերում՝ մեքլ (№ 207 և «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.), ձեզլ, ինձլ, (Յաւ. №№ 3 և 7), երեքեանքղլ (Յաւ. № 8), փօստիլ (Յաւ. № 3): Այս ձևը համապատասխանոււմ է խարբերդցոց «ըլ» շաղկապին¹ և գալիս է վկայելու, թէ՛ այն հանգամանքը, որ Ստ. Ռոշքան խարբերդցի է անւանոււմ Մինաս վարդապետին, պէտք է որեւէ հիմք ունեցած լինի:

Բարբառային նման հետքերով հնարաւոր չէ սակայն աւելի որոշակի ցոյց տալ վաւերագրերը հեղինակողի հայրենիքը և այդ եղանակով իսկ մօտենալ նրա անձնաւորութեան որոշման խնդրին: Հայ բարբառների պատմական զարգացման ընթացքը պարզելու աշխատանքը տակաւին չի կատարւած, ուստի և դժւար կլինէր ստուգել հին բարբառների հայրենիքը՝ ելակէտ ընդունելով ներկայումս իշխող բարբառների բնագաւառները: Աւելի պիտի դժւարանա այս խնդիրը, եթէ նկատի ունենանք, որ թէ՛ վաւերագրերի և թէ՛ Մինաս վարդապետի թղթերի լեզուն ոչ մի կերպ չի մօտենոււմ ժամանակակից բարբառներից բացառապէս մէկին կամ միւսին: Արեւմտեան տարրն անպայման գերակշռողն է թղթերի մէջ, քանի որ պահւած է ամենուրեք նրա հիմնական յատկանիշը ներկայի՝ կը'ն (= կու): Սակայն կու քաշէն, կու մնաս-ի կողքին գտնոււմ ենք ասոււմ եւն ձևը: Այդ ձևը, ինչպէս երևոււմ է, հարազատ բնագաւառից կտրւած Մինաս վարդապետը, սկսել էր գործ ածել արեւելեան բարբառների ազդեցութեան տակ. 1724

¹ Հր. Աճառեան, Հայ բարբառագիտութիւն, Մոսկու-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 170:

Թւին նրա գրած մի թղթում արեւմտեան ձկերի կողքին հանդիպում ենք տալիս եմ ձկը (№ 239), իսկ 1725 թւին՝ լսում ենք ձկը («Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.): Արեւելեան ազդեցութիւնը նկատելի է այնպիսի դէպքերում, ինչպէս՝ օր. քեզանից, քեզանով (№№ 98 և Յաւ. № 2), խանից, օղորումն, էսքերումն (№ 98), միջիցն, ամէնից (№№ 98 և 100), թագաւորիցն և այլն (№ 207): Պօլսական գացերի (Յաւելած № 3) կողքին հանդիպում է աւստրիահայ՝ «բ սում» (երկուսում)¹-ը (անդ¹), արեւտահայ բալնիք (№№ 98, 240 և «Պետ. դի Սարգիս Գիլանենց», Յաւ.), աղէկ, աղէկութիւն (№ 98 և Յաւ. № 7) բառերի կողքին արեւելահայ բանալիք (Յաւ. № 3) և լաւ (№ 6 և Յաւ. № 3) բառերը:

Ոճերի և բարբառային այս խառնուրդը նոր ապացոյց պէտք է նկատել այն վարկածի, որ վաւերագրերի հեղինակը Մինաս վարդապետն է: Մինաս վարդապետը ծագումով տաճկահայ էր², հասկանալի պէտք է լինի ուրեմն, թէ ինչու արեւմտեան բարբառների յատկանիշները գերակշռում են նրա թղթերում և մեր վաւերագրերի մէջ: Յայտնի է միւս կողմից, որ Մինաս վարդապետը ճանապարհորդել է Պարսկահայաստանում, եղել է Եւրոպահայ գաղութներում, երկար տարիներ ապրել է Ռուսաստանում՝ շփուելով արեւելեան այլ և այլ բարբառներով խօսող հայերի հետ: Այստեղից և հասկանալի է, թէ ինչու նրա լեզուն չէ ներկայանում բացառապէս մի բարբառի յատկանիշներով, այլ միացնում է իր մէջ բարբառային այլատարր յատկանիշներ: Տեղեակ լինելով փոքր ինչ գրոց լեզւին՝ վարդապետը ճոխացնում է իր աղքատ ուժը գրաբարի ձկերով և բառամթերքով. մի հանգամանք, որ զգալի պէտք է դառնար յատկապէս նրա պաշտօնական գրութիւնների մէջ:

Մեր վաւերագրերի ճեղիմակը ոչ այլ ոք է, քան եթէ դրանց գրիչ՝ Մինաս վարդապետը: Վաւերագրերի գրչի և հեղինակի մասին տարբեր եզանակներով մեր հանած եզրակացութիւնները համապատասխանելով և լրացնելով իրար, փոխադարձաբար ճշտում են միմեանց: Ըստ որում, եթէ Մինաս վարդապետը մեր թղթերի հեղինակն է, հնարաւոր և հաւանական է ինքնին, որ նա լինէր

¹ «Երկուսում»-ի մասին հմմտ. Հր. Աճառեան, անդ, էջ 264 և 271:

² Յաւ. № 3, ծանօթ.:

նաև դրանց գրիչը և եթէ յիրաւի նա թղթերի գրիչն է՝ հնարաւոր է և հաւանական, որ նա լինի նաև դրանց հեղինակը:

բ. Մինաս վարդապետի կեղծիքը

Այդ դիտողութիւնները հարկադրում են մեզ յանգել ծանրակշիռ եզրակացութեան. եթէ յիրաւի Մինաս վարդապետն է մեր թղթերի թէ՛ հեղինակը և թէ՛ գրիչը, նշանակում է՝ այդ թղթերի խոշոր մասը բացարձակ կեղծիք է:

Եւ իրօք: Թղթերից մէկը, № 85, ինչպէս տեսանք, պէտք է գրւած լինի էջմիածնում, մնացածները՝ Աղւանից երկրում: Գիտենք, որ, № 6-ի բացառութեամբ, բոլոր թղթերի գրութեան ժամանակամիջոցում՝ 1702-1703 թւերին, դրանց գրիչն ու հեղինակը գտնուած էր Մոսկւայում: № 85-ը ուղղւած է հենց իրան՝ գրիչն ու հեղինակին. հարեանցի նկատեցինք նոյնը նաև 1727 թւին գրած թղթի վերաբերութեամբ: Նշանակում է, եթէ չենք կամենում հրաժարուել այն համոզմունքից, որ մեզ զբաղեցնող վաւերագրերի և՛ գրիչը, և՛ հեղինակը Իսրայէլ Օրիի գործակից Մինաս վարդապետն է՝ պէտք է մակաբերենք, որ իսկապէս դրանք Հայաստանում չեն գրուել, այլ Մոսկւայում: Եւ դեռ աւելին. այս նշանակում է, թէ թղթերը գրուել են այլ շարժառիթներով, այլ պարագաներում և այլ մարդու ձեռքով՝ քան ասւած է դրանց մէջ, կամ պէտք էր ենթադրել բնականօրէն:

Թղթերի կեղծ լինելու մասին կասկածներ յայտնուել են արդէն: Եթէ մի կողմ դնենք պրօֆ. Հայգելի *a priori* յայտնած տարակուսանքը հայ մելիքների անունով Եւրոպայում պատած թղթերի մասին¹, Կ. Եգեանի ժողովածուն լոյս տեսնելուց յետո նոյն իմաստով պնդումներ են արել յատկապէս վրաց գիտնական Ա. Յագարելի և հայ բանասէր Ն. Քարամեան:

Յագարելիի առարկութիւնները վերաբերում են Եգեանի №№ 2, 5 և 6 վաւերագրերին. կարևոր համարելով դրանց վաւերակա-

¹ Հմմտ. Sitzungsberichte der philos – pbilol und der hist Classe der kgl. bayr. Akademie der Wissenschaften zu München. 1893, Bd. II, Heft III, p. 279 ff. «Hat Ory als er in Düsseldorf, Wien und Petersburg mit seinen Bitten und Anerbietungen hervortrat wirklich im Auftrag seiner Landsleute gehandelt oder die Propaganda für die Befreiung Armeniens auf eigene Faust betrieben, um sich selbst einen Namen zu machen und eine Stellung zu erringen? Wir müssen die Frage ungelöst lassen» ... սմդ, էջ 296 և հտւ.:

նութեան ստուգումը, նա կամենում էր նախ և առաջ իմանալ, թէ ո՞վ է այդ թղթերի գրողը, ստորագրողը և կնքողը: Սակայն չփորձելով անգամ բնագիրների համեմատութեան կամ այլ միջոցով մօտենալ յարուցած խնդրի լուծմանը՝ Յագարելին հետամտում է չապացուցւած կեղծիքի բացատրութեան և ընկնում այնպիսի ենթադրութիւնների ու եզրակացութիւնների յետեից, որոնց միակ արդարացումը հեղինակի անտեղեակութիւնը պիտի լինէր, եթէ դրանք նոյն չափով բնական հետեանք չլինէին Եզեանի հայամով մտայնութեանը ներհակող վրացամոլութեան¹:

Աւելի ուշագրաւ են Քարամեանի դիտողութիւնները: Այս քննադատը տրամադիր է կեղծւած համարել յատկապէս հայ մեծիքների անունից ուղղած առաջին գրութիւնը՝ Եզեանի № 6-ը: «Համար 6. վաւերաթուղթը, - գրում է նա, - մեզ կասկածելի է թւում. հաւանական ենք համարում, որ այդ թուղթը Մոսկւայում գրւած լինի Օրիի ընկեր Մինաս վարդապետի ձեռքով այն հաւատարմաթղթի հիման վրա, որ տւել էին իշխանները Օրիին: Յայտնի է, որ Օրին ոչ մի խօսք չէր ասել Անգեղակոթի ժողովում Պետր Ալեքսէյեիչ թագաւորի մասին, որին ինքը հազիւ էր ճանաչում, ուրեմն ի՞նչպէս կը գրէին հայ իշխանները նրան: Օրին ստիպւած էր հարցաքննելուց իսկ փոփոխել իր գալստեան նպատակը. այդ պարզ երևում է № 44 վաւերաթղթից, ուր ասուած է, թէ նա ուղղակի ռուսաց կայսեր մօտ է ուղարկւած, բայց ճանապարհը փոխել է պարսից երկիւղից»²:

Կ. Եզեանի № 44-ի այդ, յիշուի, տարօրինակ յայտարարութիւնը մենք ևս առիթ ենք ունեցել մատնացոյց անելու³: Սակայն ենթադրել, թէ № 6-ը գրւել է Մինաս վարդապետի ձեռքով ու կեղծւած պէտք է լինի՝ հետեցնելով այդ № 44-ի մէջ արտայայտւած մտքերի անհեթեթութիւնից՝ նոյնչափ պարզ անհեթեթութիւն կլինէր: Թեթեւամիտ քայլ կլինէր նաև հիմնաւորել կեղծիքն այն դիտողութեամբ, թէ Անգեղակոթի ժողովում խօսք չի եղել ցարի մասին: Մի կողմ թողնենք դեռ այն, թէ բանասիրական

¹ «Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся по Грузии», под ред. А. А. Цагарели, СПб., 1902, т. II, вып. II, Предисловие, էջ XI և հետ.:

² «Linnaj», 1899, Ա, էջ 253:

³ «Israel Ory», p. 59 և «Արարատ», 1915, էջ 775 և հետ.:

տեսակէտից որքան ներելի է առհասարակ այդքան խախուտ հիմունքներով լուրջ հարց բարձրացնել կեղծիքի մասին. յիշենք, որ Անգեղակոթի ժողովի մասին գիտենք միայն Օրիի և համախոհների կողմից Պֆալցի կուրֆիւրստին ներկայացրած տենդենցիոզ գեկուցումից¹. աւելի էական է սակայն նկատել, որ Պետրոս Մեծին դիմելու ծրագիրն ինքնին գոյութիւն ունէր դեռ 1699 թւին, նախ քան Օրին կը յուսախաբէր Արեւմտեան Եւրոպայում ու իր ուշքն ամբողջովին Ռուսաստան կղարձնէր²: Քարամեանին ծանօթ է Ստ. Ռոշքայի այն կարճ յիշատակութիւնը, որից երևում է, թէ 1699 թ. ապրիլի 29-ին հայ մելիքները թուղթ են գրել ցարին³. բայց նա ենթադրում էր թէ Ռոշքայի տեղեկութիւնների աղբիւրն Օրին լինելով՝ առանձին նշանակութիւն չունի⁴: Այստեղ Քարամեանն աչքաթող է անում այդ վկայութեան մի այլ հանգամանքը: Ռոշքան հանդիպել էր Օրինն Հոռոմում 1700 թւին. այդ ժամանակամիջոցից էլ ծագում են նրա տողերը: Նշանակում է՝ Պետրոս Մեծին ուղղած թուղթը գոյութիւն ունէր նախ քան հայ պատերազմները Մոսկւա կանցնէին: Այդ թուղթը յամենայն դէպս Մոսկւայում կեղծւած լինել էր կարող: Յօգուտ այդ թղթի վաւերականութեան և Պարսկաստանում գրւած լինելուն խօսում է առայժմ նաև այն հանգամանքը, որ այդ թղթի մէջ պարսիկների անունը նշանակւած է պայմանական ու կամ ըոպ տառերով, մի փաստ, որ դժւար կլինէր իմաստաւորել, եթէ թուղթը գրւած լինէր Արեւմտեան Եւրոպայում կամ Ռուսաստանում, որտեղ վտանգելու երկիւղ չէին կարող ունենալ դրա տակ ստորագրողները⁵:

Թէ՛ այս փաստերը և թէ՛ սկզբնագրի վրա արած դիտողութիւնները ցոյց են տալիս այսպիսով, որ առայժմ դեռ հարկ չկա

¹ Հմմտ. Գ. ԶՅՕՅԵ, №№ 5 և 9:

² Անդ, № 9, § § 4, 15, 16. «Israel Ory», Anhang №№ 7 և 11:

³ Գ. ԶՅՕՅԵ, LXXVI, ծան. 2. հմմտ. նաև Krusinski, Tragica vertentis belli Persicia historia, p. 254 և հետ.:

⁴ «Լուսայ», 1899, Ա, էջ 253, ծան.:

⁵ Ուշագրաւ է, ի դէպ, նաև Օրիի Հայաստանում 1699 թ. կատարած ճանապարհորդութեան մասին արած գեկուցագրի (Գ. ԶՅՕՅԵ, № 11) վերաբերմամբ Քարամեանի մի դիտողութիւնը: Քարամեանը նկատում է, որ այդ գեկուցագրի մէջ հանդիպող ամսաթերը ճիշտ լինել չեն կարող («Լուսայ», 1899, Ա, էջ 251): Այդ դիտողութիւնը, լինելով միանգամայն իրատացի, կարող էր թերևս փոքր ինչ ձգել գեկուցագրի արժէքը, եթէ անհեթեթութեան հեղինակը լինէր Օրին և ոչ նրա հրատարակիչը՝ Կ. Եգեանը: № 11-ում (ինչպէս ի դէպ նաև №№ 108 և 120-ում) փակագծի մէջ առած բանաձևները բնագրից չեն առւած, այլ՝ իր կարդացածի իմաստը չըմբռնած հրատարակչի յուշատետրից:

№ 6-ը գատել 1699 թվի ապրիլի 29-ին գրած միևս գրութիւններից ու առանց այլևայլութեան կեղծ համարել այն: Գտնուելով 1699 թվի ապրիլին Անգեղակոթում, երբ և որտեղ հայ մելիքները խորհրդակցում էին Օրբի առաջարկած քաղաքական նախագծի շուրջը, Մինաս վարդապետը կարող էր մասնակցել այդ խորհրդակցութիւններին և որպէս ժողովականների մէջ միակ քիչ թէ շատ գիտակ և գրագէտ անձնաւորութիւն գրի առնել և խմբագրել մելիքների դիմումները: Ձեռագրական համեմատութիւններից գիտենք արդէն, որ վերջին հանգամանքը ոչ միայն հնարաւոր է, որպէս ենթադրութիւն, այլ և՛ ակներև, որպէս իրողութիւն:

Հնարաւոր և անհրաժեշտ է ենթադրել, որ Մինաս վարդապետն է գրել նաև Եգեանի №№ 2, 3, 5 թղթերը և Լէօպոլդ կայսրին ուղղած այն գրութիւնը, որ չի հասել մեզ: Սրանցից առայժմ միայն պապին ուղղած № 2-ի բնագրի մի քանի դարձաւածքներն են մատչելի մեզ. Սան-Մարթէնի թարգմանութեանը կցած մի ծանօթութեան մէջ հանդիպող «Յրանալթէս լէքտօռ փալաթինոսին և մեծ թագաւորին իփրատօռին» բառերը¹ գրեթէ նոյն տառադարձութեամբ, տարբերութիւնները գուցէ և Սան-Մարթէնի սխալ ընթերցւածքին պէտք է վերագրել, գտնում ենք Եգեանի № 6-ում՝ «... ե կ պ ը ն ի ս լ ն եփռատօռին յերկրէն ի հետ գրովն իրանալթէս լէքտօռ փալաթինի»: Ինչ վերաբերում է յատկապէս №№ 2-ի և 5-ի մէջ արտայայտուած կաթողիկական ուղղութեանը, որ տրամադրել է Եգեանին ենթադրել, թէ այդ թղթերը գրւել են կաթողիկ միսիոնարների ձեռքով, այդ հանգամանքը, ինչպէս փորձել ենք ցոյց տալ ուրիշ աշխատութեան մէջ, պէտք է նախ և առաջ բացատրել այն ժամանակաւ «Հայոց հարցի» ընդհանուր բնոյթով² և մասնաւորապէս Իսրայէլ Օրբի ազդեցութեամբ³:

Օրբի ազդեցութիւնն ինքնին շատ խոշոր է քաղաքական-դիւանագիտական այն գրագրութիւնների մէջ, որ վարւում էին եւրոպական արքունիքների հետ հայերի ազատագրման խնդրի շուրջը: Սակայն ընդունելով անգամ, որ Օրբին այդ գրութիւնների հոգևոր ծնողն էր՝ չպէտք է դեռ կարծել, թէ միաժամանակ նաև նրանց գրիչն էր: Օրբի ստորագրութիւնը կրող թղթերից, ինչպէս

¹ A. Saint-Martin, Mem. hist. et géographiques sur l'Armenie, Paris, 1819, II, p. 487.

² «Israel Ory», էջ 24 և հետ.:

³ Անդ, էջ 79 և հետ.:

և ընդհանրապես գործերի մէջ պահւած բնագիրներից և պատճեններից և ոչ մէկը իր ձեռքով չի գրւած, այլ գլխաւորապէս իր քարտուղարների՝ Peter Simmonaire-ի, իսկ հետագայում նաև Avet di Murat-ի ձեռքով: Simmonaire-ը ֆրանսիական ծագում ունէր, գիտէր գերմաներէն, և, ինչպէս անունն է ցոյց տալիս, գուցէ նոյն իսկ գերմանախօս էր: Avet di Murat-ը, որը նաև թարգմանի պաշտօն ունէր, հայ էր անշուշտ. երկար ժամանակ ապրելով Եւրոպայում՝ սովորել էր իտալերէն և ֆրանսերէն, այդ լեզուներով մնացած թղթերից մի քանիսը հաւանօրէն նրա ձեռքով են գրւել: Դժբախտաբար երկու քարտուղարների գրերն իրար շատ նման են, ուստի և դժւար է ստուգել, թէ ո՛րը նրանցից ո՛ր թուղթն է գրել¹: Ինքը՝ Օրին եւրոպական լեզուներով գրել չգիտէր բոլորովին: Կրուզինսկիի վկայութեամբ Օրին տեղեակ էր իտալերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, մասամբ նոյնիսկ լատիներէն լեզուներին: Սակայն լաւագոյն դէպքում կարելի է ենթադրել միայն, որ այդ լեզուներին ընտելացել էր միայն գործնական եղանակով, ինչպէս այդ ի դէպ ցոյց է տալիս նաև Կրուզինսկիի արտայայտութիւնը «*Italicam, Gallicam, Germanicam (nec latine omnino expers)*»²:

Որ մասնաւորապէս լատին լեզուով ևս Օրին չէր գրում, այլ գրել էր տալիս, երևում է նաև Մինաս վարդապետի ստորև հրատարակած մի նամակից³. Թղթերի մէջ հանդիպող «*Israel Ory*», ստորագրութիւնն անգամ քարտուղարներից մէկի կամ միւսի գրչին է պատկանում, գերմաներէն մի գրութեան տակ ստորագրութեան ներքո ուղղակի մակագրւած է. «по приказу посланника Исраиля Орія подписалъ переводчикъ АѲетъ Муратъ и печать его посланникову приложилъ»⁴: Եզեանի հրատարակած փաստաթղթերից № 155-ի բնագրում հանդիպող ֆրանսերէն «*Israel Ory*» ստորագրութիւնը կրող թուղթը մակագրւած է նաև նոյն անւան հայերէն «Իզրէլ Օռի» տառադարձութեամբ: Այդ ա-

¹ Հմմտ. Մոսկւայի Դիւան. Дела армянск. 1711-1714 ноябр, f. 147 և 1713. май 2-июль 21, f. 11. Simmonaire — ի ստորագրութիւնը, այլև նրա գերմաներէն գիրը. Дела армянск. 1711-1714 ноябр, f. 477. հմմտ. անդ, f. 476 պահուած Avet di Murat-ի ստորագրութեան հետ:

² Krusinski, անդ, էջ 259:

³ Յանդիւած № 3:

⁴ Մոսկւայի Դիւան. Дела армянск. 1711-1714 ноябр, f. 367.

նույնը որպէս մակագրութիւն կրկնուում է ինքնին անկարևոր մի գրութեան մէջ մի քանի անգամ¹: Այդ մակագրութիւնը, որքան յիշուում ենք, եզակի մի երևոյթ է Օրին վերաբերող գործերի մէջ: Սակայն անգամ գերմաներէն առողջանութեան ազդեցութիւնը մատնող այդ խեղճ ստորագրութիւնն օտար ձեռքի արդիւնք է: «Իզրէլ Օռի» կրկնող մակագրութիւնների շարքը վերջանում է «ես գաքարէ որդի եղիէս ձեռագրի» ստորագրութեամբ, մի գրչութիւն, որ ըստ ամենայնի մեզ հետաքրքրող մակագրութիւնն է յիշեցնում: Եզրակացնում ենք այսպիսով, որ Օրին ինքը նոյնիսկ հայերէն չէր գրում: 1711 թւին Պարսկաստանից Մոսկւա ուղարկւած հայերէն այն թղթերը, որ համապատասխանում են Եզեանի №№ 167-169-ին նրա ձեռքով չեն գրւած, ոչ մի նմանութիւն այդ թղթերի կանոնաւոր նոտրագրերի և «Իզրէլ Օռի» մակագրութեան անփորձ ձեռքի միջև: Հնագրական տեսակէտով այդ մակագրութիւնը թոյլ տա թերևս նոյնացնելու այն քննող վաւերագրերի տակ հանդիպող շղագիր ստորագրողի անձնաւորութեան հետ. սակայն, ինչ վերաբերում է այդ վաւերագրերի բնագրերին՝ Օրին ոչ դրանց գրիչը կարող է լինել, ոչ հեղինակը: 1711 թւին գրած հայերէն թղթերից ոչ միայն գրիչն է տարբեր քննող վաւերագրերի գրչից, այլ և լեզուն՝ վերջիններիս լեզուից: Եւ եթէ ենթադրենք, որ այս գրութիւնների մէջ պահել է մասամբ Օրինի հայերէնը, ապա կարող կլինենք նաև այդ եղանակով հաւանական համարել, թէ Օրին չէ մեր վաւերագրերի խմբագրողն՝ անգամ, եթէ նրանը լինեն այդտեղ յայտնւած մտքերը՝ ամբողջովին, թէ մասամբ, այդ միևնոյն է:

Սակայն նոյնիսկ առանձին հարկ չկա փաստաթղթերից մի քանիսի մէջ արտայայտող կաթոլիկ տենդենցը բացատրելու համար Օրինի ազդեցութեան հետքերը որոնել. եկեղեցական հարցերում, ինչպէս նաև դրանց յարակից քաղաքական խնդիրներում, այդ թղթերի գրիչ Մինաս վարդապետը՝ գուցէ շատ էլ հեռու չէր կանգնած իր գործակցից:

1719 թւին Պետրոս Մեծին ուղղած իր մի զեկուցագրի մէջ Մինաս վարդապետը գրում է. «Пропесли мы славу... бутто для любви честнѣйшаго папы къ намъ его величество изволить

¹ Մոսկւայի Գլխաւ. Дела персидские 1710 окт. 24-1712 март 15, 7 և հետ.:

милостиво поступать, и меня надъ народомъ нашимъ по закону и по правилу святаго Григорія въ его державъ пастыремъ быть и имѣть церкви не возбранилъ, но мы сіе чинимъ подѣ прикрытіемъ. Первое, чтобы по сіе услыша, нашъ народъ отвсюду въ страну его державства стекался, второе, чтобы и другіе потентаты не нанесли бѣ его пресвѣтлому величеству какой противности»¹:

Երևում է, որ Մինաս վարդապետը եկեղեցին, միևնույն է պապական թէ լուսաւորչական, քաղաքական նպատակների միջոց էր ծառայեցնում: Իր քաղաքական գործունէութեան ամբողջ ընթացքում նա հաւասարապէս կապեր էր պահպանում թէ՛ լուսաւորչական եկեղեցականների և թէ՛ կաթողիկ քարոզիչների հետ²: Եւ հենց այդ հանգամանքն է, որ ամբաստանութիւնների առիթ էր տալիս հակառակորդներին և գովասանքի նիւթ մատակարարում բարեկամներին: Եզուրիտ Կրուզինսկին, որ Մոսկւայից էր ճանաչում Մինաս վարդապետին, համարում էր նրան լաւ կաթողիկ՝ «*apprime Catholicus*»³: Եւ ընդհակառակը: 1717 թւին Յովակիմ Զուղայեցին սարսափով է գեկուցում ժամանակի Աստուածատուր Համադանցի կաթողիկոսին, թէ «այս խաբեբայ նեստոր Մինասս», պատարագի ժամանակ անտես առնելով էջմիածինը, յիշում է Հռոմի պապի և Գանձասարի կաթողիկոսի անունը⁴: Թոյլտուութիւն խնդրելով կառավարութիւնից հայ լուսաւորչական եկեղեցիներ հիմնել Մոսկւայում և Աստրախանում՝ 1719 թւին Մինաս վարդապետը և Մոսկւայի Յովհաննէս Յակոբեան հայ քահանան ներկայացնում են կառավարութեանը հաւատոմի հանգանակ՝ որ բաւականին առաձգական է դարձնում նրանց լուսաւորչական ուղղափառութիւնը. «Исповѣдуемъ всѣхъ вселенскихъ соборовъ ... исповѣдуемъ исхожденіе духа святаго отъ отца якоже свидѣтельствуеть святой Іоаннъ евангелистъ во

¹ Գ. ԷՅՅՈՎՅ, № 212, § 8.

² Կաթողիկ քարոզիչների հետ Օրին և Մինաս վարդապետը շփում էին մաւ Ռուսաստան գտնուած ժամանակ: Այդ մասին կան ակնարկներ Գ. ԷՅՅՈՎՅ, №№ 44 (էջ 95), 54 (էջ 105), 60 (էջ 112), 61 և **Յաւելլաժ** №№ 2 և 3: Մինաս վարդապետը 1714 թին թոյլտուութիւն է խնդրում Հռոմ գնալու, որպէսզի պապի ձեռքը հասցնի պարսից շահի պատասխանը: Հմմտ. Գ. ԷՅՅՈՎՅ, № 201.

³ P. J. Th. Krusinski, էջ 259.

⁴ **Յաւելլաժ**, № 12:

главъ пятой на десятъ въ стихъ двадесять шестомъ¹ - ահա այդ հաւատամքի հիմնական մասը: Յակոբեան քահանան Մինաս վարդապետի մտերիմն էր և մինն այն սակաւաթիւ մարդկանցից, որ ծանօթ էր նրա քաղաքական առաքելութեանը²: Վարդապետի գաղտնիքները նա լաւ չպահեց, նրանց յարաբերութիւնները խզեցին և հին բարեկամների գործը դեսպանական ատեանը հասաւ: Մեղաւոր ճանաչած քահանան, գրկելով պաշտօնից, 1725 թւին կառավարութեանը մի ընդարձակ ամբաստանագիր ներկայացրեց Մինաս վարդապետի դէմ, որտեղ ի միջի այլոց մեղադրում էր նրան հռոմէադաւանութեան մէջ³: Հայ լուսաւորչական եկեղեցին, քահանայի ասելով, քաղկեդոնական է և ունի միանգամայն նոյն դաւանանքը, ինչ որ ուսականը⁴. եկեղեցու հայրերի «ուղղափառ» վարդապետութեան շուրջը, վկայում է Յակոբեանը, առիթ է ունեցել յաճախ վէճի բռնւել նախկին բարեկամի հետ. վերջինս, նրա կարծիքով, կամենում էր եկեղեցական «ծէսերը կաթոլիկ օրէնքով կատարել»⁵ և ոչ միայն կամենում էր կատարել, այլ և կատարում էր իրօք⁶: Հայերին պատժում էր կաթոլիկ դարձնելու նպատակով, որ և յաջողում էլ էր նրան⁷: Մեղադրողը Մինաս վարդապետի բերանը նոյնիսկ այս խօսքերն է դնում. «Շատ չի անցնի և բոլոր ժողովուրդները, ինչ օրէնքի և հաւատի չպատկանեն նրանք կմտնեն կաթոլիկութեան գիրկը և, ուրիշների օրինակով, կսպասաւորեն հռոմէական եկեղեցուն և պապին: Պէտք է ուրեմն թողնել քրիստոնէական իւրաքանչիւր մի օրէնք և եկեղեցի և հնազանդել կաթոլիկ օրէնքին»⁸:

¹ Մսկլայի դիւան. Дела армянские 1719 мая 30, f. 2 г.

² Անդ, f. 6 г. Г. Эзовъ, № 212. § 7. Յաւելած №№ 7 և 8:

³ Անդ, Дела армянские 1722 февр. 15, f 28 г. և հետ.: Հմմտ. Յաւելած № 7. ծան.:

⁴ Հմմտ. անդ, f. 30 v.

⁵ «... Минась вартапетъ, которой прежь сего былъ Архимандритомъ во многіе числа со мною въ ссоре былъ для каѳолическіе вѣры и правилу святыхъ отцовъ, что онъ Минась не хотѣлъ такого правила слышать ... хотѣлъ службу отправлять по каѳолическому закону. И въ томъ онъ учинился православной христіанской вѣры противень». Անդ, ff. 28 և հետ.:

⁶ «А подлинно онъ Минась вартапетъ правилъ церковные дѣла многое число по каѳолическому закону и крестилъ и венчалъ». Անդ, f. 29 г.

⁷ «А онъ Минась и нынешнему армянскому народу наказаніе чинить что людей превратить къ католицкому закону и превратилъ многое число». Անդ, f. 30 г.

⁸ «...Не въ долгое время будетъ всякихъ народъ и вѣры и закона съ католицкой, и надобно всѣмъ поклоняться и слушать римской церкви и папы.

Իհարկէ Յակոբեան քահանայի վկայութիւնը ինքնին չապացուցած մի ամբաստանութիւն է և մի վատ վկայական ոչ միայն մեղադրողի, այլ ամենից առաջ հէնց մեղադրողի համար: Սակայն, թուում է, թէ այդ ամբաստանութիւնը զուրկ չէ միանգամայն իրական արժէքից. նրա մէջ ոչ միայն վաւերացրած ենք տեսնում Յակոբեան քահանայի հակառակորդ՝ Յովակիմ եպիսկոպոսի, այլ և Մինաս վարդապետի բարեկամ՝ Եղուիտ Կրուզինսկիի վկայութիւնները: Ինքնին ի՞նչ նշանակութիւն կարող էր ունենալ Մինաս վարդապետի համար կաթողիկ եկեղեցին այն օրից, երբ նա երես դարձնելով Արևմուտքից, ոտք դրեց Ռուսաստան: Հարկ կա՞ր արդեօք տուրք տալ Հոռմին նաև այդ շրջանում, եթէ քաղաքական ակնկալութիւններից զատ, չը լինէր նաև կրօնական-դաւանական կապը պապական եկեղեցու հետ: Այն փաստը, որ Մինաս վարդապետը վերջ ի վերջո մեռաւ որպէս պրավոսլաւ հոգևորական¹, ինքնին արդէն արատ է ձգում նաև նրա լուսաւորչական հաստատամտութեան վրա: Եւ նոյնիսկ եթէ չկամենանք կասկածի տակ առնել նրա հաւատքն այն ժամանակամիջոցին, երբ դրի առնւեցին մեզ զբաղեցնող վաւերաթղթերը, պէտք է նկատենք, որ գործով հայ վարդապետը միշտ էլ համակերպելու նոյն ընդունակութիւններն էր ցոյց տալիս, ինչ նրա ընկերը: Կարիք չկա այսպիսով կաթողիկ միսիոնարների անմիջական մասնակցութիւնը ենթադրել՝ 1699 թւի ապրիլին Սիւնեաց Անկեղակոթ «գիւղաքաղաքում» եւրոպական արքունիքներին գրած թղթերի ծագումը պարզելու համար: Այդ խնդիրը լիովին կպարզւի, եթէ հաշի առնենք Մինաս վարդապետի բաւականաչափ առաձգական կրօնական-եկեղեցական նկարագիրը:

Բոլոր այս հանգամանքները նոր լոյս ձգելով 29-ն ապրիլի 1699 թւակիր գրութիւնների ծագման պարագաների վրա՝ ինքեան դեռ չեն շօշափում դրանց վաւերականութեան խնդիրը: Այդ խնդիրը հարկադրւած ենք առ այժմ առկա թողնել. պատմական փաստերի դասաւորութիւնը դրանց վաւերականութեան օգտին է խօսում, սակայն վերջնական հաւաստիացման համար կարևոր էր

А всяки христіанскій законъ и церкви надобно оставить и быть въ католицкомъ законъ. И потому мнѣ нижайшему приказаль что мнѣ управлять по католицкому закону и народъ нашъ превратить къ католицкой вѣре». Уіп, f. 29 r.

¹ Յաւելլաժ, № 3, ծան.:

ունենալ այլ կարգի տւեալներ: Թերևս շատ բան պարզւէր մեզ համար, եթէ ձեռքի տակ ունենայինք այն կարևոր սկզբնագիրը, որ հիմք է ծառայել Սեն-Մարթենի թարգմանութեանը. յատկապէս այդ թղթի տակ գտնուող կնիքների ուսումնասիրութիւնը, նրանց համեմատութիւնը ծանօթ կնիքների հետ, կարող կլինէր թերևս վերջնականապէս լուսաբանել այն հարցը՝ արդեօք վաւերականութեան տեսակէտից №№ 2, 3 և 5 թղթերը համարժէ՞ք են № 6-ին, թէ ոչ: Եւ ապա, որ աւելի կարևոր է, ո՞րքան աւելի շատ են բաւարարում այդ թղթերը վաւերականութեան ձևական պահանջները քան №№ 85, 98, 100, 102 և Յաւելած № 1 գրութիւնները:

Վերջին գրութիւնների կեղծ լինելու հանգամանքն է, որ զբաղեցնում է այստեղ:

Մենք փորձեցինք հիմնաւորել այդ մասին մեր կազմած կարծիքը ձեռնարկի նկատառումներով: Սակայն լուսաբանութեան կարօտ են դեռ փաստական մի շարք հանգամանքներ, որ հարկադրում են ոչ միայն կասկածի տակ առնել թղթերի վաւերականութիւնը, այլ և միանգամայն ապացուցւած համարել կատարւած կեղծիքը:

Անցնելով այդ հանգամանքների քննութեան՝ կարևոր է նախ իմանալ, թէ ինչպէ՞ս և ի՞նչ պարագաներում են հրապարակ եկել այդ թղթերը Մոսկւայում: Դիւանական գրութիւններից երևում է, որ Օրիին և Մինաս վարդապետին 1702 թ. մարտին պատւիրւած է եղել, ի պատասխան մելիքների անունից ցարին ուղղած թղթի (№ 6), «յարմար մարդու միջոցով» յուսադրել հայերին: Օրին և Մինաս վարդապետը պէտք է իրազեկ դարձնէին մելիքներին կառավարութեան բարեհաճ մտադրութեան մասին՝ չվեղական պատերազմի շուտափոյթ աւարտումից յետո ձեռնարկել պարսկահայերի ազատագրման գործին¹: Հայ պատւիրակները խոստանում են կատարել այդ պատւէրը և առաջարկում են այդ նպատակով իրանց «գլխաւորների» մօտ ուղարկել Միրոն անունով մէկին, որ մինչ այդ թարգմանի պաշտօն ունէր Մոսկւայում: Միրոնը, որը ծանօթ է նաև Վասիլեվ և Մոլոտաֆին ազգանուններով, ծագումով հայ էր, ունէր Մոսկւայում տուն և ընտանիք,

¹ Г. ЭЗОВЪ, № 59.

ուստի և յանձնարարւում էր Մինաս վարդապետի և Օրբի կողմից որպէս վստահելի մարդ¹: Օրբին և Մինաս վարդապետին ուղղած 15-ն ապրիլի 1703 թ. թւակիր նամակի թարգմանութեան մէջ՝ նամակի բնագիրը չյաջողեց գտնել Մոսկւայի դիւանում - մեկիքները յայտնում են, որ Միրոնի միջոցով ստացել են նրանց 1702 թ. մայիսի 10-ին գրած նամակը, որին և պատասխանում են «մի վանականի և Յովակիմ անունով մարդու միջոցով»²: Պէտք էր ենթադրել, որ հենց այս մարդկանց միջոցով է, որ Մոսկւա են ուղարկւել նաև մեր №№ 98, 100, 102 և Յաւելած № 1 գրութիւնները:

Ինչ վերաբերում է Միրոնին՝ նա Մոսկւա էր վերադարձել 1703 թւի ամառը: Դեսպանական ատեանում նրա տւած բացատրութիւնից երևում է, որ 1702 թւի մայիսին Իսրայէլ Օրբի նամակներով նա ուղարկւել է Պարսկաստան՝ էջմիածնի կաթողիկոս Նահապետի և Երից Մանկունքի կաթողիկոս Սիմէօնի մօտ: Աստրախանի և Շամախու վրայով Միրոնը գալիս է Մոսկւայից Գանձակ, այստեղից անցնում Չարգալու (Չարդախլու[՞]) և յանձնում Օրբի նամակներից մինն Աղւանից կաթողիկոսին: Այստեղից նա մեկնում է «Երևան» (իմա՛ էջմիածին)՝ Նահապետ կաթողիկոսի մօտ և այդտեղ «Ս. Գրիգորի» վանքում յանձնում նրան Օրբի երկրորդ նամակը: Ստանալով կաթողիկոսից (sic!) այդ նամակի 7-ն նոյեմբերի 1702 թւակիր պատասխանը (Եզեանի № 85 ը): Միրոնը վերադառնում է կրկին «Չարգալու»՝ Սիմէօն կաթողիկոսի մօտ, բայց սրան կենդանի չէ գտնում: Սիմէօնի մահից յետո «նորընտիր» Եսայի կաթողիկոսը մի վանականի միջոցով յանձնում է Միրոնին, Օրբին հասցնելու համար, 7-ն դեկտ. 1702 թ. գրած այն օրհնութեան թուղթը, որ արտատպւած ենք գտնում Եզեանի № 86-ի ներքո: Եսայի կաթողիկոսի այդ գիրը, ուղղած Մոսկւայի և Աստրախանի հայերին, յայտնելով Սիմէօնի մահւան և իր կաթողիկոսանալու մասին՝ հնազանդութեան յորդոր է կարգում նրանց: Այստեղ հետաքրքիր են այդ գրութեան հետևեալ տողերը «... թուղթն զոր յղե լ էիք առ կթղկ սն սիմէօն, որ թղթբերն եկե լ տեսե լ շիջե լ գգահն եկեղեցոյ և առ ա ծ փոխե լ, իսկ և իսկ

¹ Г. Эзовъ, № 60:

² «... того ради мы нынъ пишемъ къ вамъ сія письма съ единымъ старцомъ нашимъ да съ другимъ мірскимъ Аввакумомъ, потому что имъ мы повърили есмы». Անդ, № 95.

նորայ գայն տեսնել զանց արարեմ զնացեմ ի սբաթոռն էջմիածին. ապա մեք ոչ իմացաք զէյուլթի ն և զպատջ ու թղթոյն, զոր յղեմ է էիք»: Միրոնի ասելով՝ կաթողիկոսը յայտնած պիտի լինի, որ նրան տալու ուրիշ թուղթ չունի այլևս, և որ ինչ ինչ պատճառներից դրդւած նրան տեսնել իսկ անկարող է¹: Միրոնն աւելացնում է, որ Մոսկւայից մեկնելիս Իսրայէլ Օրիի կողմից հայ կաթողիկոսներին կամ ուրիշ հայ «գլխաւորներին» ուղղած բանաւոր յանձնարարութիւններ ինքը չէ ունեցել. նոյնպէս և ընդհակառակը՝ սրանց կողմից, բացի վերոյիշեալներից (№№ 85 և 86), գիր չէ ստացել Օրիին կամ իր ընկերոջը հասցնելու համար²:

Միրոնի այս գեկուցումը տարակուսանքների տեղիք է տալիս: Օրիի մասին, ինչպէս տեսանք, ոչինչ չի ասւած Եսայի կաթողիկոսի կոնդակի մէջ: Կարող է նոյնիսկ այն տպաւորութիւնը ստացւել է, թէ Սիմէօն կաթողիկոսին ուղղած թուղթը Օրիի կողմից չէ գրած եղել, այլ ուսուսհայ գաղութների: Միւս կողմից, Միրոնի ցուցմունքով № 85-ի սկզբնագիրը պէտք է որ ստացած լինի Նահապետ կաթողիկոսից. մինչդեռ այդ թուղթը գրած է նրա աթոռակալի և երկու հայ մելիքների անունից: Նկատենք նաև, որ այդ գրութեան ծրարի «ի ձեռն տէր Մինասի և կամ Իսրայէլին հասցէ Ազ» մակագրութիւնը նամակից տարբերուող նոտագրերով է գրւած և կնքւած է «Դաւիթ վարդապետ» փորագրութիւնն ունեցող կնքով³: Ո՞վ է այս վարդապետը, չգիտենք: Բայց չենք էլ կարող պնդել, որ այս ծրարն իրօք № 85-ի բնագրին է պատկանում: Աւելի քան տարօրինակ է սակայն այդ թղթի մէջ յիշուող էջմիածնի աթոռակալ Մինաս վարդապետի կնիքը: Արդէն առիթ ունեցանք նկատելու, որ այդ կնիքի շրջագրութիւնն Օրիի ընկեր Մինաս վարդապետի ձեռքն է մատնում: Բայց աւելի կարևոր է նկատել, որ էջմիածնի աթոռակալի կնիքը հենց նոյնն է, որով վաւերացնում է իր գրութիւններն Օրիի ընկերը⁴: Աթոռակալի թուղթը վաւերացրած է գրեթէ ամբողջովին ջրախառն թանաքով ծածկւած կնիքով, կարծես դիտմամբ՝ նպատակ ունենալով անըն-

¹ Г. Эзовъ, № 104:

² Անդ:

³ Մոսկւայի դիւան. Дела армянские 1701 июнь-дек. 1703, f. 35.

⁴ Հմմտ. Ալար II և IV: Կնիքների շրջանակները բնագրում միանգամայն ծածկում են իրար: Նկարների մէջ դրանք տարբեր շառավիղներով են դուրս եկել, շնորհիւ նրան, որ լուսանկարները միևնոյն մեծութեամբ չեն վերցրած:

Թեոնելի դարձնել փորագրութիւնը: Ըստ երևոյթին, այն հանգամանքը որ Էջմիածնի աթոռակալն անլանակից էր մեր փաստաթղթերի գրչին ու հեղինակին¹, հնարաւորութիւն է տւել վերջինիս օգտագործել սեփական կնիքը ուրիշի անունից գրած թուղթը վաւերացնելու համար: Ամիրպէկի անձնաւորութեան մասին մեր արած համեմատութիւնները թելադրում են առհասարակ կասկածի տակ առնել ոչ միայն վաւերագրերի տակ զետեղւած ստորագրութիւնները, այլև՝ այդ ստորագրութիւնները վաւերացնող կնիքները. ինչպէս երևում է, հարկ եղած դէպքում՝ Մինաս վարդապետը ոչ միայն ուրիշի անունով պատրաստւած կնիքներն էր գործադրում, այլև այն կնիքը, որտեղ իւր իսկ անունն էր փորագրւած:

Թէ յիրաւի Միրոնը եղել է Աղւանից կաթողիկոսի մօտ և նոյնիսկ՝ Էջմիածնում, դժւար է կասկածել Եսայի կաթողիկոսի գրութիւնից յետո, որի վաւերականութիւնը մերժելու ոչ հիմք կա, ոչ՝ հարկ: Բայց թէ նա ստացել է իրօք Էջմիածնի կաթողիկոսից կամ նրա աթոռակալից № 85 գրութիւնը, այդ է, որ չենք կարող ընդունել: Ըստ երևոյթին Օրին և Մինաս վարդապետը կարիք են ունեցել շղարշելու Էջմիածնի դէպի հայ քաղաքական շարժումները ցոյց տւած անտարբեր կամ թշնամական վերաբերմունքը: Կարևոր են համարել Նահապետ կաթողիկոսի աթոռակալի բերանում դնել այնպիսի խօսքեր, որ կարող էին մեղմել կառավարութեան կասկածամտութիւնը. «Ձեր ամեն գրին պատա՛սխ նին, ~ կարդում ենք աթոռակալի անունից գրած թղթում,~ չի կարց ք

¹ Խաչիկ Ծ. Վ. Դադեանի դիւանում պահւած մի ձեռագիր ժամանակագրութեան մէջ, գրւած ըստ երևոյթին Թաղէոս Առաքեալի վանքում, արձանագրւած է. «Քվին ռ ճիւս դ կտմբբի ամսոյ մէկին ծ ոսկի աթոռակալ մինչս վրդպէն այ քոխ առաւ սարգիս վրդպտն յորժամ ուզէ անպտճո տա. գիտու բ. տ ր քաւթին և տ ր յովսէփին»: Նոյն անունով Էջմիածնի աթոռակալ յիշուում է նաև ռճ լ ք թից: Տե՛ս Մ. Մսերեանց, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօնէ մինչ ցՅովհաննէս Ը, Մոսկւա, 1876, էջ 296: Արդեօք խօսքն ամենուրեք միևնոյն անձի մասին է՝ դժւար է պնդել: Նկատենք սակայն, որ Մսերեանցի յիշածի գրութեան պաշտօնական ձևը տարբերում է № 85-ից: Հանգամանք, որ յամենայն դէպս վերջինիս վաւերականութեան օգտին չի վկայում: Մի ուրիշ հանգամանք: Կա 1722 թից մի թուղթ, գրւած «ձեռամբ Մինաս Փերվագեան վարդապետէ, Աթոռակալս ս ք յԷջմիածնի, յայժմուս արքեպիսկոպոս և առաջնորդ հաղբարոս ս ք նշանին» (Գ. ԷՅՕՅԵ, № 216): Եթէ դարձեալ ընդունենք, որ սա մեր թղթերում յիշւած Էջմիածնի համանուն աթոռակալն է, կը յանգենք նոյն եզրակացութեան Եգեանի հրատարկած №№ 85-ի և 216-ին համապատասխանող բնագիրների ոճի և գրի հիմնական տարբերութիւնները նոր փաստեր են դառնում զբաղեցնող թղթի անվաւերականութեան:

գրել վս երկիրդի գաղնց, ու պ առնց ծանուցանելոյ գիտ կ էք, վս ահէ ոչ կարեմք զմեր սրտին խորհուրդն այս մարդիս հետ, խօսքը Միրոնի մասին է,- գրել, բայց յետոյ մին հաւատարիմ մարդով կուղարկեմք»: Նամակի այս տողերը մատնում են նրա նպատակը՝ միամտցնել ուսանողներին Միրոնի ըստ երևոյթին ապարդիւն առաքելութեան վերաբերմամբ¹: Ինքնին այս գրուածինը պատմական մի անախրոնիզմ է: Նրա բովանդակութիւնը չի էլ դաշնակալում ժողովածուի մէջ գետեղած մի շարք ուրիշ թղթերի բովանդակութեանը: Ժէ դարի վերջերից հայ ազատագրական միտքը շարժում էր ոչ միայն էջմիածնից անկախ, այլև նրա դասային մտայնութեանը ներհակ. 1699 թւի քաղաքական բանակցութիւնները տարւում էին ոչ միայն էջմիածնից գաղտնի, այլև՝ էջմիածնի դէմ²: Ճիշտ է, հայ ազատագրական գաղափարը հետագա տարիների ընթացքում կորցրեց հակակեղեցական բնոյթը³, բայց նա շարունակեց զարգանալ հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի իրաւասութեան և մտահոգութեան սահմաններից հեռու: «Մենք այժմ ձեզանից աւելի սպասելիք ունենք, - գրում են այդ իսկ ժամանակներում մելիքներն Օրիին և Մինաս վարդապետին, - քան մեր բարձրագոյն հոգևոր պետից՝ առաջնորդից և կաթողիկոսից. առաջ նրանից դեռ սպասում էինք որևէ բարիք. այժմ ոչինչ չենք սպասում ... աւելի շուտ վնաս կարող է գալ մեզ նրանից ... դրա համար էլ մենք չենք վստահանա խոստովանել նրան մեր գործի մասին»⁴: Այս գրութեան վաւերականութիւնը, ինչպէս դեռ կտեսնենք, նոյնպէս կասկածելի է: Բայց այդ չի խանգարում, որ նրա մէջ յայտնած միտքը համապատասխանէր իրերի իսկական վիճակին. այդ գրութիւնը պատրաստւած է եղել այնպիսի նպատակներով, որոնց հասնելու համար հարկ չկար աւելին ասել էջմիածնի մասին: Օրիին ուղղած մի նամակում Մինաս վարդապետն այսպիսի չարախնդաց տողեր ունի Նահապետ կաթողիկոսի մասին. «Մեր կթղկ սն մին ցաւի է հանդիպել որ ի ահէ իւր մտաց բանն մօռացեր է, զի ա՛ծ ը՛ մեզ է»⁵:

¹ Հմմտ. Գ. ԶՅՕՅԵ, № 106.

² Հմմտ. «Israel Ory», էջ 75 և հետ.:

³ Անդ, էջ 123 և 151:

⁴ Գ. ԶՅՕՅԵ, № 95.

⁵ Յաւելւած № 3:

Եւ յանկարծ այսպիսի յարաբերութիւնների շրջանում Օրին և Մինաս վարդապետը դիմում են այդ կաթողիկոսին, ստանում նրա աթոռակալից մի թուղթ, որը վկայում է, թէ Օրինն բարեացակամ մելիքներից ոմանք կապեր ունէին էջմիածնի հետ, և որ այստեղ տեղեակ էին Մոսկւայի հայ դիւանագէտների քաղաքական ծրագրներին¹: Միայն գրութեան կեղծ լինելու հանգամանքն է, որ բացատրում է այս հակասութիւնը: Դեսպանական ատեանն իսկ, կարծես, կասկած ունէր այդ, ինչպէս նաև № 86-ի ծագման մասին. նա «բռնում է» այդ գրութիւնները² և մանրամասն հարցաքննում գրաբեր Միրոնին³. վերջինիս այդ առթիւ տւած բացատրութիւնները, ինչպէս տեսանք, գոհացուցիչ չեն. և սակայն, ինչպէս երևում է, դեսպանական ատեանը, չմտնելով գործի մանրամասնութիւնների մէջ, անհետևանք թողեց այն:

Թէ ե՞րբ և ինչպէ՞ս են գործերի մէջ մտել մեզ հետաքրքրող միւս վաւերաթղթերը՝ №№ 98, 100, 102 և Յաւելած № 1՝ ասել չենք կարող⁴. այդ մասին չկա արձանագրութիւն, չկա նաև այդ հանգամանքը մատնող որևէ մակագրութիւն թղթերի կամ նրանց ծրարների վրա: Բոլոր թղթերի ծրարները պահւած չեն առհասարակ: Պէտք էր կարծել, թէ այդ տեսակէտից բացառութիւն է կազմում № 100 գրութիւնը: Գործի մէջ յիշուած գտնում ենք այն ծրարը, որ յիշուած է Եղեանի ժողովածուի տպագիր պատճէնի ներքո՝⁵: Ծրարի վրա կա Եսայի կաթողիկոսի մակագրութիւնը և կնիքը. այդ հանգամանքը կլինէր զօրեղ փաստ յօգուտ այս և բախտակից թղթերի վաւերականութեան, եթէ այդ ծրարը, իրօք, առնչութիւն ունենար № 100-ի սկզբնագրի հետ և նրան թիւրիմացութեամբ չլինէր կցած: Նախ № 100-ը ուղղած է ուս կանցլեր Գալավինին. մինչդեռ Եսայի կաթողիկոսը մակագրում է ծրարի վրա՝ «Հասանի Պետրպուրիս ի ձեռն Մեծն ինքնակալ կայսրն»: Միւս

¹ Հմմտ. Գ. Эзовъ, № 85.

² Անդ, № 84:

³ Անդ, № 104:

⁴ 1704 թ. նոյեմբերի 15-ին Նիկ. Սպաթարին ուղղում է կանցլեր Գալավինին մի գրութիւն, որտեղ ակնարկ կա այդ թղթերի թարգմանութեանց (Գ. Эзовъ, № 99, 101, 103) մասին միայն. «давно уже послалъ я къ вельможности вашей переводы армянскіе за рукою моею, а по сію пору ... ведомости еще нетъ приняты въ целости, или нетъ, прошу унижение отповедь», «Русский Архивъ», 1867, № 2, էջ 308.

⁵ Մոսկւայի Գլխան. Дела арм. 1701 июнь-1703 дек., f. 256.

կողմից՝ ծրարն ունի $13,2 \times 13$ սմ ծաւալ. մինչդեռ ծալքի հետքերով № 100-ի քառորդ ծաւալը տալիս է $10,5 \times 14$ սմ մի մակարդակ: Կարելի էր կարծել, թէ այդ ծրարը պատկանում է № 98-ի բնագրին. սակայն նոյն եղանակով եթէ չափելու լինենք մեր վաւերագրերը, կստանանք $14, 5 \times 15,2$ սմ մեծութեամբ մի մակարդակ, որ նոյնպէս հնարաւոր չէ գետեղել մեր փոքրիկ ծրարի մէջ: Ըստ երևոյթին, այդ ծրարը պատկանում է Եսայի կաթողիկոսի այն բազմաթիւ թղթերից մէկին, որ հետագայում նա ուղղում էր ցարին. այդ ծրարը միայն դիւանական մի թիւրիմացութեամբ կարող էր ընկնել մեզ զբաղեցնող գործի մէջ:

Այս հանգամանքը նոր հիմք է տալիս պնդելու, թէ վաւերագրերը ոչ այլ ինչ են, քան եթէ Միրոնի ձեռնունայն Ռուսաստան վերադառնալուց յետո կազմած կեղծ գրութիւններ, և ո՛չ Եսայի կաթողիկոսը և ո՛չ էլ Աղւանից երկրում հաւաքւած մելիքները չէին կարող առնչութիւն ունենալ այդ թղթերի հետ: Աղւանից կաթողիկոսութիւնը և Ղարաբաղի հայ մելիքները շատ հեռու էին կանգնած Օրիի քաղաքական ձեռնարկություններից, որ գլխաւորապէս յենւում էին Սիսեանի և Ղափանի հայ մելիքների աջակցութեան վրա: Այս պարագաներում, եթէ հեռու կանգնենք թղթերի վաւերականութիւնը ժխտելու մտքից, նոյնիսկ դժւար պիտի լինէր հասկանալ, թէ ինչպէս է, որ 1703 թւին Օրիի բարեկամներն Աղւանքից են գրում №№ 95, 98, 100, 102 և մեր Յաւելւած № 1 գրութիւնները: Անգամ, եթէ ընդունելու լինենք, թէ 1699 թւի օրինակով, այդ ժամանակ ևս մելիքները փորձել էին իրանց կողմը գրաւել Գանձասարի կաթողիկոսին ու այդ նպատակով էլ ժողովւել նորից Աղւանից երկրում՝ տարօրինակ պիտի լինէր, որ այդ կարևոր դէպքի մասին ոչ մի ակնարկ չարւէր մեր աղբիւրների և յատկապէս մելիքների անունից Օրիին և Մինաս վարդապետին նոյն թւին գրած № 95 ընդարձակ նամակի մէջ:

Թէ Օրին և Մինաս վարդապետը Միրոնի միջոցով մելիքներից որո՞նց էին թուղթ ուղարկել՝ պարզ չէ: № 85-ի ներքո գտնում ենք երեք անուն. սակայն № 95-ի բնագրում եղած պէտք է լինի վեց մելիքների ստորագրութիւն, որոնց և, կարելի է ենթադրել, թուղթ պէտք է ուղարկւած լինի Միրոնի միջոցով: Թէ ի՞նչ բովանդակութիւն ունէր այդ թուղթը՝ յայտնի չէ իսկապէս: Յայտնի է սակայն, որ Միրոնի միջոցով դրա պատասխանը կամ

չէ ուղարկել Մոսկւա, կամ, որ աւելի հաւանական է, պատասխանը ստացել է Մոսկւայում, բայց ինչ ինչ պատճառներով չէր կարող կառավարութեանը յայտնել ու պաշտօնական ընթացք ստանալ: Միրոնի առաքելութեան այդ հետեանքները չէին կարող գոհացնել ոչ կառավարութեանը, ոչ էլ նրա շրջաններում գործող հայ դիւանագէտներին: Այսպիսի պարագաներում է, որ ըստ երևոյթին Մինաս վարդապետը, անշուշտ, Օրիի գիտութեամբ և խորհրդով, ձեռնարկել է իր կեղծիքը: № 98-ը, գրած մեղիքների անունից, ցարին է վերապահում Հայոց հարցի լուծումը: № 100-ը, ուղղած Գալավինին, նրա աջակցութիւնն է խնդրում հայերի ազատագրման գործին: № 102 և մեր Յաւելած № 1 նոյն նպատակով կաշառք են խոստանում ոռու կանցլերին և նրա թարգման Նիկ. Սպաթարիին: Վերջապէս № 95-ի հայ սկզբնագիրը, ուղղած Օրիին և Մինաս վարդապետին, նպատակ ունի հանգստացնել նրանց պարտատէրերին¹:

Վերջին տեսակի նպատակ հետապնդող մի գրութիւն է նաև ստորև հրատարակած № 3 փաստաթուղթը՝ Մինաս վարդապետի նամակն Օրիին և սրա պարտատէր Թարղուլի անունով հայ վաճառականին: Մեր Յաւելած № 2 և մանաւանդ № 5 գրութիւններից երևում է, որ ազարակցի այդ առևտրականն և իւր երեք եղբայրները մուրհակով փող էին տւել Օրիին, որով և վերջինս, ըստ երևոյթին, հնարաւորութիւն էր ստացել տարիներ շարունակ ապրել Եւրոպայում և առաջ վարել Հայոց հարցի շուրջը տարւող բանակցութիւնները: Սկզբում Օրին «ազնիւ» և «գործին նւիրւած» մարդ էր համարում, Թարղուլիին և իրան շատ պարտաւորւած զգում նրան²: Սակայն, ինչպէս երևում է, գողթանեցի հայը «գործով» այնքան էր միայն հետաքրքրւում, որքան դրա յաջողելը պարտահատոյց լինելու հնարաւորութիւն կտար հայ քաղա-

¹ Պէտք է ենթադրել, որ միաժամանակ, Մինաս վարդապետը թղթեր էր պատրաստել նաև Լեօպոլդ կայսեր ու Պֆալցի կուրֆիւրստի համար, կամենալով դրանով դիրացնել 1704-1705 թերին Գերմանիայում գտնուող Օրիի գործերը: Այդ թղթերը մեզ չեն հասել, բայց դրանց մասին կան ակնարկներ մեր աղբիւրների մէջ. 1704 թի նոյեմբերին Մինաս վարդապետը գրում է Օրիին. «...այդ կողմին եղել մեծամեծ ց թղթերն չեմ ուղարկեր» (Յաւելած, № 3): Նոյն ամսում Սպաթարին ուղղում է Գալավինին մի նամակ, որտեղ ասւած է. «Вартапеть грамоты, что къ цесарю и курфирсту, хотель послать къ Орію, а я не вельль ему до вашего указа, и о томъ какъ государь изволитъ, и прикажи», см. «Русскій Архивъ», 1867, № 2, стр. 308.

² Գ. Эзовъ, №№ 78, 87.

քաղաքներին: Ազնիւ Թարղուլին սկսեց անհանգստանալ, տեսնելով, որ Օրիի քաղաքական գործերը ձգձգւելով ոչինչ երաշխիք չեն ցոյց տալիս բարեյաջող ապագայի նկատմամբ: 1703 և 1704 թւերին, ինչպէս երևում է, Օրին և Մինաս վարդապետն աշխատում էին յուսադրել պարտատիրոջը, յետաձգել այլևայլ խոստումներով նրա պահանջի հատուցման ժամանակը: Հենց այդ նպատակով էլ Մինաս վարդապետը հնարել էր 1703 թւին № 95 գրութիւնը, այդտեղ ակնարկւած «բարեգործն», անշուշտ Թարղուլին է, իսկ փոքր ինչ յետո՝ 1704 թւին գրել էր մեր Յաւելուստի № 3 նամակը, որտեղ, ի հարկէ, դերի մէջ էր մտել ոչ թէ կեղծիքը, այլ լոկ ստախօսութիւնը: Եւ չնայած բոլոր այս հնարներին՝ 1705 թւականին Օրիի և Թարղուլու յարաբերութիւններն այնքան լարւեցին, որ վերջինս այլևս ոչ մի միջոց չէր խնայում վարկաբեկելու նրան Պֆալցի հովանաւորների մօտ¹. երևում է նոյնիսկ, որ նա այդ միջոցներով կարողացաւ մասամբ հասնել իր նպատակին. «մեր եղբայր Թրղ լին իւր տղայ անդրիասին հետ, գրում է Թարղուլու եղբայրներից մէկը, դիս[լ]դօրֆ յի[սրայ]էլի ձեռնէն արդ էին տվել յի[սրայ]էլին բռնել տվել. դաւի ընկել փարայի կէս յիքմին պարտկիցն յինք են առել²»:

Ըստ երևոյթին աւելի յաջողութիւն գտան Մինաս վարդապետի գրած թղթերը Մոսկւայում: Օրիին ուղղած նամակում վարդապետը պատմում է գոնէ այն նպաստաւոր տպաւորութեան մասին, որ թողեցին այդ թղթերը Գալափինի և Սպաթարիի վրա. «Սպաթար Նիկոլաին ասի առանձին եկ և գիրն տեսաւ խիստ ուրախացաւ ասաց թէ առանց այս գիրն ձեր բանն ոչինչ էր ահա այսուհետեւ խիստ բարի եղև ձեզ»: «Մեծ արծիւն, խօսքը վերաբերում է Գալափինին, - ինչ որ կու հա[յ]ցէր ա՛յ աւելօք էառ»: «Այս վաղթն, - խօսքն ուղղւած է Օրիին, - քո անունն ոչինչ կու համարէին ա՛մ ինչ մեզ պիտան տեղիք, այսուհետև ողորմութի՛ք ա՛յ քո ծածկեալ բարութի՛ հռչակեցաւ առ ի մեզ պիտանի բարեկամացն»³: Այս բոլորի հանդէպ Մինաս վարդապետը, թւում է, թէ դժգոհ էր Օրիից, որը, ըստ արժանոյն չգնահատելով իր ընկերոջ մատուցած ծառայութիւնները՝ իրազեկ չէր պահում նրան

¹ «Israel Ory», Anhang, № 14.

² Յաւելուստի, № 6:

³ Անդ, № 3:

գործերի մասին: Բայց և այնպէս՝ գիտակցելով գործի յաջողութեան համար իր կատարած «յանցանքը», Մինաս վարդապետը կամենում է հաշտուել այն երկրորդական դերի հետ, որ յատկացնում է նրան իր ընկերը. «Այդ քո թէպիէթին դէմ անչափ մեղօք լցեալ եմ, առ ի բանին խաթրին, կու համբերեմք խոնարհաբար»,¹ գրում է Մինաս վարդապետը Օրիին¹, ակնարկելով ըստ երևոյթին «առ ի բանին խաթրին» իր գրչի գործած կեղծիքները:

Մինաս վարդապետին վիճակւած չէր տեսնել «բանին» փրկարար վախճանը: Տոկալ և սպասել - ահա նրա ճակատագիրը: Իրերի թարս բերումով ամեն տեսակի անձնական զրկանքներ կրելով՝ հետագայում իսկ երբեմն լցւում էր «մեղօք» նրա հոգին, երբ, ճնշւած կրած յուսախաբուլթիւնների դառնութիւնից, անհրաժեշտ էր լինում խոնարհ աղերսագրեր ուղարկել ցարի կառավարութեանը: Թւում է, թէ հէնց այդպիսի մեղսալիւր մի գրութիւն է 1727 թւի այն թուղթը, որի վրա կանգ առանք նախորդ գլխում: Գործից երևում է, որ այդ թւին Մոսկւայում մի քանի հայեր էին երևացել՝ որոնք նպատակ ունէին թոյլտուութիւն խնդրել Լեհաստանում և Հունգարիայում թափառող համերկրացիներին Ռուսաստանի վրայով Պարսկաստան վերադառնալու²: Միջնորդելով սրանց օգտին կառավարութեան առաջ՝ Մինաս վարդապետը ներկայացնում է և այն նամակը, որն իբր ստացել էր ինքը մեզ ծանօթ Ամիրպէկից և սրա երկու ընկերներից: Պէտք է ենթադրել, թէ այս նամակի իսկական հեղինակն ու գրիչը անհրաժեշտ գտաւ դիմել այդ միջոցին թէ իր միջնորդութիւնը յարգել տալու և թէ մի աւելորդ անգամ հայերի յանուն Ռուսաստանի 1720-ական թւերին կրած ապարդիւն զրկանքները երևան հանելու դիտաւորութեամբ: Նամակը վաւերացրած է Ամիրպէկի կնքով: Հայ մեւիքների անուններով փորագրած այն կնիքներից մէկն էր այդ, որոնցից վարպետօրէն օգտուում էին Օրին ու Մինաս վարդապետը իրանց ղիմումներին ոյժ տալու նպատակով:

գ. Կեղծիքի նշանակութիւնը

Ի՞նչ է այդ կեղծիքը: Պատմական արժէքից զուրկ արկա-

¹ «Israel Ory», յաւելած, № 3:

² Մոսկւայի Գիւմն. Дела арх. 1727 окт. 28 — окт. 1728, г. ф. և հետ.:

ծախնդիր մտայղացումների արգասի՞ք, թէ պատմականորէն իմաստալից երևոյթ: Պատասխանել այդ հարցին՝ կնշանակէր ոչ միայն որոնել կեղծիքի հոգեբանական հիմքը, այլ և վերաքննել մեզ զբաղեցնող գրութիւնների հիման վրա մինչ այժմ արւած պատմական եզրակացութիւնները:

Վրաց գիտնական Ա. Յագարելիի ենթադրութեամբ Իսրայէլ Օրիի 1700 թւականի շուրջը Պարսկահայաստանի ազատագրման պատրւակով ծրագրած խաչակիր արշաւանքն ինքնին մի ֆանտաստիկ ձեռնարկ էր, որ ծրագրւել էր Կարլոս ԺԲ-ի գիտութեամբ նրա եւրոպական բարեկամների և համախոհների շրջանում՝ Հիւսիսային պատերազմի սկզբում՝ Պետրոս Մեծին խանգարելու և նրա ուշադրութիւնը Բալտիկ ծովի եզերքից Կասպից ծովի ափերը դարձնելու դիտաւորութեամբ: Յագարելիին թւում է նոյնիսկ, որ Պետրոս Մեծը հասկացաւ այդ ծրագրի յետին միտքը, ուստի և իր կամքը՝ զբաղւել հայերի յարուցած խնդրով միայն շվեդական պատերազմից յետո՝ բացայայտեց նրանց միայն բերանացի, իսկ Իսրայէլ Օրիի ցանկութեանը՝ մասնակցելու այդ պատերազմին պատասխանեց մերժումով¹: Յարել այս ենթադրութեանը հնարաւոր չէ: Յայտնի է, որ 1700 թւին տեղի ունենալիք արշաւանքում Պետրոս Մեծն Օրիի ծրագրով չպետք է ունենար և ոչ մի մասնակցութիւն, ուստի որևէ շահ այդ արշաւանքից Կարլոս ԺԲ կամ նրա բարեկամներն սպասել չէին կարող: Արշաւանքի ղեկավարները՝ Պֆալցի կոլրֆիւրստը և գերմանական կայսրը՝ շվեդական թագաւորի հետ անմիջական աղերս չունէին. քաղաքականորէն բարեկամ չլինելով նրան՝ չէին կարող թակարդներ լարել նրա թշնամիների համար: 1700 թւի արշաւանքի ծրագիրն իսկ պէտք է որ նախամտածւած լինի Հիւսիսային պատերազմի սկզբնաւորութիւնից առաջ՝ ամենաուշը 1697-1698 թւերին՝ երբ Եւրոպայի քաղաքական հորիզոնի վրա ո՛չ Կարլոս ԺԲ անուն կար և ո՛չ էլ ռուսական վերահաս պատերազմի վտանգ: Ինչ վերաբերում է պարսկական արշաւանքին, որ պիտի ձեռնարկւէր ցարի ղեկավարութեամբ, նրա իսկական հեղինակը ոչ Կարլոս ԺԲ-ն էր և ոչ էլ նրա եւրոպական մերձաւորները, այլ, ինչպէս իրերի ընթացքն է ցոյց տալիս, Իսրայէլ Օրին, մի մարդ, որ ոչինչ առնչութիւն չունէր

¹ А. Цагарели, е. с. II, вып. II, էջ XII, ծառ.:

չվեղական քաղաքականութեան հետ: Օրին գործում էր մասամբ Վիեննայի արքունիքում ազդեցութիւն վայելող իր բարեկամների ցուցմունքներով. սակայն Վիեննայի արքունիքն այդ շրջանում բարեացակամ էր հենց Պետրոս Մեծին և անտրամադիր դէպի նրա հակառակորդը: Պետրոս Մեծի «բերանացի» պատասխանն Օրիի առաջարկին շատ բնական է քաղաքական նմանօրինակ բանակցութիւնների ժամանակ: Միւս կողմից՝ մերժելով Օրիի գինւորական ծառայութիւնները՝ ռուսները չհրաժարւեցին նրան պարսից արշաւանքի համար օգտագործելու մտքից: Եթէ յիշուի որեւէ կասկած ունենար ցարն Օրիի քաղաքական բարեմտութեան վերաբերութեամբ, նա աւելի կտրուկ միջոցների կգիմէր. մերժելով կասկածների տեղիք տւող մի մարդու առաջարկները՝ հոգ կտարւէր նրա չէզոքացման կամ երկրի սահմաններից հեռացնելու մասին: Անպտուղ փորձ կլինէր առհասարակ հայկական ծրագրի չվեղական ծագումը մատնող պարագաները փնտռել մեզ ծանօթ պատմական տւեալների մէջ: Յագարելիի ենթադրութիւնը ոչ միայն չէ նպաստում մեզ զբաղեցնող խնդրի լուսաբանութեանը, այլև, ընդհակառակը, աւելի է խճողում ու մթազնում այն: Եւ քանի դեռ ապացուցւած չէ Օրիի և Մինաս վարդապետի միջոցով Եւրոպայում ընթացք ստացած միւս վաւերաթղթերի կեղծ լինելը՝ ինքնին հիմք էլ չկա քաղաքական դաւադրութեան հետքերը որոնել դրանց մէջ: Թւում է նոյնիսկ, որ բացայայտելով կեղծիքի ուրոյն պատմական հիմքերը, կարող կլինենք միաժամանակ կարևոր տւեալներ շահել յօգուտ այն մելիքական թղթերի վաւերականութեան, որ ընթացք ստացան Արևմտեան Եւրոպայում Օրիի և Մինաս վարդապետի ձեռքով 1699-1700 թւերին:

Համեմատելով վերջին տեղը յիշատակած թղթերը այն գրութիւնների հետ, որոնց վաւերականութիւնը մենք մերժեցինք, գտնում ենք մի հիմնական հակասութիւն: 1699-1700 թւականներին, երբ Օրին բանակցութիւն էր վարում Արևմտեան Եւրոպայում, նա իր գլխաւոր յոյսը բւեռել էր Պֆալցի կուրֆիւրստի և Լէոպոլդ կայսեր վրա. ռուս ցարը պէտք է միայն դիւրութիւն տար նրանց իրագործելու Պարսկահայաստանի ազատագրումը: Գործօն միջամտութիւն հայերը նրանից ո՛չ սպասում էին և ո՛չ իսկ ցանկալի համարում¹:

¹ Г. ЭЗОВЪ, №№ 5, 2.

Բայց ահա անցնում է մի-երկու տարի, և 1701 թվին, գալով Ռուսաստան, Օրին այլ ծրագիրներ է մտորում: Հայաստանի գրաւողն ու տիրապետողը ոչ թէ Պֆալցի կուրֆիւրստը պիտի լինի, այլ՝ ռուս ցարը: Այդ նպատակով ձեռնարկած պատերազմի առաջին տարին ցարը կարիք չպէտք է ունենա Հայերի եւրոպական բարեկամների աջակցութեանը: Կուրֆիւրստին և իր զինակիցներին, հաւատացնում է Օրին, հայերը միայն պատւար էին նկատել Տաճկաստանի յոխորտանքների դէմ և ոչ՝ Հայաստանի ազատարարներ. այդ իմաստով էլ հենց օգնութեան գալու խոստումներ էր արել հայերին Պֆալցի կուրֆիւրստը¹: Մոսկւայում մելիքների անունից սրան համապատասխանող բացատրութիւններ է տալիս № 98-ի գրիչ ու հեղինակ Մինաս վարդապետը. «Մեք գրեր էաք եփրատորին և լէքտօր փալաթինին, որ աղաչեն առ քո թ գրութե դ, նոքա ևս մեր աղ չնցն լսած է և քո թ գրութե դ գրած է, եթէ նոցա և մեր աղ չնցն լսեր ես և առեր ես յանձդ որ ազատես զմեզ որ լինիք մեծ ուխտիւք հաւ տրիմ ծառյք քո բարի հրմնին նիրքև և բարուդ բարի և հակուկ իդ հակուկ»: Հայաստանի ներկայացուցիչներն, ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ տրամագծօրէն հակառակ նախադրեալներից են ելնում: Եւ հին ու նոր ծրագիրների այս հակասութիւնն է, որ կարօտ է առանձին բացատրութեան:

Մինչև ժէ դարի վերջերը հայ քաղաքական մտայնութիւնը յաճում էր «Ֆրանկ» խաչակիրների կազմակերպելիք արշաւանքների հետ շաղկապուող բաղձանքների շուրջը: Օրիի և Մինաս վարդապետի քաղաքական-դիւանագիտական բանակցութիւններն ընթացան նախ և առաջ հայ քաղաքական ակնկալութիւնների բանուկ ճանապարհով: Փրկութեան այն ուղին, որ բռնեցին նրանք, առաջնորդեց նրանց Հռոմից կաթոլիկ եւրոպայի արքունիքները: Այստեղ կրած ծանր յուսախաբութիւնից յետո հայ դիւանագէտները բարեացակամ եւրոպացիների խորհրդով հարկադրւած եղան վերջ ի վերջո ցարի կառավարութիւնից աղերսել պարսկահայերի ազատագրումը²: Սակայն հայերի բախտը Ռուսաստանի ձեռքը տալու համար՝ հայ դիւանագէտները յանձնարարական չունէին: Ռուսաստանի գործօն միջամտութեան հե-

¹ Г. ЭЗОВЪ, № 40:

² «Israel Ory», էջ 162 և հետ.:

ուանկարը, որպէս քաղաքական բանակցութիւններ յապտակ, բացակայում էր հայ մելիքների անունով վաւերականութեան տեսակէտից դեռ ևս չմերժած գրութիւնների մէջ: 1699 թւին, երբ Օրին Պֆալցի կուրֆիւրստի միջոցով պարսկահայերի ազատագրման ծրագիրն էր մշակում, պէտք է գիտակցէր, որ այդ ծրագիրն առանց Ռուսաստանի աջակցութեան անիրագործելի մի բան էր: Եւրոպական զօրքերը կարող էին անցնել Պարսկաստան միայն Ռուսաստանի վրայով: Եւ հենց այս աջակցութիւնն ստանալու համար է, որ հայ մելիքները կարող էին դիմել Պետրոս Մեծին յատուկ գրութեամբ¹: Սակայն այդօրինակ դիմումից մինչև հայերի բախտը ցարի ձեռքը տալը դեռ շատ հեռու էր: Եւ սա հասկանալի է: Հայերի այսպէս կոչւած «ռուսական օրինատացիան» շօշափելի երևոյթ էր հայ կեանքում: Ծիշտ է՝ կա յիշատակութիւն, որ դեռ ևս Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի ժամանակ էջմիածնի մի գաղտնի ժողովում եկեղեցական և աշխարհիկ ներկայացուցիչները որոշած են եղել ցարի աջակցութիւնը հայցել հայերի ազատագրման գործին². սակայն մատնանշելով մի այլ տեղ այդ վկայութեան յետին ժամանակներում խմբագրւած լինելու փաստը՝ արժանահաւատ էլինք համարել այն: 1670-ական թվականներին Յակոբ Ջուղայեցու մի դիմումից ռուս արքունիքին կարող ենք միայն եզրակացնել, որ այդ ժամանակներում էջմիածինը թերևս յոյս էր դնում ռուս դիւանագէտների հայանպաստ միջնորդութիւնների վրա, սակայն դրանով ռուսներից դեռ զինւորական օգնութիւն չէր ակնկալւում³: Ոչ միայն բացակայում էր այդ ակնկալութիւնն, այլ և կար ըստ երևոյթին ընդդիմադիր տրամադրութիւն՝ ուղղած հայերի քաղաքական բախտը Ռուսաստանի հետ կապելու մտքին: Մի տեղ Օրին պատմում է, որ ռուսներն առիթ են ունեցել հասկացնելու հայերին Հայաստանը գրաւելու նկատմամբ իրանց ունեցած դիտաւորութիւնը, և սակայն հայ մելիքները այդ լսել անգամ չեն կամեցել՝ երկիւղ կրելով, թէ այդ նւաճումի հետևանքով հարկադրւած կարող են լինել փոխել իրանց դաւանանքը, ընդունել «յունական հերժաւա-

¹ Г. ЭЗОВЪ, № 6. Հմմտ. «Israel Ory», էջ 83 և հետ.:

² Г. ЭЗОВЪ, № 59 և հետ.:

³ Տես մեր յօդածը՝ «Յակոբ Ջուղայեցու մի գրութիւնը ռուս արքունիքին» («Արարատ», 1915, էջ 775 և հետ.):

ծը»։ Հայերը,- վկայում էր Օրին,- կգերադասէին լինել անհաւատներին ստրուկները, քան ապրել յունադաւանների տիրապետութեան ներքո¹։

Հասկանալի է, թէ ինչու, գալով Ռուսաստան՝ Օրին իր սկզբնական յայտարարութիւնների մէջ խօսք չէ բանում ռուսներին ապագա Հայաստանին տէր դարձնելու մասին։ Այդ ուղղութեամբ կառավարութեան արած ակնարկներին նա խուսափող պատասխաններ է տալիս։ Երևում է, որ նա ղեւարանում էր աւելին ասել, քան լիազօրւած էր։ Միայն Կանցլեր Գալափինի բացորոշ ձեւակերպած հարցաթուղթն ստանալուց յետո և նրա անմիջական թելադրանքի հետևողութեամբ է, կարծես որ Օրին ստիպւած եղաւ դուրս գալ իր լիազօրութեան սահմաններից և Պետրոս Մեծին յատկացնել այն դերը, որ Պֆալցի կուրֆիւրստին էր վերապահւած²։ Բնորոշ է յամենայն դէպս Օրինի քաղաքական այդ նոր ընթացքը մի տեսակէտից. Օրին տրամադրում է Հայերի ուժերը ցարի կառավարութեանը՝ պահանջելով նրանից փոխադարձ խոստումներ և հաւաստիացումներ, մի բան, որ տեղի չունեցաւ Պֆալցում վարած բանակցութիւնների ժամանակ։ Առնելով Հայ մելիքներին իր հպատակութեան ներքո՝ ցարը պէտք է տար նրանց զանազան արտօնութիւններ և մանաւանդ խոստանար հաւատքի ազատութիւն, - ահա Օրինի հիմնական պահանջը։ Նա նկատում է, թէ այդ հանգամանքն այնպիսի վստահութիւն կներշնչէր Հայ մելիքներին, որ կշտապեցնէր նրանց ներկայացուցիչ ուղարկել Մոսկւա և իրանց տրամադրելի անել ցարի կառավարութեանը³։

Ռուս շահերին ծառայելու համար այդպիսի խոստումների և հաւաստիացումների կարիք ունէր նոյնիսկ Մինաս վարդապետը։

¹ Г. ЭЗОВЪ, № 9, § 15: Նման մի վկայութիւն տաճկահայերի և հարևան յոյների վերաբերութեամբ գտնում ենք ԺԷ դարի կարևոր աղբիւրներից մէկի մէջ ևս. «La haine qu'ils,- խօսքը հայերի մասին է, - leur portent est si grand qu'ils aimeroient mieux, diseut-ils, rester toute leur vie sous la tyrannie des Turqs, que de tomber encore sous la domination des Grecs, qui leur estoit autrefois et leur seroit encore plus insupportable que celle des ottomans». Michel Febvre *Theatre de la*, Turquie, Paris, 1682, էջ 408.

² «Israel Ory», էջ 111 և հետ.:

³ Г. ЭЗОВЪ, № 45, § 4. Ուշադրութեան արժանի հանգամանք է, որ հայ մելիքների անունից ներկայացրած գրութիւնների մէջ ևս արտայայտում էր այն «ուժուտը», թէ ռուսների միջոցով պէտք է լինի «ամենայն քրիստոնէից հաւատոցն արձակութիւնս» (Г. ЭЗОВЪ, № 6) կամ «ամենայն քրիստոնէից» արձակումն (անդ, № 98): Խօսքը վերաբերում է թերևս դաւանանքի ազատութեան:

Օրիի մի նամակից տեղեկանում ենք, որ Եւրոպայում յուսախար եղած վարդապետը թղթեր էր գրում Ունգարիա, Հայ պատերազմների առաքելութեան ելքով շահագրգռւած բարեկամներին և յայտնում, որ Հայ մելիքների մօտ Օրիի պատմածները չեն ճշտւել՝ ո՛չ Դիւսելդորֆում, ո՛չ այլուր: Պֆայցի կուրֆիւրստն ամենից քիչ Հայերի մասին է մտածում: Հայերը չպէտք է տարւեն Եւրոպայից օգնութիւն ստանալու յուսով և պէտք է իրանք տեսնեն իրանց գլխի ճարը¹: Բնական է, որ Մինաս վարդապետն այսօր խոր հիասթափւելուց յետո սկզբում վստահութիւն չունենար դէպի այն վճռական քայլերը, որ անում էր ռուսների օգտին իր ընկերը: Ուստի և Հասկանալի է ցարին ուղղած Օրիի դիմումը՝ յուսադրել վարդապետին, որպէսզի սա իր թղթերով կարողանա ցարի անունից խոստումներ անել Հայերին ի նպաստ նոր օրիենտացիայի²:

Սակայն, եթէ դեռ Օրիի անմիջական ազդեցութիւնն ու ռուսների ցոյց տւած հովանաւորութիւնը կարող էին այնքան խորը շրջել Մինաս վարդապետի քաղաքական տրամադրութիւնները, որ մի երկու տարւա ընթացքում ստիպեցին նրան յանուն նոր հովերի բռնել նոյնիսկ կեղծիքների գարտուղի ճանապարհը՝ դժւար էր դեռ թեքել այն Հայերի մտքերը, որոնք մատչելի չէին նմանօրինակ ներշնչումներին: Եւ իրօք, վաւերական ճանաչւած աղբիւրներից և ոչ մէկը ԺԸ դարի սկզբներում չի վկայում ռուսական օրիենտացիայի ժողովրդականութեան մասին: Ռուսասիրական հակումներ արտայայտողներից Հայերի մէջ այդ շրջանում աչքի էր ընկնում մի մարդ միայն՝ Գանձասարի կաթողիկոս Եսային: Եւ չի կարելի ասել այնուամենայնիւ, թէ այդ մարդու վերաբերմունքը դէպի Օրիի ընտրած նոր քաղաքական գիծն անվերապահ էր սկզբից ևեթ: Տեսանք արդէն, որ Եսայի կաթողիկոսի անունը միայն թիւրիմացութեամբ է մտել 1702 թւին Հայ մելիքների անունով գրած թղթերի մէջ: Նկատեցինք նաև, որ այդ թւականին Եսայի կաթողիկոսը ոչնչով չարտահայտեց իր համակրութիւնը ռուսների շրջանում գործող դիւանագէտների ձեռնարկին: Եսայի կաթողիկոսին նոր քաղաքական հովերը դիպան մի քանի տարի յետո միայն: Նոր օրիենտացիային նրան ուխտագրեց դար-

¹ Г. ЭЗОВЪ, № 78.

² Անդ, № 54, § 4:

ձեռք Օրին՝ իր պարսկական դեսպանութեան շրջանում: 1709 թվին Օրինի հետ կաթողիկոսը դիմում է դէպի Ռուսաստան «առ ի տեսութիւն և երկրպագութիւն» ցարին¹: Բնորոշ է, որ այդ ճանապարհորդութեան միջոցին կաթողիկոսի ներկայութեամբ Օրին դեռ «մեծ ամօթանք» էր զգում ուս պաշտօնեաների գործած կամայականութիւնների համար², ճգնելով բարձրացնել Հայոց երկրում ուսանների վարկը՝ Օրին վշտանում էր ամեն անգամ, երբ ուս պաշտօնէութեան արարքը ցրում էր այն յուսառատ պատրանքը, առանց որի չէր կարող ապրել հայ ազատագրական գաղափարը:

Առանձին ազդեցութիւն ունեցաւ Եսայի կաթողիկոսի վրա Մինաս վարդապետի 1715 թվի առաքելութիւնները դէպի Պարսկահայաստան: Մինաս վարդապետը յայտնում է նրան ցարի «բարի և անհաճոյ կամք և խորհուրդը» «... և մեր լսելով, - գրում է այդ առթիւ կաթողիկոսը 1716 թ. օգոստոսի 10-ին, - գլարճացաք և ցնծացաք ի հոգի և ի մարմին և յօժար սրտիւ կամիմք ընդ հովանեալ թևոց քոց լինիլ, եթէ հաճեսցի տէրութիւն քո ի մեզ, և գթասցես ի վր թշուառութեան մերում մեք պատրաստ եմք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարողութեանս, և մեր նահանգիս մէջիքովք մեծամեծովք և փոքումբք և ցորժամ կամեսցի հզօր և մեծ թագաւորութիւնդ յաջապարել այսր կամօքն ա յայնժամ գնչան գործոցն խնդրեմք ցուցանել մեզ, զի առաւել հաստատ լիցուք ի վերայ խորհրդեանս, և ապա զամենայն հանգամանք երկրիս ծանուցուք առաջի քոյ»³: Եսայի կաթողիկոսին հարկաւոր էին յամենայն դէպս «առաւել հաստատ» գրաւականներ Մինաս վարդապետի միջոցով ուսանների արած խոստումների արժէքը որոշելու համար, ուստի և ցաւ էր յայտնում վարդապետին, որ վերջինս կառավարութեան կողմից յայտարարութիւններ է անում «բերանացի և ոչ գրաւոր»: Նա նոյնիսկ մարդ է ուղարկում Շամախի՝ հաւաստիանալու ուս դեսպան Վոլքնսկիից Մինաս վարդապետի լիազօրութեան մասին⁴:

Աւելի որոշ կերպարանք ստացաւ կաթողիկոսի վերաբերմունքը քաղաքական այն խոշոր տագնապի շրջանում, որ վերապրե-

¹ Г. ЭЗОВЪ, № 205, հմմտ. № 167:

² Անդ, № 167:

³ Անդ, № 205:

⁴ Անդ:

ցին Անդրկովկասի հայերը Սեֆիրդների դէմ նիւթլաժ քրդական և լեզգիական ապստամբութեան հետևանքով: Երկրում սկսւած ընդհանուր ցնցումների այս շրջանում Եսային ուղղում է իր հայեացքը դէպի հիւսիս և այստեղից սպասում հայերի ազատութիւնը: Եւ սակայն նա չի մոռանում յորդորել Մինաս վարդապետին՝ չմատնել ոչ ոքի իր այս գրաւոր դիմումները, որովհետև այդպիսի մի անգագուշութիւն կարող էր իսպառ կորստեան մատնել Գանձասարի աթոռը: Կարելի էր կարծել, թէ այդ ակնարկը մի նախազգուշացում էր մուսուլմաններից: Բայց այդ այդպէս չէ: Վարդապետին նա յիշեցնում է, որ հայերն իրանք են բանսարկում միմեանց, և հենց Գանձասարն էլ ազատ չէ ներքին թշնամիներից: «Գիտէք, որ ջուղայեցիների մէջ կան չար մարդիկ: Այլև էջմիածնեցիներից կան հետախոյզ մատնիչներ Շամախում»¹: Բացորոշ արտայայտութիւն է գտել այս երկիւղը Եսայի կաթողիկոսի 1721 թւին նոյն անձնաւորութեանն ուղղած մի նամակում. «մեք ի մէջ օձից բնակիմք չեմք կարող զ ամ խորհուրդ և սրտի իղձ մեր կատարելապէս գրել ամենուրեք զի քեզ յայտնի է հայոց ազգի չարութի ի որ մատնութիւնէ ի զատ բան չը գիտեն. մանաւանդ մեր թշնամիք և հակառակք անչափք կան և ու պ դու իսկ գրեալ ես թէ ջուղայեցիք, թէ էջմիածնցիք և թէ շամախեցիք. ամ մի արասցէ թէ որ այս թղթոց մէկն նոցա ձեռն անկանի. այլ հոգով մարմնով գերծանելոյ հնար չկա՞վ ս որոյ համառօտ բանիւ գրեցի թուղթն արքունի. բայց հաւատարիմ մարդով երկար բանիւ տուր թարգմանել որպէս պատշաճն է: Բայց զայս պնդագոյն պատուեր սիրելոյդ որ յետ և յառաջ իմ ամենայն թուղթք որ յայսմ խորհրդոյ առ քեզ և այդը գրեալ եմ պիտի որ թէ ի կենդանութեան քում, կամ թէ զկնի մահուան, ի մերազնեաց ոչ ոքաց ձեռն չանկանի որ մեծ վնաս կու հասանի ս բ աթոռոյս»²: Ոչ միայն կղերի ու վաճառականութեան շրջանից էր երկիւղ կրում Գանձասարի կաթողիկոսը, այլև՝ հայ մելիքներից ու գիւղապետներից. «գրեալ ես թէ քանի մելիք և քէղխուղէք ձեռագրով մհրեն թուղթն. ապա ու պ վերեն գրեցաք սոցա մէջն մարդ կարող չէ խորհուրդ յայտնել. քանի մի մեր համախոհ սիրելիք կային որ՝ ոմանք մեռան և ոմանք հեռու գոլով ձեռնհաս չեղաք առ ժամս,

¹ Դ. ԵՅՅՅԵՆ, № 210:

² Յաւելում № 15:

միայն թէ բ, գ. եպ սկպ սք մօտ մեզ եկին մհրեցին. այլ այլոց չկարեցաք խորհուրդ յայտնել: Իսկ թէ պ ըն շահինն գանջայ կարասցէ քանի մարդկանց մհրել տալ զայն չգիտեմ»¹: Այսպիսի պայմաններում հասկանալի է, թէ ինչու Մինաս վարդապետը 1719 թվին ցարին ուղղած մի թղթում գրում է. «այս գաղտնի գործին հոգատարներ շատ կան, բայց շատ կողմերից երկիւղ ունեն, այնպէս որ ուրիշների ներկայութեամբ մտածել իսկ չեն յանդգնում»²:

Նկատի առնելով իրերի այս վիճակը՝ չենք կարող սխալ չհամարել, երբ նոյն կաթողիկոսը 1721 թվին իր ակնարկած թղթում գրում է ցարին. «Ահա այս ի բ ամ աւել է որ նահապետ մեծ պատրիարզն և ազատ որդովք և ես նուաստս իմ եպիսկոպոսօք և մելիքովք այսմ խնդրանաց և խորհրդեան կամք»³: Քսան և երկու տարի այդ գրութիւնից առաջ՝ 1699 թվին՝ Եսային առհասարակ դեռ նստած չէր կաթողիկոսական գահի վրա. իսկ նրա նախորդի մասին յայտնի է, որ համակիր չէր Օրիի ծրագիրներին. այդպէս է վկայում գոնէ ինքը՝ ծրագիրների հեղինակը⁴: Բայց և թւում է, որ եթէ հարկ լինէր անգամ ընտրութիւն կայացնել ազատագրական շարժման հին և նոր ուղիների միջև այս շրջանի հայ կաթողիկոսները նախապատուութիւն կտային հնին: Եթէ հաւատ ընծայենք մի քանի վկայութիւնների, մինչ այդ նոյնիսկ կաթողիկ քարոզիչների անմիջական ազդեցութեան շրջաններից կտրւած Գանձասարի կաթողիկոսներն են առիթներ ունեցել դաւանականքազաքական բովանդակութեամբ թղթեր փոխանակել Հռոմի հետ: Այսպէս յիշուում են Աղլանից Ազարիա կաթողիկոսի Ինոկենտիոս ԺԱ պապին ուղղած գրութիւնը 1688 թվից⁵ և Երիցմանկանց Սիմէօն կաթողիկոսի դիմումը Ինոկենտիոս ԺԲ-ին 1695 թվից, որով նա վերջինիս միջնորդութիւնն է խնդրում շահի առաջ՝ պաշտպանելու իրան հակաթոռ կաթողիկոսի դէմ⁶: «Սիմէօն կաթողիկոսը և Եսայի արքեպիսկոպոսը, - գրում է 1702 թվի մա-

¹ Յանդուած № 15:

² Գ. ԶՅՕՅԵ, № 205, § 11.

³ Յանդուած № 14:

⁴ Գ. ԶՅՕՅԵ, № 11 և «Israel Ory», էջ 79 և հետ.:

⁵ Ղ. Ալիշան, Կամենից, էջ 127. քերևս այստեղ խօսքը Սսի Ազարիա կաթողիկոսին է վերաբերում: Հմմտ. Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. 1, Կ. Պօլիս, 1912, § 1816:

⁶ Ղ. Ալիշան, անդ, էջ 146:

յիսի 18-ին Շամախում ապրող մի եզուլիտ, - մեզ շատ են սիրում և արգահատանքով չեն նայում կաթողիկ կրօնի վրա. նրանցից մէկը նոյնիսկ անձամբ կաթողիկ է, սակայն, ծածկում է այդ՝ հրեաների ու փարիսեցիների ահից»¹: Կրուզինսկիի վկայութեամբ Եսայի կաթողիկոսը ևս պէտք է որ հպատակութեան թուղթ ուղարկած լինի Կղեմենս ԺԱ պապին. ինչպէս նաև պէտք է որ օգնութիւն խնդրած լինի Լեհաստանի Օգոստոս Բ թագաւորից՝ հակաթոռ (Ներսէս) կաթողիկոսին տապալելու համար²:

Նոյն վերաբերմունքն էր ցոյց տալիս նոր քաղաքական օրիենտացիային նաև Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը: Նկատեցինք, որ 1699 թվականին ծրագրած հայ մեկիքների քաղաքական բանակցութիւնները ոչ միայն գաղտնի էին Նահապետ կաթողիկոսից, այլև՝ ուղղած մասամբ հենց նրա եկեղեցական-վարչական ընթացքի դէմ³: Պարսկական առաքելութեան միջոցին Օրին տեսակցութիւն ունեցաւ «պատրիարքի» հետ, որին նա, ինչպէս Մինաս վարդապետն է վկայում՝ պէտք է տրամադրէր ազդեցութիւն գործ դնել մերձկասպեան երկրների ու Շամախու շրջանի ազգաբնակչութեան վրա ճանաչելու ցարի «իշխանութիւնը»⁴: Մինաս վարդապետը ենթադրում էր, որ Օրին կատարեց այդ յանձնարարութիւնը, սակայն նրա առաքելութիւնն ապարդիւն անցաւ՝ «պատրիարքի» վերահաս մահւան շնորհիւ: Օրին յաջողացրեց միայն «նորընտիր պատրիարքի» երթը Մոսկւա. այստեղ էր, որ Օրին մտադիր էր յայտնագործել նրան իր քաղաքական ծրագիրը: Փաստերի շփոթում և աղաւաղում կա իրադարձից երկար ժամանակ անցած տրւած այս վկայութեան մէջ: Օրիի դեսպանութեան ժամանակամիջոցում (1707-1711) կաթողիկոս կամ պատրիարք չէ մեռել կամ ընտրւել՝ ո՛չ Էջմիածնում և ո՛չ էլ Աղլանից երկրում. ակնարկը վերաբերում է անշուշտ Միրոնի առաքելութեանը ու դրա հետ կապւած մեզ ծանօթ դէպքերին ու անձնաւորութիւններին՝ Սիմէօն և Եսայի կաթողիկոսներին, թէև գիտենք, միևս կողմից, որ «նորընտիր» Եսայի կաթողիկոսի վրա ազդողն

¹ «Письма и донесения иезуитовъ о Россіи конца XVII и начала XVIII века», СПб., 1904, էջ 104, հմմտ. էջ 294:

² Jud. Th. Krusinski, Prodomus ad Tragicam vertents bell Persici historiam, Leopoli, 1740, էջ 174:

³ «Israel Ory», էջ 75 և հետ.:

⁴ Г. Эзовъ, № 202, § 1.

իսկապէս Միրոնը չեղաւ, այլ՝ Օրին: Միւս կողմից՝ մերձկասպեան երկրները և Շամախին կապուած էին Աղւանից կաթողիկոսութեան հետ և այդ կողմերում անմիջական ազդեցութիւնն էջմիածնին չէր պատկանում: Յամենայն դէպս, ինչ յանձնարարութիւն էլ ունեցած չլինի Օրին էջմիածնում, պէտք է ենթադրել, որ նա շօշափելի արդիւնքներ չստացաւ: Գոնէ այդպէս է տրամադրում կարծել այն կոնդակը, որ, ի պատասխան Օրիի առաքելութեան, 1709 թւին Աղէքսանդր [Ա.] Զուղայեցին [1706-1714] ուղղեց Պետրոս Մեծին: Այդ գրութեան բնագիրը յաջողեց մեզ գտնել Մոսկւայի դիւանում: Պատուելով ընդհանուր դարձուածքների քօղն, այդտեղ դժուար կլինէր փնտռել որեւէ կոնկրետ քաղաքական միտք. Ոչինչ չի պարտաւորեցնում այդ կոնդակը, որն ըստ երևոյթին գրւել է Օրիի խնդրանօք այն դիտաւորութեամբ, որ իմաց տրւէր ցարի կառավարութեանը, թէ դեսպանն իր դերը կատարել է յամենայն դէպս ինչպէս հարկն է¹: Օրիի մահից յետո նրա թղթերի մէջ գտնւել է նաև Աղէքսանդր կաթողիկոսի մի գրութիւնը՝ ուղղուած Հռոմի պապին²: Պէտք է ենթադրել, ուրեմն, որ էջմիածնում միայն ցարի անունից չէր խօսում Օրին, այլև՝ պապի: Աւելի քան այդ. մեր աղբիւրներն այդ խնդրում այնքան սուղ են և անբովանդակ, որ նրանց հիման վրա առհասարակ հիմք չկա պնդել, թէ Օրին Ռուսաստանի կողմից անպատճառ որեւէ քաղաքական բանակցութիւն է վարել էջմիածնում:

Նկատելի հետքեր չթողեց նաև Մինաս վարդապետի տեսակցութիւնն Աստուածատուր [Ա.] Համադանցի կաթողիկոսի հետ: Վարդապետի գեկուցումից երևում է, որ իբր վերջինս շատ ուրախացաւ, երբ լսեց հայերի նկատմամբ ռուսների ունեցած դիտաւորութիւնների մասին, և պատրաստակամութիւն յայտնեց առաջիկա արշաւանքի ժամանակ օգնել ցարին: Սակայն երբ Մինաս վարդապետի կողմից առաջարկ եղաւ գրաւոր տալ այդ խոստումը, կաթողիկոսը մերժեց, առարկելով, թէ այդ գործը պէտք է գաղտնի մնա, քանի որ դրանով մեծ պատուհաս կարող է գալ. այստեղ էլ երկիւղ է յայտնւում պարսիկներից գատ նաև «հայերից ոմանցից»³: Աստուածատուր կաթողիկոսը կոնդակ է տալիս

¹ Յաւելած № 5:

² Մոսկւայի դիւան. Дела арм. 1711 янв. 28 — окт. 1714 нояб., ф. 205:

³ Г. Эзовъ, № 209.

Մինաս վարդապետին, բայց այդ գրությունը նույնպես գուրկ էր քաղաքական արժեքից. «ընկալաք բազում սիրով և մխիթարեալ ուրախացաք ի միմեանց»՝ ահա այն ամենը, ինչ կարողացել էր գրել կաթողիկոսը Մինաս վարդապետի հետ ունեցած ունկնդրութեան մասին¹: Ինքը, Մինաս վարդապետն, իսկապէս, «մխիթարեալ» քիչ բան էր գտել Հայոց կաթողիկոսարանում: Կառավարութեանը ներկայացրած զեկուցագրում վարդապետը յայտնում է, որ թէև Հայոց կաթողիկոսը խօսքով համակիր է գործին, փաստորէն այնքան վստահելի չէ, որքան Եսայի կաթողիկոսը, քանի որ պարսից շահից աւելի մեծ երկիւղ է կրում, քան վերջինս²: Թէ յիրաւի սա այսպէս է՝ երևաց հետագայում՝ պարսկական արշաւանքների շրջանում: «Տեղոյս մեծամեծ աղայնոց խորհուրդն հարցանէք միտքն ու խորհուրդն և ղիտաւորութիւն առ հիւսիսայինքն են. միշտ կո սպասեն զոցա գալըստեանն», - գրում է էջմիածնից 1724 թւի մարտի 13-ին Եսայի կաթողիկոսին ուղղած մի թղթում աթոռակալ Յովասափ վարդապետը³: Ինքը, Աստուծատուր կաթողիկոսը նույնպէս հիւսիս էր ուղղել իր հայեացքը և գաղտնի հաղորդակցութիւն էր պահպանում հայոց շարժման ղեկավարների հետ⁴: Եւ սակայն, ըստ ամենայնի խուսափելով վճռական քայլերից՝ նա դեռ երկիւղ ունէր թիւրքերից, որոնց և ենթարկւում էր փաստորէն՝ սփոփելով այն գիտակցութեամբ, թէ խոհեմ հպատակների համար օսմանցիներն էլ վատ չեն⁵:

Աչքի առաջ ունենալով բոլոր այս փաստերը, որ միակ վաւերական տւեալներն են ժամանակի հայ-ուսական քաղաքական յարաբերութիւնների մասին, պէտք է գանք այն եզրակացութեան, թէ յիրաւի ուսաստիրական տրամադրութիւնները հայերի ղեկավար շրջաններում սկզբից և եթ չէին վայելում այն համակրանքը, որպիսին ենթադրել են տալիս մեր անվաւեր ճանաչած փաստաթղթերը: Ռուսական օրիենտացիան խմորւեց 1720-ական թւականների շուրջը, երբ նեղւած պարսից դէմ ապստամբած ցե-

¹ Յանւում № 9:

² Г. ЭЗОВЪ, № 209.

³ Մոսկւայի դիւան. Дела арм. 1724. № 4, ф. 8.

⁴ «Կոուճկ», 1863, էջ 193 և հետ.:

⁵ Г. ЭЗОВЪ, № 244. 1723 թ. Ա ծառուր կաթ. և Երևանի ցախրը հաւատարիմ հպատակութեան թուղթ գրեցին տաճիկներին: Հմմտ. Մոսկւայի դիւան. Дела турецкие 1723 янв. — дек. № 5, fol. 47-48.

ղերից, հայ կղերի և մեկիքութեան մի խոշոր հատուած հարկադրուած եղաւ փարել ոռուների օգնութեանը և նրանցից փրկութիւն յուսալ: Մինչ այդ՝ Իսրայէլ Օրիի և Մինաս վարդապետի ջանքերը՝ այդ յուսացումը ներկայացնել ոռուներին որպէս ժողովրդականութիւն վայելող քաղաքական երևոյթ՝ դիւանագիտական մի խաղ էր, որ ոչալ յենակէտ չունէր ընթացիկ հայ գիտակցութեան մէջ: Օրին և Մինաս վարդապետը խորապէս գիտակցում էին հայրենակիցների մասին իրանց արած պնդումների իրական արժէքը: Այս էր պատճառը, որ Հայաստանի ազատագրման ծրագրի մէջ նրանք շատ համեստ տեղ էին յատկացնում հայերի գործօն մասնակցութեան հեռանկարին¹: Եւ ուշագրաւ է, որքան աւելի էին մօտենում նրանք խօսքից գործին, նոյնքան աւելի էին հարկադրուում հեռանալ հայերի քաղաքական ինքնագործութեան մտքից և հաշտել ոռուների նւաճողական քաղաքականութեան հեռանկարի հետ: Յատկապէս նկատելի է այս Ռուսաստան ուղարկած այն թղթերի մէջ, որ հայ դիւանագէտները գրել են տարիներ յետո Պարսկաստանից: Հայաստանի նւաճումը Հայոց հարցի լուծման միակ միջոցն էր նկատուում այն պահուն, երբ մեր դիւանագէտները հնարաւորութիւն էին ստանում աւելի մօտիկից շօշափել հայ իրականութիւնը, քան իրանց քաղաքական գործունէութեան ընթացքում դրանից երբեքից առաջ կամ յետո:

Հասկանալի է դառնում այսպիսով, թէ ինչու մեր դիւանագէտներն այնքան ջանք էին գործադրում, մթութեան քօղով ծածկել իրանց բանակցութիւնները հայրենակիցների մօտ: Միւս կողմից նրանք աշխատանք էին թափում յուսախաբութիւն չառաջացնել ոռուների մէջ իրական վերաբերմունքի դրսևորումից: Օրին և Մինաս վարդապետը պէտք է թագցնէին իրերի իսկական վիճակը և նոր հովանաւորներից, այսինքն՝ ոռու դիւանագէտներից, և հին համախոհներից, այսինքն՝ հայ մեկիքներից: Եւ Օրին, և Մինաս վարդապետը, սպառեցին իրանց կեանքի կարևոր շրջանը քաղաքական գաղտնի բանակցութիւնների մէջ: Նրանք հարկադրուած էին շարունակ դիմել խուսափող բացատրութիւնների, քօղարկած առաջարկների, ի վերջո նաև կեղծ թղթերի օգնութեան: Ծայրայեղ ծածկամտութիւնն ու զգուշաւորութիւնը, Օրիի

¹ «Israel Ory», էջ 114 և հետ.:

և Մինաս վարդապետի գործունէութեան յատկանշական կողմը, ոչ միայն թշնամիների դէմ ձեռնարկած ինքնապաշտպանութեան բնական միջոց էր, այլև բարեկամների կասկածը փարատող իմաստուն եղանակ¹:

Կան մի շարք փաստեր, որ կարող են ըմբռնելի դառնալ հենց այս ընդհանուր դիտողութիւնից յետո: Այսպէս, երբ 1701 թ. նոյեմբերին Պետրոս Մեծը յայտնում է մեր դիւանագէտներին, որ Պարսկաստանի մասին նրանց բացատրութիւնները մի քանի կէտերում չեն համապատասխանում այն տւեալներին, որ ստացւել են Պարսկաստանից վերադարձած ռեզիդենտ Կուչիւկովից, ուստի և հարկ է տեսնում ստուգումն կատարելու համար յատուկ մարդ ուղարկել այդ երկիրը, Օրին շտապում է առարկել այդ մտքի դէմ: Նրա կարծիքով առանց իր աջակցութեան ոչ մի ուուս չի կարող պարզել Պարսկաստանի իսկական վիճակը: Այդ պատճառով էլ առաջարկում է Պարսկաստան ուղարկել մի փոքրիկ դեսպանութիւն, որի շքախմբի մէջ նաև իրան՝ որպէսզի ծպտեալ կերպով՝ «Alcides Franciscus» անւան տակ՝ հնարաւորութիւն տա ուուսներին ծանօթանալ պարսկական և հայկական գործերին: Առանց դրան, պնդում է Օրին, ո՛չ հայերը և ո՛չ էլ վրացիք չեն կարող յայտնագործել ուուսներին իրանց գաղտնիքները²: Օրիի այս պատրաստակամութիւնը չօգտագործւեց կառավարութեան կողմից, բայց գլուխ չեկաւ նաև նոր առաքելութիւնը: Յայտնի է սակայն, որ 1707-1708 թւերին՝ գալով Պարսկաստան՝ Օրին, ստացած յանձնարարականների համաձայն, իրագործեց մասամբ նաև իր հին առաջարկը: Չի երևում այնուամենայնիւ, որ նա իր դեսպանութեան միջոցին հնարաւորութիւն տւած լինի ուուսներին աւմիջապէս ծանօթանալ պարսկահայերի կեանքին, նրանց քաղաքական կացութեանն ու տրամադրութեանը: Պարսկական դեսպանութեան նպատակներից մէկն էր բարձրացնել հայերի աչքում ուուսների հմայքը, տրամադրութիւններ առաջացնել Հայաստանի

¹ Թագցնելով հայերից ռուսների մտադրութիւնը, Մինաս վարդապետը մի քանի գործ սկսեց Պարսկաստանում ապրող զանազան անձերի դէմ: Շարժառիթը կողմնակի իրազեկներին հայոց ազատագրական ձեռնարկին անվտանգ դարձնելու հոգան էր: Մեղադրողներից ոմանք վարդապետի ջանքերով դատապարտւեցին բանտի և արտրի: Հմմտ. Մոսկուայի դիւան. Дела арм., 1707 февр.-1711, f. 47 և հետ.: 1718 июль — сент. Հմմտ. Յաւելւած №№ 7 ծանօթ. և 13 ծանօթ.:

² Г. ЭЗОВЪ, № 54, § 4.

ներսում յօգուտ նոր քաղաքական օրինատացիայի: Չնայած սրան, չի երևում, որ Օրին վստահութիւն ունեցած լինի բացառապատելու հայերին ապագայի հեռանկարը, չի երևում, որ անմիջական շփման մէջ մտնելով իրայիններէ հետ՝ յայտնագործած լինի սրանց իր նոր քաղաքական ծրագիրը կամ ուսման համապատասխան տրամադրութիւններն ու դիտաւորութիւնները: Պարսկական դեսպանութեան ժամանակ Օրին յաջողեց գրաւել յօգուտ իր առաքելութեան Եսայի կաթողիկոսին: Եւ սակայն նոյնիսկ այս մարդը չկարողացաւ լաւ ծանօթանալ Օրին գործերին ու ծրագիրներին: Հետագայում հենց կաթողիկոսն ինքն է խոստովանում, թէ «ես ողորմած հոգի էլչի Իսրայէլ Օռին գործաւորութեան և խորհրդոցն և արարմանցն չեմ տեղեակ»¹: Մինաս վարդապետի վկայութեամբ՝ Օրին դրդել էր կաթողիկոսին գնալ Մոսկւա, չբացայայտելով նրան իր նպատակները². նշանակալից է, որ իր թողած պատմական յիշատակարանում³ Եսայի կաթողիկոսը լռում է Օրին մասին: Աւելի ուշագրաւ է այն, որ Պետրոս Մեծի պարսկական արշաւանքից յետո Ռուսաստանում ստացւած բազմաթիւ հայ գրութիւնների մէջ իսկ յիշատակութիւն չենք գտնում այն մարդու մասին, որ առաջինն էր հայերի քաղաքական ճակատագիրը Ռուսաստանի միջոցով տնօրինել կամեցողներից: Իրերի բերմամբ հայերը գնացին Իսրայէլ Օրին նշմարած քաղաքական հոռնով՝ անծանօթ պատմական այն խոշոր դէմքին, որի գործունէութիւնը վճռական շրջակէտ պիտի դառնար Հայոց հարցի հին պատմութեան:

¹ Г. ЭЗОВЬ, № 15. § 4.

² Անդ, № 202, § 1.

³ «Պատմութիւն համառոտ Ադուանից երկրի», Շուշի, 1839 և Երուսաղէմ, 1868:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Կար ժամանակ, երբ հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման ներկա լուսաբանութիւնը կարող էր անբարեյոլուսութեան նշան համարել ազգային տիրող դասակարգերի կողմից: Ժամանակները փոխւել են, և այսօր խնդրի նոյն լուսաբանութիւնը մխիթարութեան աղբիւր կարող է դառնալ ազգի տապալւած դասակարգերի համար:

Զո՛ւր սփոփանք: Զբաղեցնողն այստեղ ժողովրդների հնալանդ բարեկամութեան կամ թշնամանքի հարցը չէ: Օրինատացիայի խնդիրը սոցիալական խնդիր է, ենթակա ժողովրդների դասակարգային ներհակութեան վրա հիմնւած փոխյարաբերութեան ներքին դիալեկտիկային: Այն, ինչ խորթութիւն և հակամարտութիւն էր ստեղծում հասարակական-պետական մարմինների մէջ երէկ՝ սոցիալ-պատմական ուժերի մի՛ դասաւորութեամբ, կարող է փոխանցել համերաշխութեան և հարազատութեան այսօր՝ նոյն ուժերի նո՛ր դասաւորութեամբ:

Ռուս օրինատացիան, օտար և անհարազատ աշխատաւոր ժողովրդին և արհեստական մի պատուաստ նրա քաղաքական մտայնութեանը, հայ աւատականութեան մեռնող շառաւիղների փրկութեան ուղին էր թւում մի ժամանակ, երբ ռուս ռեժիմը դասային իրաւունքի և արտօնութեանց միակ ապաւէնն էր համարւում Անդրկովկասում՝ նեխող դեսպոտիայի և պոռթկող տոհմատիրութեան հանդէպ: Սակայն քաղաքական դարաւոր փորձով հոգւտը և աշխարհիկ հայ աւատականութիւնը սնեց և սպառեց ուրոյն գոյութեան վերջին յոյսերը նահանջող իսլամի և յաղթական ցարիզմի քուրայում: Յաջորդելով դասալքւած կղերին և ազնւականութեանը՝ հայ բուրժուազիան ժառանգեց դրանց օրինատացիայի հեզ վարքագիծը: Եւ դա իր հիմքն ունէր: Ռուս ռեժիմը մասնատիրական կարգերի ապահով յենարանն էր սոցիալական գերիշխանութիւն վաստակած առւտրա-արդիւնաբերական դասակարգի համար: Օրինակը վարակիչ էր: Հաւատարիմ իր սոցիալական նկարագրին՝ ազգային քաղքենիութիւնն ընթացաւ երերուն քաղաքականութեան հունով: Սակայն՝ ենթակա կապիտալի այլասերող ազդեցութեան և ստրուկ նրա քաղաքական ի-

մաստուլթեան՝ նա հնազանդւում էր ռուս կնուտին, պաշտպանութիւն փնտռելով մերթ «անօրէն» թուրքի գրոհից, մերթ «հարազատ» պրոլետարիատի ահից:

Հոկտեմբերը շրջակէտ կազմեց քաղաքական նոր ուխտի: Յուսախաբուութիւնը քաղքենի մտայնութեան հաւատարիմ ուղեկիցն էր: Թոռները լքեցին պապերի հարթած քաղաքական շաւիղները: Հայրենի բնագաւառ քաշւելով նրանք վտիտ մարմնով ծւարեցին ազգային-պետական կենցաղի անձուկ պատեանում: Փխրուն ատամների բուլթ ծայրը միակ գէնքն էր կարմիր ուրւականի սուր եղջիւրներից փրկւելու համար:

Յեղափոխութեան վտանգը, ահա ռուս օրիենտացիայի առաջացրած սարսափի աղբիւրը գահավէժ դասակարգերի համար: Իրաւունքի և սեփականութեան հին պաշտամունքը չէ այսօր այդ օրիենտացիան: Դիւանագիտական մեքենայութիւնների փոխարէն նա դարձել է կազմակերպւող աշխատանքի ուղեցոյց: Մեր օրերի ռուս օրիենտացիան ընթանում է մասսաների ազատագրման տիեզերական խոյանքի հունով: Այդ օրիենտացիայի մէջ է դարբնւում այսօր նաև շղթայաթափ հայ բազմութեան յեղափոխական տարերքի օղակը:

Երևան, յունիս, 1921

ՅԱԻԵԼԻԱԾ

№ 1¹

ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՆԻԿՈԼԱՅ ՍՊԱԹԱՐԻՒՆ²

Է

Ի Հայաստանեացս մ՛լքներս ծանուցում լիցի պ՛րն նիկոլիա-
յոսիդ, իսպթար ինքնկլ թգ՛րի ՀԼ՛տլի բառբառօղ, և ք՛րտիղի
թ՛րքմնօղ, և մերայնոցս սիրելի Հաւարիմ բրեկ՛ մ Մին՛ս վրդն և
պ՛րն ի էլն մեզ գրերեն քո հրմն՛ց բարութ՛են որ խիստ ուղիղ
սրտիւ մեր բանին մողաթես. Ապա այսմ ժ՛մնկիս ոչ կ՛րեմք քո
բարութե՛դ փոխ՛րէնն հատուց՛նել վ՛ս ահից թշն՛մեցն, Մեք
խոստ՛ցինք ուղիղ սրտիւ որ քո պ՛րնիդ առնեք մին ճանչութի՛ ,
դ՛ , ո՛ , ոսկի որ կ՛նէ մեր հսապն դ՛ճ իւ թու՛մն երբ որ տ՛վ
կատ՛րի քո երած բարութե՛ փոխ՛րէն այն ժամնկին տամք և քո
որդոց որդիք մեզանից բարեկ՛ մութի՛ առնեմք:

Մեր գրովն և մօհրովն մինս վրդ՛ին, և պ՛րն իէլին երկոսին
խօսօքն և մօհրովն ա՛մ ինչ մեզ խապուլէ:

Թվն ո՛ ճժ՛ բ, Մայիս ի է՛ ՚իքաղվ՛ն:

Ես հէկազի որդի
փիլիպոս դրի իմ
մօրհս ձեռացազիրն
ինձ զաբուլայ: ԿԱԻՔ՝
Հէկէզի որդի Փիլի-
պոս:

Ես մրտիրոսի որ-
դի ամիրպ՛կ իմ
մօհրովս և ձեռագ-
րովս ինձ խպլէ:
ԿԱԻՔ՝ Մարտիրոսի
որդի Ամիրպեկ:

Ես պաղղայսարի
ո՛ դի թաթոս գիզի
(sic!) իմ ձեռացա-
զիրն ինձ զապու-
լա: ԿԱԻՔ՝ Պաղղա-
սարի որդի Թա-
թոս:

¹ Բնագիրների ուղղագրությունն ամենուրեք պահում ենք նոյնութեամբ:
² Մինչայժմ յայսմի էր միայն գրութեանս հին ռուսերէն քարգմանութիւնը, որ հրատարակել էր **Юр. Арсеньевъ** («Чтения въ Имп. Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ при Моск. Унив.», М., 1900, Кн. IV, էջ 55 և հետ. յոդ. «Новыя данныя о службѣ Николая Спаѳарія въ Россіи»).

*Ես նրինպէկի որ-
դի շհնզր իմ ձեռգ-
րովս մհրովս ի՞ձ
խապլէ: Կնիք՝ Նա-
րինպէկի որդի Շահ-
նազար:*

*Ես եավրի ոռդի
(sic!) աղայճան դրի
իմ մօրհն և ձեռա-
գիրս ինձ ղաբու-
լայ: Կնիք՝ Եավրի
որդի Աղայճան:*

*Ես պղտսրի որդի
մեղքոն իմ ձեռագ-
րովս մօրհրովս ինձ
խապլէ: Կնիք՝ Պայուն
որդի Մեղքոն:*

(Մսկւայի դիւան: 3-е Московское отделение Единого Государственного Архивного Фонда, նախկին Моск. Главн. Архив Минист. Иностран. Дел. Дела армянск. июль-сент. 1718. № 4. Дела Армянского Архиепископа, fol. 12).

№ 2

ԳԻՒԼՆԱԶԱՐ ԱՌՈՒԽԵՆՑԻ ԽՆԳԻՐՆ ԻՐ ՎՆԱՍՆԵՐԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Державный Царь Государь Милостивый

В прошлом 1702 году по твоему Державнѣйшему Указу изъ твоего великороссийского Государства з грамотой отпу- щен я съ Москвы чрез Малороссийские города до Киева а из Киева до польских городов до Замощи¹ а из Замощи ъхать было мне в польский город до Аршаву². И до Аршаву ъхать мнѣ в то время было невозможно потому что во Аршаве был в то время Свеский король. А как я был на Москвѣ и бавар- ский посланник Израель Орий и вартабет говорили мне как я буду в Аршаве чтоб мне взять в Аршаве торгового человека Таргулия до курѳистра Дисельдорѳа и чтоб ему ъхать со мною взять у него Курѳистра деньги, а сколько денег взять того мнѣ было неповѣдано. И как мнѣ приказывали посланник Из- раель Орий и я из Замощи Аршаву писал и наняв человека нарочно до Аршаву чтоб тот торговой человек Таргулий из Аршавы приѣхал ко мне до Кракова. И он Таргули в то число

¹ Замостье, գաւառային քաղաք նախկին Լիբիլնի նահանգում:

² =Варшава.

в Кракове не был а был в прусском городе в Торуне. И я из Замощи поѣхал до Кракова и в Краковъ его Таргулия ждал пять недѣль а людей со мною был челядник да четыре лошади. И в то время в Краковъ всякой харчи и конской корм был в дорогой ценъ потому что под Краковым от Свѣского короля были воинские люди. И я в том городе Краковъ в то воинское время был для того что мнѣ приказывали Баварский посланник Израель Орий и вартабет взять с собою торгового челоуѣка Таргулия. И он Таргулий ко мнѣ в Краков приѣхал с челядником своим спустя пять недѣль и говорил мнѣ прислали со мною Баварский посланник Израель Орий и вартабет к нему Таргулию денъги и я ему Таргулию сказал что он посланник со мною к нему Таргулию денег не прислал и в дорогу мнѣ чем харчеватца ничего не дал. И говорил мнѣ он Таргулий для чего они посланник Израель Орий и вартабет сами не приѣхали и со мною денег къ нему не послали. И я ему говорил что ему Курѣистр денги даст как мне приказывал Баварский посланник. И из Кракова мы сним Таргулием поѣхали до немецкого города до Олмонца и до Видны а челядников снами было два челоуѣка да четыре лошади и ѣхали мы до тѣх городов двѣ недѣли и харчевал я с ним Таргулием и с челядники и конской корм всѣ покупал на свои денъги. И как я был на Москвѣ и со мною послано было до Видны к твоему Государему Послу Боярин Ѳеодор Алексѣевича Головин грамоты и он посланник Баварский Израель Орий взял тѣ грамоты с иными писмами не положил и запѣчатал мнѣ про тѣ грамоты несказал. И как я стал в Видне на постоялом дворѣ осматриватца и тѣ грамоты от боярина Ѳеодора Алексѣевича к нему послу ненашел, а которые твои Государевы грамоты со мною были посланы для Цесаря христианского и тѣ я грамоты как он Цесарь шел из Церкви его палаты вручил и послѣ того его цесарев посол спустя дни с четыре приказал меня сискать и как я к нему пришел и он мне говорил милостивно что к нему писал Боярин Ѳеодор Алексѣевич чтоб мнѣ всякое поможение чинил и я ему послу извъщал которые грамоты со мною были посланы от боярина Ѳеодора

Алексъевича к нему послу и я тѣх грамот приѣхав в Виднѣ у себя не нашел и затѣм к нему вскорѣ ни явился и просил у него посла Милости кто ему послу тѣ грамоты от боярина Ѳеодора Алексъевича вручил и он посол мнѣ сказал, что тѣ грамоты вручил ему патер Блема и тѣ де грамоты послал с Москвы сним Патер Блюмом Баварский посланник Израель Орий. И жили мы в Виднѣ полтретѣи недѣли и живучи я в Видне лошадей своих испрадал за покупкою корму дорогой цены. А из Видния поѣхали мы наймом до Праги а из Праги до Изерберка а из Изерберка до Гадерберка и в прогороде мы были неймующи полпяты недели. И как приѣхал Курѣистр Баварский до Гадерберка и патер Патии нам говорил ка де мы будем в городѣ Винеусе и там де ждите курѣистра и поѣхали мы до Винеуса и в Винеусе были недѣлю и твои Государевы грамоты Курѣистру авианцу подали и он Курѣистр обрадовался и воздана нам честь. И он Таргулий ему Курѣистру бил челом о денгах и ему Таргулию денег не дано не знаемо за что а явилиб ему Таргулию от него Курѣистру даны были деньги и я бы что мнѣ от посланника Баварскаго Израель Ория искупил. А жили мы с ним Таргулием в Винеусѣ на моем харче четыре недѣли до после того жил я особно в Винеусѣ четыре же недѣли. ... к тебе державнейшему Царского Величества от курѣистра грамотах. А как я поѣхал съ Москвы и в проѣзде мне по разным городам до Винеуса стало всяких харчей и убытков и себѣ на корм и лошадям и что харчевался со мною Таргулий и челядников четыреста шестнатцать еѣимков и от курѣистра дано мнѣ жалованья двѣсти дватцать пят еѣимков да пару подсвѣшников столовых серебрянных золоченных да от Курѣистра дано мнѣ на росплату отъ господы пятьдесять еѣимков тѣ еѣимки принял без меня тот торговой человек Тарголий и распечатал и из тѣх еѣимков мнѣ отдал дватцать еѣимков и заплатя я от господы поѣхал Ѳранкѣурта, а от Ѳранкѣурта наймваючи почту до Сакса города Лепщика и из Лепщика до Бандабурка города Барлина а в Барлине был две недѣли скорбен. А из Барлина до Гданска и в тѣх городах проезде было пять недель.

А из Гданска до Торунна города прусского а из Торунна до Аршавы а из Аршавы ѣхать было мнѣ на Киев. И как я поѣхал из Аршавы в десяти милях швецкие воинские люди меня взяли и держали из караулом три дни и справишали меня какой я человек и я им сказал что я армянин персицкой земли торговой человек и они швецкие люди меня оставили въ целости и никакой поруки мнѣ не учинили. И от тѣх воинских швецких людей поѣхал я назад до Аршавы и в Аршаве сидѣлъ шесть недѣль, а из Аршавы поѣхал до Торунна а из Торунна до Малбурка. И ото Гданска до Малбурка по разным городам для проѣзду от воинских швецких людей было в проѣзде десять недѣль. И как я приѣхал до Мальбурка и пришел к твоему Государеву послу ко князю Григорию Ѳеодоровичю Долгорукову обо всем своем проезде объявил и он мнѣ сказал милостивое слово и дал мнѣ к тебѣ Державнейшему Государю писма и жил я в Малбурке четыре недѣли и он твой государев посол отпустил меня с Крыжъвским до Шлотбурха. И от Ѳранкѳурта до Шлотбурха. Учинилось мнѣ всяких убытков и харчей по разным городам в проѣздах двѣсти еѳимков и из Венеуса от Курѳистра грамоту и от твоего Государева посла князь Григоря Ѳеодоровича писма в Шлотбурхе подал боярину Ѳеодору Алексѣевичю Головину. И из Шлотбурха приѣхав к Москвѣ живу на своих харчах и проторях. А твоего Государева жалованья и поденного корму мнѣ ничего не дано и от того дального проезде оскудал и одолжал великими долгами. Всемилостивѣйший Государь прошу Вашего Величества Державнѣйший Царского Величества милостивой Государев указ учинить чтоб мнѣ от таких великих убытков и харчей в конечном разорении не быть.

Вашего Величества нижайший раб Персицкой земли армянин Назарий Арховичъ. декабря въ день 1703 году

(Ստորագրութիւն) Կոլճազար Առուխէնց

(Մտկւայի դրան. Дѣла армянские. 1701 июня 30- дек. 1703. Յտէլ-տիճ, f. 329 v. – 330 v.).

№ 3.

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՆԱՄԱԿԵ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻԻՆ
ԵՒ ԱԳԱՐԱԿՑԻ ԹԱՐԻ]ՂՈՒԼԻԻՆ

Է

Ի Անիմա Մն̄ ս վրդէս սիրով ս̄ ր հոգւոն ծանիր մեր սրտէ սի-
րեցե՛լ եղբայր պ̄ րն ի սէլ և պ̄ րն թար՛ղուլի որ դուք ասիք թէ
ա մ ինչ բանի ստուք գիրն պակաս չեմ աներ քանի որ գացերէք
այսօր թ̄ ամիս է քեզանից բ̄ գիր էհաս մինն ի լովա միւսն վէնա
ինչ նեղութի որ հանդիպեցէր ձեզ իմացա, ա յ ու անգամ գոհու-
թի որ այս խառնակ ժմն կին սալամաթ հասերէք ի վէնն, ամէն
մեզ պիտան մ՛րդկ՛ցն գրեր էիր խիստ լաւ ես արեր այն գրովն
ամենք ուրիս՛ցն. գրերէիր թէ յարուլթի եփրաթօրի հը մնւն առ
շահ զատայի միրզային մօտն վ̄ ս ազատութե՛ կ մ այլ ինչ
խապ՛ր բերի համար կողարկեմ, և եթէ ճշմր՛տէ խիստ բարի
կառնես ապա խիստ առանձին առնես որ այս վեհագունից կ մ
այլ ոչ ոքանց մէն մեր բանին վնաս չի հասնի կու խնդրեմք որ
խիստ լաւ մողաթ լինես ինչ նշանով մրդ գնալն մեզ յատնես.
Հոկտեմբերի ամսին մին գիր ողարկերս պուէն պուրքն մարուլթին
վր եկն էհաս խիստ ուր խցւ ինչ որ գրեր էիր վ̄ ս որդուն: Ապա
այտ տեղաց աֆալիցն կ մ այլ ինչ մեզ պիտանի սիրոյ խօսք ինձ
էր չի գրեցիր, այն որ առանձին բան է դու միտ ածելով իմ գրին
օրինակովն քո ձեռովն ինձ գրէ որ ես իմանամ թէ ինչ պէտք է
մեր բանին բ̄ գիր հասեր է իսկի պիտանի բան չկար մէջն, կե-
ցածն (sic!) չես կարցեր ճարտար գրել: Ասեր ես թէ մերայնոց
խապար կանէ ուղ ըկէ, ես քան զքեզ այլ առաւել հոգս կու քա-
չեմ չեմ կարել հնարել. առջի գիրն գրեր էիր թէ կողարկեմ ոչ եղև
հնար իմ գ̄ գրին պատսխնիքն քեզանից ինձ չերեկ. Առ մեզ
գրին բերողն ե՛ ամիս պահեցի թէ առ քեզ գա ոչ եղև հնար, վ̄ ս
այն պատճ ոին որ փոքազին ասաց թէ ի հոռոմ ուխտ կու գնամ.
հոռոմ անուամբն այս կողմէն հրամ՛ն չկա գնալ, այլ ինչ պատ-
ճառիւ կարէր գալ, հոռոմ անու բն ոչ կարէ գալ, խիս (sic!)
ա՛ ծասէր բարի մարդ էր բայց ինքնահաւան: Եւ այլ հաւատալի

ոչ եղև փօստով չի հաւատցի, որ գ՜ գրին մին պտ՜ սխնի չէ հասեր ինձ, գնցի պատրուկն թէ հաւտ՜ լի մ՜՞րդով ինք ուղ՜ րկէ ոչ է առանձ (sic!), թէ պարտ չէ այս խառն կ՜ ժմ՜ նկին այտպիսի բան ուղարկել չի լինի թէ զայ լինի և ձեր բանին պկ՜ սուլթի՜ գա պ՜՞րտէ գսուրաթն ուղարկել: Գրին վ՜՞ր գրեր էին թէ երկուստ միատեղ բան՜՞ք քո հրմ՜ նքդ այս տեղն չէիր գիրն պահելով մեր բանին վնաս էր գն՜՞ցի սպաթար նիկոլաին ասի առանձին ե՜ կլ գիրն տեսաւ խիստ ուր խցւ ասաց թէ առանց այս գրին ձեր բանն ոչինչ էր ահա այսուհետև խիստ բարի եղև ձեզ: Գրեց մեծին զտիպն գաւֆալն, հրամայեր էր նիկոլտին թէ գնա թղթին բերօղն՝ տես թէ ինչպիսի է, դու և վր՜ գն առանձին բացէք միջի ինչ եղև լն ինձ ուղարկեցէք. Մեծին հրմ՜ նւն բաց՜՞ք և սուրաթն ողարկեց՜՞ք դեռ մեծիցն պատ՜ սխնին առ մեզ չէ հասեր, որ քեզ գրէի: Ահա ամենից թղթերուն սուր՜՞թն առ քեզ ողարկեցի լինի ա՜ վ որ մեծին հրամն՜՜ և որ միւս տիպ թղթերն (sic!) ուղարկեմ ինչպ՜՜ս որ գրած է այնպ՜՜ս կատր՜՜ս, ք՜՜նի որ այդ կողմին եղև լ մեծամեծ՜՜ց թղթերն չեմ ողարկեր, այս կողմն չի յատնես թէ սուրթն ողարկերէ, և այդ տեղաց ա՜ մ ինչ ճշմ՜ ըտ եղև լ աֆալն առ մեզ ծանուցանես, որ քանի դուք գացերէք. ամէն յերկրէ խապ՜՜ր կ՜ մ ելչի եկե՜՜լէ տեսանեմ որ այս գրիս պատասխանիքն քեզանից առ մեզ գալն մի ըստ միոչէ առ քեզ կու ծանուցանեմք զերն ժամ՜ նկս փօստիլ հաւտ լ չեմ, որ մեծամեծ՜՜ց թողթն (sic!) ի տեղն կու հասանի բայց մեր ոչ: Մեծ արծիւն ինչ որ կու հա[յ]ցէր ա՜ յ աւելօք էառ, ինչ որ հանդիպէր ճնպ՜ ըհին քեզ և մեր սիրեցե՜ լ սիմօնէրին, նիկոլաին պ՜՜տմեցի, նա մեծին գրեց շատ խղճացերէր քո նեղոթե՜ : Մերայնիքս խիստ թամպէ արածէ թէ հնազանդ կ՜՜ցեք որ չի լինի մեր բանին վն՜՜ս բերէք, կու խնդրեմք քեզանից պրն իս էլ որ մեր եղբայրակցե՜ լ պրն թար՜՜ղլին բանն սաղն հանէս և քանի որ կրողութի՜՜ ունիս իւրն ազաթ առնես, դարձ՜ լ պ՜՜ր թարղլուդ կաղաչեմք որ վ՜՜ս ա՜ յ խաթրին համր չի լինի թէ սպտն՜՜ մարդի խօս՜՜ցն յուշ դնել և պ՜՜րն իս էլին հակո՜ կիս քանի որ հակո՜ կիս քո հոգւոն և շատ աշխտն՜՜ցն կու հակոկիս. Ա՜՜ծ որ քեզ սաղ պ՜՜հէ քո աշխտ նքն չի կօրիր, քո մին մազն թէ ես թէ պ՜՜րն իս էլն ա՜ մ վաճ՜՜ ոկնցն չեք փոխեր ժմ՜՜նկև ապա հիմի դու գիտ՜ կս որ կարո-

դուրթի՝ չկա քո բարուրթի՝ փոխարէնն լցուցանել. կու խնդրեմք որ ք նի կարողութի՝ ունիս խովաթ տաս և հաշտ լինիս հետ պ՛րն իսէլին որ քո բանն աջողն լինի որ չի լինի թէ քո տուչմնին ծաղր լինիս. քո բարուրթի՝ գրերէ՝ք բարեկմ՛ց ն՛ք ևս առ մեզ գրածէ աղաչանօք թէ ձեզանից մի գատէք մինչև սալամաթ առ մեզ հասանիլն որ մեք ն՛ր բարուրթե՛ փոխարէն ժ պատիկ զխնդիրքն լցուցանեմք: Այսօր պարտ է որ մեք զպ՛րն իս՛ էլ մեծացուցանեմք վ՛ս մեր շահակ՛ նուրթենե՛, և եթէ հակ՛ ուկինք վ՛ս մեր կու հակո՛ կինք: Պարտէ որ գրես այս կողմն ամենից առ ի մեզ շնորհակ՛ լուրթի, նախ բարի պտուղ կլօվին որ, առաւել մեզ պիտ՛ նի է որ մեզ հանպ՛զ կու հարցն՛է սիրով և կու լսէ մեր պաղ՛տնցն: Ե՛. սուս մեծ գունեղ խանին որ կու պատուէ զմեզ ամէն վաղթի, թէ բագրատոնն, թէ պ՛տրին, թէ նիկօլան, թէ փօտիաչին (f. 39 v.) կ՛մ այլ ինչ մեզ պիտն մ՛ ըզիք ինչպ՛ս որ դու գիտ կես ամենից ըս (sic!) իւրաքանչիւր կօրէ մեծ շնորհակալութի՛ գրէ որ չասեն թէ երախտամօռացեն. զատկին խանն ի տես զնացի ա՛մ ինչ կողմ՛է առ մեզ հետաքրքիր եղև իմաստութ՛ք ա՛մ ինչ ի մեզ պիտան բանի, պատճ՛ռն ի տեղն էառ ուրխաց լ ի սրտիւ և անքակտելի սէր ձգեց ի վ՛ր քո, և մեր բանին: Այսուհետև մեր բանին հոգս կու քաշէ, ինչպ՛ս որ իւր որդուն: Այն վաղթին քո անունն ոչինչ կու հմրէին ա՛մ ինչ մեզ պիտան տեղիք, այսուհետև ողորմութ՛ք ա՛յ քո ծածկեալ բարութի՛ հռչակեց լ առ ի մեզ պիտանի բարեկմ՛ցն: Հոգևոր իմաստութ՛քն իմացիր զա՛մ ինչ գրե՛ լսն, իսպարթար նիկօլային աւելօք շնորհակ՛ լուրթի՛ գրես որ մրմնաւոր մեծ շահակ՛նէ այժմուս առ մեր բանին և եթէ քո բարութե՛ հռչակելն ես վկանեմ կու խաբեմ զքեզ, ինչպէս որ այժմուս ժամնկիս մարդիքն. լինի ա՛վ որ գաս բարով լսես ականջօք, և քո մտ՛ց անցած բաներն փօշմանիս չարն և զբարին ճանաչես և կատ՛րե՛լ Հոգևոր բանին հասանիս, գէրն ճարտար և բարեսէր մարդն զիւր կօնտակիւն կու ճանաջուի, որ ք՛ անգամ ինձ գիրես գրեր մին միսիթարակ՛ն ճարտ՛ր խօսք չկա միջոլմն մահանա կանես թէ չեմ կարել գրէր, քո մտօքն կասես թէ կարողեմ ամէն բան մին պատճառիւ խաբել և եթէ զիս խաբես ա՛ծ ոչ կարես խաբել, ա՛մ ինչ ի ձեռինս ն՛ր է աջողումն, պարտ է որ ա՛յ ինչ ճարտար

խապար ինձնէ իմանան ես կու գնամ մունէթով նոցանէ իմանամ, ա՛ծ այդպէս ընկերատեցութի՛նն չի վերցնէր դու գիտ կես. Այդ քո թէպիէթին դէմ անչափ մեղօք լցե՛լ եմ, առ ի բանին խաթրին համբերեմք, թղթերն եթէ ինձ հնարք լինէ ուրախութե՛ք բոկոտեափ (sic!) քեզ կու հասուցանէի. կու խնդրեմ ի քեզանից որ ինչ ասացեր ես այս տեղս վէզիրին ջանք դնես որ սուտ չեղնուս, ա՛մ ինչ մեծ հրաման, մեզ պիտանի ի ձեռինս նորա է ա՛վ ինչպէս որ կամի կարող է առնել այս մեծին մեծ բանալիքն ի ձեզինս է երփոր կ՛մի շտով կու բանա զմեր դուռն այլ ամենեքեանքն ոչինչ, ուտելոյ բարեկամք են. քո յուշանալն մեր բանին վնաս չի առնէր թէք ինչ որ առերես տեղն կատ՛րես. թէ ատ տեղն բարեկամօք կարես կատ՛րել օգ կնութե՛ք խիստ բարի է, թէ չէ այն իշխանին տուած քսուրն ծախէ քո պակասութի՛ տես որ մեր աշխատանքն չի կօրի:

Թէ ինչ առանձին խօսք ունես, թէ ինձ, թէ վէզիրին, և թէ խանին, քո ձեռքովն միտք ենելով ինձ գրես որ իւրեանց սրտի հաճելին իւրեանց պատմեմ, զէրն Փռէնսի բառ գրեր էիր խանին թարքմանութի՛ ոչ էր սրտի հաճելի երբ որ բազրատունին մեզ պատմեց, քաղցր խօսաց կարքն, ի տեղն կարգեց՛ք, և ա՛մ ինչ յատնի բանն լաթինավար գրել տաս որ նիկօլանլ կարէ թաքմանել և փաթրինլ որն որ ձեռահաս է նա կու թարքմնէ:

Այսուհետև մեր կողմաննէն միամիտ կացիր և ա՛յ ճշմ՛րտ բանին հետևիր որ քո մեծութի՛ իմնէ և իմն ք՛սէ ա՛մ բարեկ՛մօք, և մեր եղբայր թարղուլին որ պազի տկարաց կու հաւատա մեղք մի համարեր իւրն այլ անգիտութի՛ կու խօսի և կու հաւատա, եթէ հայոց թէ Փռանկ՛ց կամ այլ ինչ ազգաց. վհկա ուսացք իմաստուն մարդկ՛նց, դու քեզ ն՛ց մի վստանահր, և իմ գրին պատսխնին իշխանին ձեռագրովն առ մեզ ուղարկես, և եթէ տունտ կու բերես խիստ պտիւ դու ծանօթես մեծ՛ց թէ առջին գիրն թէ այս միտ ածելով ինձ գրես: Մեր կ՛թղոսն մին ցաւի է հանգիպեր որ ի ահէ իւր մտաց բանն մօռացեր է, զի ա՛ծ ը՛ մեզ է: (f. 40 r.) Թորքի էլչի ժ՛ք ոսկէ զարդրել կառօցով որ զ՛ առջևն պ՛րպ կու գնար խիստ պատուով ի ներս մտուց և բ՛ աղջիկ թաթարիցն էառ իւրն օտալղ տուեց. դեռ այստեղնէ. երբոր ա՛ծ տա գաս ինձլ մին տա:

Եւ սիմօէնդ կու օհու ք խնդրեմք որ բանին խաթերն հմր միամտու ք պրն իսէլին ծառես որ չէ կորուստ ով ոք ծոյէ կոնէ փոխարէնն: Յարութենին, Անդրիասին և քո տանն մեծի և փոքոյ և մեզ յիշողցն ամենեցուն շատ սիրով ողջուն կու մատուցանեմք:

Ած մեծ իսաֆ տա պէչու եղե լ մեր յազգ անգութ սուտ փարիսեցի քրիստո[ն]էից որ թէ մին սակլ սէր լինէր այսմ բանի շաբաթն մին թուղթ կողարկէի հալպաթ որ գին մինն կու հասնէր. ցաւակից մորք բարեկ մ չունիմք. մեծ բարեկ մ մ կարող գտրն մեր յերկինս ունիմք որ ի նա յուսացելոցն կարողէ բանն ի յաւա[ր]տն հասուցնէ. թղթին բերողն գամիս է որ յետէ դառցեր. ողջ լերուք ի տր Ամէն:

Թվն ոճճ գ նոեմբերի գ:

Նամակի սկզբին դրած է Մինաս վարդապետի կնիքը՝ Յի Բի ծ Մինաս վարդապետ: Կնիքի միջում՝ Աստուածամօր նկարը և թւական՝ Թվին ՌՃԽԳ¹ (հմմտ. Ակար II):

¹ Այս թականը, թում է մեզ, կարող է նպաստել վերականգնելու Մինաս վարդապետի կեանքի ստերագիծը: Մոսկւայի հոգեւոր Մինօղի ատեանին 1740 թին ներկայացրած իր մի թղթի մէջ գառամած Մինաս վարդապետն ասում է. «родился я въ градѣ Тигранѣ, въ Ассиріи, отъ роду имѣю 82 года; монахомъ сталъ въ томъ же градѣ въ монастырѣ св. апостоловъ тому назады 50 (sic!) лѣтъ, тамъ же поставленъ въ іеромонаха архіепископомъ армянскимъ Іоанномъ, игуменомъ и архимандритомъ былъ черезъ 10 лѣтъ, а въ 1716 г. патриархомъ армянскимъ Аванскимъ Исаіемъ въ домъ патриаршемъ, называемомъ Кангасимъ (sic!), поставленъ въ архіепископы» (նախկին Архив св. Правительствующаго Синода. Գործ № 161/358, 31 марта, 1743 f. 1a): Այս ցուցմունքի համաձայն՝ Մինաս վարդապետը պետք է ծնած լինի 1658 թին, հոգեւոր կոչման մէջ մտած՝ 1690 թին: Թէ ո՞ր թականին է նա արեղայական աստիճան ընդունել յայտնի չէ. սակայն վարդապետական վեղարի հետ վանահայրութեան պաշտօն պետք է ընդունած լինի նա արեղա դառնալուց 10 տարի յետո միայն, յամենայն դէպս 1700 թականից ոչ առաջ: Այս եզրակացութիւնը չէ համապատասխանում իրական տուեալներին, քանի որ արդէն իսկ 1699 թին գրած թղթերում Մինասը վարդապետ է կոչում եւ Ս. Յակոբա վանքի վանահայր: Սակայն եթէ ընդունելու լինենք, որ Մինաս վարդապետի կնիքում ՌՃԽԳ = 1691 թականը ցոյց է տալիս հենց նրա վարդապետական կոչում ստանալու տարին՝ օգտագործելով վերը բերած ցուցմունքները, կարող ենք ենթադրել, որ արեղա ձեռնադրել է նա 1684 թին, իսկ վանք է մտել, 1740 թից հաշւելով, ոչ թէ 50, այլ՝ 60 տարի առաջ, այսինքն՝ 1680 թականին՝ 22 տարեկան հասակում: Եպիսկոպոսական աստիճան ստացաւ Մինաս վարդապետը 1716 թին. վախճանեց 1740 թ. մայիսի 12-ին. Մոսկւայում, նոյն տարւա ապրիլի 28-ին Ուսպենսկի տաճա-

(Մոսկվայի դիւան. Дѣла арм. 1724 № 4. Листы разныхъ духовныхъ и светскихъ Армянъ, изъ коихъ оныя переняты въ Астрахани. f. 39 г. — 40 г.):

№ 4

ԱՐՉԻԼ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՆԱՄԱԿՆ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻԻՆ

Է

Ա կայսր եսսե՞ դաւիթե՞ն, սօլօմե՞ց ի ցեղէ նիւնե՞ց մեծ՞ց ցրելոց երկր դ թափօրակ՞նէ, և Ա՞ ծասէր կայսերէ:

Ծանուցումն լիցի առ մեր նրին դ բարեկ մ իսէ լ օրիդ, որ առ մեզ բ՞ մխիթարակ ն քարտէզ գրե լ էիր եկն էհաս կարդց՞ք ի մաց՞ք ըզք բարութիւնն զոր քաչ մեծամեծօքն կառնես դու ը մեզ, որ մեր սրտէ սիրեցե լ անգին գանծ, մեր ընծա որդուն բանն լի սրտիւ խայրաթ կառնես, և ծանուցերես մեծ ինքնկ լ եփրատօրին, և Ա՞ ծասէր և քաչ մեծ իշխ նին լէքտօր փալաթին, քո գրին հաւատցք. Մեք լի սրտիւ որ իւրեանց անդարց մեծ հրամանն գե-

րում «по проклятію публично армянскихъ ересей кои были написаны армянскимъ діалектомъ и ему, архіепископу Минъ, чтены во услышаніе обрѣтавшимся въ Москвѣ митрополитомъ Кутатинскимъ Тимоѳеємъ, чему и оный архіепископъ Мина послѣдовалъ чтеніемъ и къ оному сворочно подписался». (Անդ, f. 12): Յունադասանութիւն ընդունելոյց յետո, իր կամքի համաձայն, Մինաս վարդապետը պէտք է որ թաղւած լինի Մոսկւայում՝ Նիկոլսկի փողոցի վրա գտնող յունաց սուրբ Նիկողայոսի վանքի դամբարանում (անդ, fol. 19): Իր կանխիկ կարօղութիւնից վարդապետը կտակեց «одну часть на погребеніе и поминованіе въ греческомъ монастыре, другую нищимъ и третью-служителямъ» (անդ, f. 20): Փաստօրէն նրա ստացւածքը յատկացեց Տվերի հոգեւոր դպրոցի շինութեան, որտեղ պիտի սովորէին քահանաների թողած որբեր, եւ մասամբ էլ՝ աղքատ պրատուլաի հոգեւորականների պէտքերին: Հետաքրքրկան է, ի դէպ, Մինաս վարդապետի թողած գրքերի ցուցակը՝ «Въ дестъ одна собранные евангеліе, пророчества и пр. службы, въ кожаномъ переплете, по золоту обрѣзь, наугольники медные. Съ поддестъ псалтырь въ кожаномъ простомъ переплетъ. Требникъ въ простомъ переплетъ покрытъ полосатымъ атласомъ, крестъ на немъ серебряный позументовый. Служебникъ. Въ четверть требникъ въ простомъ кожаномъ переплетъ, обрѣзь краской красною. Евангеліе въ кожаномъ переплетъ, застежки серебряные. Ирмологъ въ простомъ переплете. Часовникъ въ простомъ кожаномъ переплетъ. Толковое евангеліе, 2 исповеданіе веры на армянскихъ и латинскихъ діалектахъ, одну въ пергаминахъ бѣломъ въ пестрой красной бумаге». (անդ, f. 44 v.- 45 г.): Այստեղից իսկ կարելի է եզրակացնել, որ Մինաս վարդապետը ժամանակի համեմատութեամբ իսկ շատ համեստ գիտութեան տէր պիտի եղած լինի:

տին չի ընկնի, որ խիստ հիմանց բռներէք լինի ա՛յ խուժաթն առ ձեզ որ անմօռանալի կենօք ջանք դնելով ընդ մեզ, և մեր սիրտ ճղեալ ընծա ճրաքն ընդ մեզնէ լոյս հեռացե՛ լն, ի ձեր զօրեղ բարկ անշիջանելի լուսատու ջահիւն զմեր յուս մին ճրաքն առ ի մեզ լուսաւորէք, ինչպէս որ ձեր բարի մխիթարական խօսքն լսե-
րեմ ուրախ սրտիւ կու հաւ տմ որ կու հասուցանէք մինչև ի յա-
ւարտն:

Դարձեալ և եթէ կու հարցանէք մեր յերկրներուն աֆալն կ՛մ մեր բարեկամացն ա՛յ մեծ ողորմութ՛քն ամէնն մեզ խօլայ և բա-
րի է էկէր ած որ կամենա որ այս իմ խօցիցն դեղ առնէ, ամէնն բանն մեր ուզածովն կու լինի: Ամէն ինչ խապար մեզանից պակ՛ս չառնես Տ՛ր Ա՛ծ զձեր բանն առջնդեացէ եղիցի Ամէն.
Թ՛վն ու՛ճձ՛դ նոեմպր. դ .

Հասցե՝ *Israel Ory*. ԿԱԻՔ՝ արծւի քանդակով.

(Մոսկւայի դիւան. Дела арм. 1724, № 1. Выписка кратчайшая изъ дела о прїѣхавшемъ изъ Персіи въ Астрахань Капуцине Патеръ Іоаннъ Баптистъ Рошефортъ и Армянинъ Ильѣ Мушекъ etc. "G". К 22/14 № 2 fol. 90).

№ 5

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ
ԹՈՒՂԹԸ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻՆ՝¹

Է

Յ՛ի Ք՛ի ծառայ Տէր Աղէքսանդր կթղկոս ա՛մ հ՛յց և Պատ-
րիարզ Վաղարշապատու. լուսակառոյց և ք՛սամատոյց, երկնան-
ման և հրեշտակաբնակ, սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի՛:

¹ Կ. Եզեանի ժողովածի մէջ № 159 ներքո հրատարակւած է սրա ռուսերէն թարգմանու-
թիւնը:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան և նամակ պահպանութե .

Շնորհք Առաքելական, հանդերձ ա՛ծային բազմապատիկ օրհնութի՛քն, և նախախնամական գթութի՛քն, ի վերայ բարեպաշտօն, և ք սիւ գօրացեալ Ա՛ծասէ՛ր թագաւորիդ Պետրոսի և Ալէքս՛նոսիդ և քոյոցն ամ ի ի տ՛ր յ ս՛:

Շնորհք, սէ՛ր, և երկնաւոր խաղաղութի՛ յա՛յ հօրէ ամենակալէ: Գթութի՛ և ողորմութի՛ ի փրկչէն մերմէ յ է ք է: Պարգևք ձեր և զեղմունք առատաբաշխ յամենաս՛բ հոգւոյն կենարարէ՛, իջցէ և հանգիցէ ՚ի վերայ քոյ, եկեսցէ և բնակեսցէ առ քեզ. յա՛մ ժամու Ամէն:

Այլև Զոր ա՛հնութի՛ ա՛ծային, և աղօ՛թք ս՛բ ա՛ծածնին, և Յովհաննու կարապետին, և սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, և սրբոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին, և ա՛մ սրբոց երկնաւորաց և երկրաւորաց, միշտ և հանապազ եկեսցէ և հանգիցէ ի վ՛ր քոյ, ՚ի տուէ և ՚ի գիշերի, ՚ի նստիլ ՚ի տան, ՚ի գնալ ՚ի ճանապարհի, ՚ի ննջել և ՚ի յառնել, և յամերամ ժամանակք ամէն: Այլև փրկեսցէ և ազատեսցէ զքեզ ք ս ա՛ծ մեր յա՛մ փորձանաց երեւելեաց և աներևոյթից, յանօրինա՛ց, յանիրաւաց, ի նենգաւորաց, ի չարեաց, ի պատրւանաց, ի հերձուածողաց, ի կեղծաւ ըց, ի մարդադէմ գազանաց, ի սուտ սիրելեաց, և յամ յորոգայթից հոգոյն և մարմնոյ ամէն: Այլև օրհնեսցէ զքեզ տր ած մեր, և տացէ կրկին բարութի, առատութի և լիութիւն, խաղաղութիւն և խնդութիւն, առողջութիւն և կարողութիւն, գօրութիւն և արիութիւն հաստատութիւն և անշարժութիւն, անխռովութիւն և անսասանութիւն ուրախութիւն և բերկրութիւն, և յամենայն բարի իրաց յաջողութիւն և կատարելութիւն, ամէն:

Եւ ընդ շնորհագեղուն և ա՛ծապարգև օրհնութեան և սիրոյ առիթ նամակաւս ծանուցումն լիցի վերոյ գրեալ Պետրոսի և Ալէքս՛նոսիդ Քանգի այս մեր սիրելի որդի իսրայէլ անուն դեսպանս հանդիպեցաւ ի ս՛բ և ք սասէջ Աթոռ՛ս, գոր և մեք սիրով և մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաք. քան զչափն աւելի սէր և ընդունելութիւն արարաք, և քո հրամանուդ որպիսութիւնն, և կատարեալ սէ՛րն որ ունիս առ յազգս մեր՝ ամէնն մի ըստ միոջէ

պատմեաց մեզ՝ և մեք ուրախացեալ ցնծացաք և քո հրամանքդ օրհնելով օրհնեցաք զոր տրած գրեզ հաստատ և պայծառ պահեսցէ՝ ի պարծանս ազգիս քրիստոնէից: Բայց մեր սիրելի՛ որդի՛ և եղբայր իսրաէլիս գնալն և գալն՝ ի պարսկաստան, յո՛յժ զամացոյց ամենեքեան, տրած, յսքս և սա ընդ երկայն աւուրս արասցէ՛ և քո հրամանուց շուք և շուաքն սորանէ մանաւանդ քրիստոնէից ազգէս անպակաս արասցէ, և քո հրամանքդ ընդ երկայն օրօք պահեսցէ, և զօրացուցանելով զօրացուցցէ, ի վերայ թշնամեաց քո՛ց անհղակերպս երևեցուցցէ, և թշնամիք քո՛յ ի ներքոյ պատուանդան ոտից քոց կոխանս արասցէ, տրմեր յսքս գրեզ թև և թիկունք լիցի յամի յաջողմանց, և զերևելի և զաներևոյթ թշնամիս քո՛ հալածականս արասցէ, որէ ահնե՛լ յաւիտեանս ամէն. Հայր մեր որ յերկինս, ո՛ճժը, թուող, յունիս ամսոյ. է՛, գրեցաւ.

Լուսանցքում կնիք՝ մէջտեղը Քրիստոսի Ակարը. փոքր շրջանակի մէջ փորագրուած է՝ *Քիծն Աղէքսանդր վրդպտ ջղցի Ռձիե*: Մեծ շրջանակի մէջ՝ *Տր Աղէքսանդր կթղկս. ամ. հյց և պտրգ վղրչպտի մայր Աթոռոյն էջմիածն ՌձՄե*. Կոնդակը գրած է հասարակ թղթի վրա: Ծաղկանկարով գրուած է «Յի» սկսւածքը: «Կթղկս» բառի վրա նկարած է կաթողիկէն:

(Մոսկւայի դիւան. Дела арм. 1707. февр. — 1711, № 11).

№ 6

ՍԵՒԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՕՐԻԻ ՊԱՐՏՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պատճառ գրոյս այս է որ թիվն ո՛ճկբ ապրիլի ի՛ մօսկօվումս գողթան գաւառէն յագարակեցի գասպարի որդի մէլքումս մազար շինեցի վս էջ ջահդան որ մսկր մէլքումիս յեղբայրք թարղուլին, բաղդասարն և յարուլթի՛ն մեք գ յեղբայրս էսդի ժբ տարով յառէջ յէլչի յիէլ օրուցն սանագով թէ ձեռաց թալ պ գ զենք. էսքան տարիս դարբէդար շուռ եկինք ողորմած հոգի յի էլին հետ վս մեր թլ պին որ բալքի թէ յինք առնէինք. խօյ մեր յեղբայր թր զլին իւն տղայ անգրիասին հետ դիսգօրֆ յիէլի

ձեռնէն արգ էին տվել յիշլին բռնել տվել, դավի ընկել փարայի կէս յիքմին պարտկիցն յինքեն առել մեք էլ գնացին[ք] հասանք, ն ք ֆռանկստան մնացին և ես մելքումս, բաղդս ըս և յարութի ն յիշլին հետ սաբ՞բ մեր պարտկն ն ը հետ գնցինք աջամստան. ճանպ ըին մեր յեղբայր յարութի ն էլ մեռաւ. վ ս մեր մեղացն. և մեր յերկրմ ն մեր բ յեղբայրս յիշլիցն և մին փարայի էլ կէս յիքմին նաղդ փող առինք տվինք մեր խանայ բօրջիքն և մեր ա մ խարճքարդն և պկ սուլթի ն տեսինք և յի էլին հետ յեկինք հաշտարխան որ գայինք մօսկօվումս մեր պարտկի մնցե լն յիշլէն լինք առենք խօյ ած մեր մեղացն բարկացաւ հաշտարխան յիշլ օրի էլչին առ ա ծ փոխվեցաւ և յի էլին յեղեալ ապրանքն որն ծօվումն նավերն կոտրեցաւ և, ապրանքի կէսն տեղն ծովումն կորաւ և փչացաւ և այլ մնացեալն ըռուսի յերկրումն մեծամեծք փչացուցին և որն թգ ւրկն քաշեցին յինք առին զը յ թգ ւրկն էլ փող կայր յիշլին հետ. ապա մեք բ յեղբայր մէլքումս և բաղդ սրն յեկինք մօսկօվնս մին բ Ղարի դարբէղար մնացինք նայ էլաճ մինչի թգ ւորին արգ տվին[ք] պարտականերս ողջ ով ոք որ յի էլէն թլ պ գզինք յետոյ ողորմածն ա ծ գութ գծեց թգւորի սիրտն և թգւորն յիշլի պարտականերին ողջին էլ մին ողորմութի ն արետ և մեզ բ յեղբօրս մին ճ թմնի ջուր ընկած և յերած փասփուչ յիքմին տվին և մեր քուլի սն դն և գրերն յինք առին. յետ մին քանի օրէն ա յ բարկուին հասալ իմ մէլքումիս մահրում յեղբայր բղդ սրն մօսկօվումս առ ա ծ փոխվեցաւ. և վերոյ մէլքումս թգւրկն տված ողորմութի ն մին ճ թմնին թանխու տված ջոթեղէն քսուրյիք մինն մօսկօվումս յիքմինի հետ բազար դրի որ վեռում գնում մեր յերկիրն. մազարս էս ջահգան շինեցի որ մեր յերկրումն մեր պարտականերն ինձ մելքումիս նեղութին չտան և ասեն ոչ թէ յիշլէն քոյ թ մմի պարկն յինք էս առել վերն ած գիտէ, վայրն մարդիք որ թգւրն մեզ մին փար՞յի ողորմութ արար ո պ վերոյ գ ըծայ. վս այ սիրոյն ով որ մասկուրիս գիտակ այ ներքոյ ձեռ դնի և մհրէ այս իմ մ սկր մէլքումիս ձեռաց գիրն և միրնայ. եղև վերջ.

(Մոսկւայի դիւան. Дѣла арм. 1724. № 1 "G". К 22/14, № 1 fol. 47).

№ 7

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏԻ 17-Ն ՄԱՅԻՍԻ 1714 Թ.
ՆԱՄԱԿԸ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ¹

¹ Այս եւ յաջորդ նամակի ստացողը, որ կոչում է «յերեանցի յԱկոբի որդի գեղջէն Կաղիսոյ Աւագ քահանայ» կամ «Յովհաննէս Յակոբեան աւագ կոչեցեալ հայոց քահանայ» (ռուսերէն վաւերագրերում՝ «армянской попь Иванъ Яковлевъ Ара-рацкый»), ջուղայեցի վաճառականների հետ Շամախու վրայով Մոսկւա մեկնեց առաջին անգամ 1705 թ. (Дела арм. 1720 окт. 31-1721 авг. 24): Նրա այդ ճանա-պարհորդութեան նպատակը յայտնի է դառնում իր տւած մի բացատրութիւնից «прежде... армянские кумпанейщики, которые приезжали въ Москву для торгового промыслу и они привозили съ собою священниковъ и оные свя-щенники поехали съ ними». (Дела арм. 1722 фев. 15, f. 28): 1706 թ. Յակո-բեան քահանան վերադառնում է հայրենիք, իսկ յաջորդ տարին «для поданія миру и антими[н]су» կրկին երեւում է Մոսկւայում (անդ): Նոյն տարին, հայ գաղութի կրօ-նական պէտքերը հոգալու համար, Ամստերդամ մեկնելով, մնում է այնտեղ մինչեւ 1709 թ., որից յետոյ Ադէքսանդր կաթողիկոսի հրամանով վերադառնում է կրկին Մոսկւա (Дела арм. 1720 окт. 31-1721 авг. 24, f. 62) եւ հաստատում այստեղ՝ ծխատեղ քահանայի պաշտօնով: Թերեւս նորից վերադառնար Ամստերդամ, եթէ այնտեղի վաճառականները չը հակառակէին (անդ, f. 94): Հաստատելով Մոսկւայում՝ Յակո-բեանը մտերմանում է Մինաս վարդապետի հետ, մինչ այն աստիճան, որ վերջինս նրան իր քաղաքական ծրագրերին է հաղորդակից անում: Քահանայի 1719 թ. տւած մի ցուցմունքից երեւում է, որ դեռ եւս 1707 թ., գալով Մոսկւա, «գաղտնի գործի» համար, քաղաքական բովանդակությամբ մի «ծածկագիր նամակ» էր բերել իր հետ: «Какъ я приѣхалъ съ вышеозначеннымъ писмомъ тотъ Минасъ вартабеть меня задержалъ въ Москве не пустилъ меня ѣхать въ свою землю а приказалъ мнѣ всякіе случаи для секретного дѣла что слышать и знать все доносить ему вартабету. И по сіе число что зналъ и слышалъ ради сек-ретного дела что позналъ противникъ и непріятель все доложилъ ему». (Дела арм. 1719 мая 30, f. 6 г.): Երկու եկեղեցականների կապը յայտնի է դառնում նաեւ նրանով, որ Յովակիմ արքեպիսկոպոսն իր կրած նեղութիւնների համար մեղադրում է ոչ միայն Մինաս վարդապետին, այլեւ՝ Յակոբեան քահանային (հմմտ. Յաւ., № 13, այլեւ Дела арм. 1720 окт. 31-1721. авг. 24, f. 69): Մոսկւայի գաղութում իր դէմ սկսած հալածանքն իսկ Յակոբեանն իր քաղաքական գործունէութեան հետ է կապում. «А нынѣ (1719) по Москвѣ люди которой непріятель есть видятъ что я ради секретного дѣла хожу съ Минасомъ вартабетомъ вместе и его слушаю а они хотя меня низжайшаго съ Москвы согнать таскаютъ и уличать напрасно безвинно. Для того непріятели той тайной дѣлю хочеть уничтожить а мнѣ ради того секретного дѣла не можно ехать в свою землю подѣ опасеніемъ смертныхъ язвы потому какъ знать въ нашей стране которой непріятель и меня разорять и зубъ точать». (Дела арм. 1719 мая 30, f. 6 г.): 1722 թ. երբ Մինաս վարդապետի եւ Յակոբեան քահանայի մէջ առաջացած բիրիմացութիւնների քննութիւնը հասնում է պետական գաղտնի ատեանին՝ քահանան եւ իր որդին Մոսկւայից արքայութեանը առանձնացում են ռուսական վանքերում: Երաշխիքով ազատութիւն ստանալով, որդու մահից յետո, Յակոբեան քահանան վերադառնում է Մոսկւա՝ քահանայագործութեան հետ միասին զրկելով նաեւ մայրաքաղաքից հեռանալու իրաւունքից. (Дела арм. 1722 февр. 15): Մոսկւայում 1725 թ. Յակոբեանը մի ընդարձակ թուղթ է ներկայացնում Պետրոս Սեծի

Է

ՌԾԿՊ. մյ սի ժէ ի փէթուպուրուղիս

Ք ի ծո յից ծոյ մինս վր՞դէ սիրով ս ք հոգւոյն ողջոյն կու մ՞տուցնեմք մեր եղբայր տէր Աւաքիդ և մերայնոց սիրելոցդ: Ահա անց՞լ ամսին գրել էր եղբայրութի դ ան մեզ թէ քո կենդանութե՞ և յամելոյ աֆալն մեզ չես գրեր. Այս յերկրի աֆալ ձեզ մէլուձէ որ օրէ օր ձգելով ոչ եղև հն՞րք շուտ գալ թէ ա ծ սաղ պահէ ահն ունիմք այսուհետև գսիրեցե լքդ իմ տեսանել և երախտաւորցդ շնորհակալութի առնել. Ահա այս հարկէ քո եղբայրութե՞ վ ը որ երթաս մեր սիրեց՞լ պ ըն պողոսն և պ ըն աւէտն վեր առե լ գնէք մեր խօճա սէֆէրին կուշտն որ ձեզլ մելուձէ որ իւր հիս՞պօվն լ ե թ մն սաղ փող տալիքէ և այլ ինչ մնացե լն իւր հետ յերփոր գանք ա վ իր հասպն կու տեսանեմք. հէլպէթ հէլպէթ շաղավաթ անէ տա տէր Աւքին որ իս՞ ոսկու փողն հասուցանէ պ ըն յովանիսին որ թախ՞նծանօք ինձ գրե լ են թէ կու գնա և մեր խալվլն մարտի ամիսին էր որ պ՞րտ եմք տալ որ ն ը բարութե՞ փոխ՞րէնն ձանձրութի՞ և մեղք չի լինի. մեք ելնալու ժուկն խօճա սէֆրն կանչեցի թէ տա ինքն ասաց թէ յեո՞ջ ասէրիբ թէտէրուք կէնէի տալ. Այժմուս իմ ձեռագրօվս և մօհրօվս դուխ ինձ ալլ՞հ վէք [°] ի ձեզ հասելն ինձ հասե լէ հէլպէթ որ լե՞ թմն (fol. 16 v.) խօճա սէֆէրիցն առնէք և իս՞ ոսկոյ փողն պ ըն յովանիսին հասուցնէք. մեր տղա ա ծատուրին ապսպրեցի թէ խաֆիլ մահու կեանք է որ յամենաք խօճա սէֆէրիցն առ՞լ տացես պարտատիր՞ցն մեք չի կարց՞ք շուտ գալ և խօճա սէֆր չէ տուեր: Այժմու դուք ինձ վաքիլ ի ձեզ հաս լն ինձ հասլէ. Ահա քեզ կասեմ խօճա սէֆէր որ այլ և այլ չէնէս և այդ փողն տաս առ նց պ տճու որ չէ աղէկ քո անու՞ն թէ մեր աս՞ծն եղերէր որ փօփօվին տային որ նորն է մեր փողն դուրս գար ա ծ գիտ կ է որ ես աւելօք քո խաթրն կուշահէի կու խնդրեմ որ առ նց ձանձրանա-

անունով, որով ի շարս այլ յանցանքների մեղադրում է Մինաս վարդապետին նաեւ հռոմէադասանութեան մէջ. (անդ, f. 28r. եւ հետ.), թէ ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ Մինաս վարդապետի այդ ամբաստանագիրը՝ չի երեւում գործերից: Ինչ վերաբերում է Յակոբեան քահանայի դէմ Մինաս վարդապետի բռնած ընթացքին՝ կասենք, որ դա մեծ նմանութիւն ունի այն վերաբերմունքի հետ, որ ունեցաւ վարդապետը մի երկու տարի առաջ դէպի ջողայեցի Յովակիմ արքեպիսկոպոսը (հմմտ. Յաւ. № 13, ծան.): Երկու դէպքում էլ ընդհարման անձնական շարժառիթը դժար է գտնել քաղաքականից եւ որոշել, թէ ո՞րն է դրանցից պատճառը, որը՝ հետեւանք:

լու տասս որ ոչ ոք մարդ մեր մէջ անհամութի՛ բան չիմանա և Ա՛ ծ իւր առ՛տ գանձիցն քո պկտութի՛ լցուցանէ Ամէն:

Նամակի ճակատին խիստ է Մինաս վարդապետի կնիքը (հմմտ. Յաւ. № 3): Ստացողի գրչով նամակի վրայ մակագրած է՝ *յուենիսի ը՛րն հասաւ մօսկօվումն:*

(Մսակայի դիւան. Дѣла арм. 1716-1717. № 4. Армянскія писма священника Авета съ Армяниномъ Назаровымъ партикулярныя. fol. 16).

№ 8

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ 3-Ն ՅՈՒՆԻՍԻ 1714 Թ.
ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ
Է

ՌՃԿ՛ Գ յուենիսի գ՛ փեթուպուռիս

Քի նուաստս ծը՛յ Մին՛ս վրդէս սիրով ս՛ բ ս՛ բ հոգւոյն բազմապ՛ տիկ շնորհակ լութ՛ գուհս մ՛տուցնեմք ա յ որ քո եղբայրու եղ տէր աւաքիդ հոգէական սիրոյ քարտէզն էհաս պ ըն յօվանիսօվն յուենի գ -ումն կարգաց՛ք զինչ անցկց լն իմց՛ք ը կարգին որ կու հայցեմք ա յ որ այնպիսեացն դարձ տա. և այնպիսեացն գործի վ՛րձն ի ք է առնելոցեն անհատելին: Ապա պ ըն յովանէսն երեկ և մեր պօեայր կրաֆն այս տեղն չէ որ տեսնեմք թէ ինչ հր մն կառնէ պ ըն յով նիսին հ մր այս քանի օրն կու գա լինի ա վ պօլա մին բարութի՛ առնէ. մեր բարի ազգն թէ միաբան լինէին առ ի սէրն բարութե՛նէ այդպիսի անէգէթ և թեթութի՛ չէր անկնիր մեր ազգն դ՛ց մէջ. որ իմ՛ց պ ըն եղիազ՛րին հ մր թէ ինչ հալէ ձգած գխեղձն, թէ միանգամայն մեր յազգն միրե՛րն լինէին ինչ պակասութի՛ որ ար ծեն թէ Արխանցկա թէ մօսկօվն թէ աշտր խն և թէ ճանպրհե՛րն որ թգր ն ինքն ճշմ ըտն իմն՛ր չ՛տ բարութի՛ կու լինէր և էգէթ մեր յազգին. մէկզմէկ խօշամատի և պկ ս ոչինչ համ ըելով. Այսուհետև շատ պ կուութի՛ գ՛լոց է օրին կ և ինչպ ս որ կերևի: Մեր սիրեց՛լ տէր եղբայր քո տէրութե՛ դ գրեր էտ՛ք թէ պր ն պողոսն և թասալի որդի պր ն աւէտն

երեքեանքդի գնէք իմ թղթովն խօճա սէֆէրիցն վերա եղ'լ լե՛
թ մն փողն առնէք ինչ որ թղթումն գրե՛լեմ այնպ ս առնէք ինձ
այն պտ սխնին չես գ ըել մեզ. խնդրեմ որ այտ հրմնն կ'տրող լի-
նէք:

Դարձ'լ մեր ա՛ծատուրին հրմ'ն տաս որ մակարի գնա և
չո՛ւտով յետ դառն' ինքն տուեն յապով հետ չի բեր'ք. Անփորձ
տղին հաւտ'լով մեր հետ վեր առ'ք շատ բանի համ'ր պ կսութի
եղ'լ որ ոչ կ'րեմ պ'տմելս մեր սիրեց'լ տիրացու յակոբին մէզնէ
ողջունէ լ, և ասես թէ մեծ պ ըն աւաքն կու հ'րցնէ մեզնէ ուրց'լ
կու կ' մի խաֆախանա բանէցնէ ասում է թէ քանզքո տուած
տօնդն ժ աւելի կու գ'տեմ. և այլ անզգ մութի գրուց շ'տ. մեր
մեր փողին համ ը որ աւ'քն էառ գ քս կ և տուեց պ ըն աւէտին
և պ ըն պողոսին որ մեզ խօսք և երթմամբ հաւցացուց (sic!) թէ
լե թ մնի ապր նք ունիմ եղբայրս վեր' կաց որ տա ծախել և քո
փողն ինչ որ թէմէկսուկն գրուե լ է իւր սէրվ'րտին տիրոջն
հաս նի. հիմիկս սա գոյնզգոյն այլայլութի կու խօսի, որ ինձ այլ
պ'րտ չէ այսպիսի անզգամ ցն և ուխտ'ցնց հաւտ'լ (fol. 17 v.)
կամ այլ ընդունել. ես ոչ թէ սորա հաւտացի այլ մեր սիրեց լ
տիր'ցու յակոբին որի հարց նելն ինքն վկայե ց թէ' ի ժ մնիլն
անպ'տճռ պ'րտէ գփողն հսուց նել որ իմ եղբայրն ճշմ ըտ մէկն
է. հիմիկս մեզ նէ այլագոնե լէ և բազմպտիկ պ տճուէ թէ ինձ
դար'ր և քեզ շահ կն չէ քեզ մօտ մնալ. ես եղբօրէս և այվաղէն
գիր կուտամ բերել որ սենէտին գլ խն փողն քեզ հասուց նեն ես
այսուհետե ս'րա չեմ հաւտալ ապա իւրն եղբօրէն կու հ'տմ
ինչպես որ իւր խաթրին հ մր տու'ք. թէ գիտ կեն որ իւր գլ խօվն
կարէ փող դատիլ կ մքն իւրն և իւր եղբօրն է, և թէ' ոչ իւրն գիր
գրեն որ գա իւր տան էրվան և մին բանի վերա հաստտեն որ չի
փճի այս տեղանն և իւր ընտանիքն խեղճ առնէ, ինձնէ անմեղա-
գիր լինին որի հաս'լ ժմ նկին ինչ դատաստ նով որ իմ վ'ր մեզ
դրանք գտուի սորտ արտ'քսելն ես թօհմէթլի լինիմ. նօքէրն վ ս
շահ'կնութե համ'ր կու բռնեն ոչ թէ նենգութե : Ապրիլի ի գ-ին
մեզնէ հրժար'լէ ոչ գիտեմ ինչ մտ'ց վ'ր լինիլն. գիշերն կու գա
մեր տղաուց մօտն կու ննջի և ցերեկն իւր բանին վերա կու կօրի.
Իւր եղբօրն ասես որ հուքն քաշէ որ իւրն կ մ տանն մեղք չի լի-
նի:

Դրձ'լ խօճա սէֆէրին և պ ըն պողոսին և մեր սիրեց լ թէսէլի
որդի պ ըն աւէտին, և խօճա եղիագ'րին, պ ըն շահվէլուն և
համ'տնցի մահտեսուն և մեր սրկրլթար սիմօնէրոին և պրն աւե-

տին, գրիգորին, շահինին, մահտեսուն. մեր խօսին ասես որ խանին փոքրաւոր ցն մեծի և փոքու սիրով յուժ ողջուն առէն նաւվէտին և մեր եղբար բաք՝ ըտունին որ չը լինի թէ մեր կողմ նէ այն բանին համ՝ ր Քիքիւր քաշեն ա վ ջանք կու դնեմք որ ի ժմ նիլն իւր նց բարութե ն փոխարէնն հատուց նել անտրտունն որ չի լինիք ամօթի և յ՛լ մեզ հրցնօղ՝ ց մեծի և փոքու սիրով ողջուն լինի ա վ որ ուր խուժ բ քո եղբայրութե դ սիրոյ փոխ՝ ըէն հատուց նել ա յ տու ծէն ը կարեաց մերոց ողջ լեր ի տ ր Ամէն. մեր թէրի գր՛ լն լիօվ կ տրես:

Հասցէ՝ Հասանի ի մայրաքղ՞քն Մօսկօվ ի ձեռն հայոց քահանար Տէր Աւաքին, հասուցանօղն օհ նի ա յ. Ամէն.

Նամակը դրօշմած է Միգաս վարդապետի կնիքով (հմմտ. № 3): Ստացողի ձեռքով անակի վրա Աշահակած է՝ յունիսի ի ումն հաւաւ մօսկօվուս.

(Մոսկւայի դիւան. Дѣла арм. 1716-1717, fol. 17).

№ 9

ԱՍՏԻԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻՆ

Է

Յ՛ ի Ք՛ ի ծառայ Տէր Ա՛ ծատուր կ՛ թղիկոս Ա՛ մ հայոց և Պատրիարք Վաղարշապատու Լուսակառոյց և Տիրանկար Սրովբէաձեմ և Քրովբէապար Մ՛ բյ Աթոռոյս էջմիածնի:

Յորմէ՛ ժամանեալ հասցէ գիր ա՛ հուլթե՛ և նամակ պահպանութե՛ Շնո՛րհք Առաքելական և հանդերձ Ածային բազմապատիկ ահուլթե՛ն և նախախնամական գթութին ի վ՛րյ Ա՛ ծախնամ և Ք՛ սապսակ ա՛ հեալ բոլոր յերկրիդ՝ Մոսկօվու, և Դորին եղե՛ալ Լուսաւորչադաւան ա՛ մ Քրիստոնէից, Տերամբ զօրացեալ վաճառականաց, և բնակա՛ց, և ընդ ձեզ եղելոցն ա՛ մ չափ՛լ հասակի հա՛ւատացելոց ՚ի ք՛ ս յ՛ ս Ա՛ ծն մեր Ամէն: Շնո՛րհք ընդ ձեզ և

յերկնաւոր՝ խաղաղութի՛ յա՛յ հօրէ Ամենակալի՛ և ի Տ՛նէ մերմէ յ՛սէ ք՛սէ և ի ս՛բյ հոգւոյն կենարարէ և առատածաւալ ամէնունակ շնորհաբա՛շխ բարերա՛ր ողորմա՛ծ գթած պարգևատու ճրբրատու մարդասէր յէից և բոլորից փրկչէ Ամէն: Այլ և ա՛հնեսցէ զձեզ տ՛ր Ա՛ծ և բարգաւաճեալ զարդարեսցէ՛ հոգւով և մարմնով և ա՛մ գոյիւք: Եւ օ՛րրսորէ՛ լցուսցէ՛՛ փառօք պատուով և արգասալիր ճոխութ՛բ. և իբրև զորթս և ո՛պս զոստս սաղարթախիտ և պտղալից դրա՛խտ տնկեա՛լ ի գնացս հոգւոյն վտակաց կա՛լ մնա՛լ ձե՛զ խաղաղական կենօք պարագա՛յց ամօ՛ք, յա՛մերամ ժամանակօ՛ք, լի՛ ուրախութ՛բ և խնդութեամբ, Ամէն: Զոր ա՛ ութի Ա՛ծային և աղօ՛թք Մ՛բ Ա՛ծածնին և Յովհաննու Կարապետին և Սբյն Ստեփաննոսի նախավկային և Մ՛բյն Գրիգորին մերոյ Լուսաւորչին, մի՛շտ և հանապազ ընդ ձեզ եղիցի և լիցի Ամէն:

Եւ ընդ Ա՛ծապարգև և շնորհագեղուն ա՛հութե՛ գրոյս ծանիք լուսածնու[ն]դ հարազատ գաւակք Սբ Էջմիածնի և սիրելի որդիք մեր ի տ՛ր, Զի գրէ իմաստնացեալն ցա՛յ Սողոմոն թէ որդի իմաստուն ուրախութի՛ է հօր, և որդի անմիտ տրտմութի՛ է մօր, զոր և այս այժմս ի մեր Սիրելի Որդի և Մեծի Ա՛ծաէջ Աթոռոյս հարազատ ծառայ Մինա՛ս վրդապետս է, զոր և ա՛ծատուր իմաստութբն իւրով խորհեց՛ւ և եկն մեծաւ հաւատով փափագանօք և խոնարհութ՛բ ուխտ և երկրպագութի՛ն Մօրս լսոյ Հայրապ՛ական Աթոռոյս և տեսութի՛ մեզ. որ և ընկալա՛ք բազում սիրով և մխիթարեալ ուրախացաք ի միմեանց. շնորհօքն Ք՛ի, ո՛չ սակաւ ըստ մեծի մարդասիրութե՛ մերում: Վ՛ս որոյ և ա՛յս գիր վկայական և իբր նշան Սիրոյ և առիթ ա՛հութե ի Մօրէս Լուսոյ ամենայն Եկեղեցեայց և ի մերոյս Հայրապետական Մեծի պատուոյ իւրն շնորհեցաք, զի ի գա՛լն ուր և պատահեսցի՛ ա՛ռ հարազատ Որդւո՛ցդ մերոց բաշխեսցէ և յորդորեսցէ՛ զձեզ վերստին ի Սէ՛ր և ի հնազանդութիւնն Մօրս ամենայն Եկեղ՛ցեայց Մեծի Քրիստոսաէջ Մ՛բ Աթոռոյս, որ և ըստ բազում սիրոյ և վաստակոց իւրոց վարձս ի ք՛սէ առցէ բարեխօսութ՛բ Սրբուհւոյ Ածածնին և Մ՛բ Լուսաւորչին, և ամենայն Սբց, որ և ձեզ մասն լիցի Ամէն:

Գրեալ եղև վրկայական և օրհնութեան նամակս ի թուակա-
նութեանն ՌՃԿ և Հինգ Յուլիսի Ամսոյ, քսան և երեք, ի Դրան
Մեծի գերագահ և գերահռչակ և գերամատոյց լուսատիպ և լու-
սածաւալ Սուրբ Աթոռոյս էջմիածնի:

Կոնդակի ճակատին դրօշմած է հայրապետական կնիքը. մեծ շրջա-
ճակի մէջ կարդացում է՝ Տ՛ր Ածատուր կթղկս անհնոց և պտրդ
Վղ ըշպտի մ՛ր աթռին էջմիածնի. ոճկդ. փոքր շրջաճակի մէջ՝ Ք՛ի
ծ՛ն Ածատուր վրդպտ Համատնցի ոճխդ: Հակառակ երեսին Մի-
ճաս վարդապետի ձեռքով մակագրւած է՝ Ածատուր կթղկսն տուել է
մեզ:

(Մոսկւայի դիւան. Дѣла арм. по каталогу 125. № 10. 1740 янв. 23).

№ 10

ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 12-Ն ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1710 Թ.
ԹՈՒՂԹԸ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻՆ

Է

Ածագորի և Քապսակի, անպարտելի յաղթօղի և խորխտան-
շան հզորի, Տիրօղ ծովու և ցամաքի Պետր Ալէքսէիջ Մեծի թ՛գւրի
երկրպագութի և յսաւանդ Ողջոյնն մատուցի Մեծաւ
խոն՛րհութ ք Քի նուաստ ծառայ Եսայի կթղկսէ, և Պատրիար-
գէ՛ տանս Աղուանից և Մասին Հայոց և հանապազ մշտապաղատ
խնդրուածովք հայցեմք ի ամենաթ՛գւորէն անհ, զի տէրութի՛ քո
միշտ բարձրակեղծիւր և անպարտելի պահեսցէ մինչև ՚ի կատարած
~ ի. հանդերձ ամեն՛յն զօրօք և զօր՛պ՛ տօքդ:

Յուշ լիցի Մեծի Արքայիդ զի առաքե՛լ ՚ի քումմ է հր՛մն՛էդ
զսիրելիս մեր Մինաս վրդպտս եկն երկիրս մեր, և զոր ինչ պատ-
շաճաւոր և հաճելի խորհուրդ հրամայե՛լէր ի ձէնջ ծանոյց մեզ
զոր հաճե՛լ ընկ՛լաք մեծ ուրախութե՛ք: Որ և ըստ նոյն սիրոյ օրհ-
նեցաք զդա ե պսկ պ ս, և կարգեց՛ք Առաջնորդ անհ հայազուն
քրիստոնէիցդ որ ընդ իշխանութե՛ք ձերում հրամանի են: Բայց

զայս ևս յայտ առնեմ բարեյաղթ տէրութե՛ն զի են ոմանք, ի մերմէ յազգէ որք կու գան երկիրդ ձեր վրդ՛ պտ և վաճառական անուամբ, թէ սևազլ՛ւխ և թէ աշխարհական, որ թէպ՛տ երևելի այլ իմն կերպիւ կու շրջին և այլ պատճ՛ռանօք սակայն ծածուկ իբրև լրտեսեն և բանայորս: Վ՛ս որ՛յ այնպ՛սեցն ոչ է պարտ թո՛ղուլ յերկրիդ այլ հալածել, զի մի զբարի խորհուրդ և դիտաւորութի՛ ձեր իմացե՛լ ազտեսցեն այսր պակասութի՛ լիցի առաջակայ գործոյն ձերոյ, և մեզ մեծ վնաս և վիշտ և տակնապ հասուցեն տեղս փոխանակ օգտի մխիթարութե՛ն և խաղաղութե՛ն: Վ՛ս որ՛յ պատուէր ետու մեր հաւատարիմ Մինաս եպ՛սկպ՛ սիդ և վր՛ դտպիդ, որ այնպ՛սի չար մարդիք յորժ՛մ գայցեն այդ երկիրդ ազտեսցէ տէրութե՛ն ձերում և որպէս հ՛րմ՛ն ձեր է այնպ՛ս արասցեն: Իսկ սակս առաջնորդութե՛ն հայոց ազգին որ յայդր, դա միայն բաւակ՛ն է և այլ սևազլուխ տեղդ անօգութ են և Տէրութի՛ դ ձեր հաստատուն գորութ՛ բն ք՛ ի ա՛յ լիցի յաւիտեան Ամէն: Գրց՛ւ ո՛ ձկ՛ն, թուխ հայց, օգստոսի, ժ՛բ, ի դրան մեծի և ս՛բ աթ՛ոյ՛ս Գանձ՛ս՛ր՛յ:

Լուսանցքում՝ Եսայի կաթողիկոսի կնիքը: Միւս երեսի՝ Միմաս վարդապետի ձեռքով՝ «Յե՛ սի կթ՛ զսէ»:

(Մոսկւայի դիւան. Дѣла арм. по каталогу 125. № 10. 1740 янв. 23).

№ 11

ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 12-Ն ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1716 Թ.

ԿՈՆԴԱԿԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻՆ

Է

Յ՛ ի Ք՛ ի ծառայ Եսայի Կթ՛ զկոս Ա՛մ Աղուանից և Մասին Հայոց, Փոխանորդ և յաջորդ Սբց՛ն Եղիշէի Առաքելոյն և Գրիգորիսի Հայր՛պ՛ տին և Պատրիարդ երկնքատակ և գեղեցկայարմար, սրօբէաճեմ և քրօբէապար Մ՛բ՛յ և Մեծի Աթոռ՛յս Գանձաս՛ր՛յ:

Յորմէ և որով ժամնեալ հասցէ թուղթ օրհնութե՛ն, և նամակ պահպանութե՛ն. Շնորհք առաքելական և անձային բազմապատիկ օրհնութի՛ն և նախախնամակ՛ն գթութի՛ն, 'իջցէ՛ և հանգիցէ՛, եկեսցէ և տեղասցի 'ի վ՛ր Տիրա՛պահ և անձախնամ Մայրաքաղաքիդ Մօսկովու և Հաշթարխանու եկա՛ց և բնակաց և գնացօղաց լուսաւորչադաւան և հայագուն քրիստոնէիցդ: Նախ մեղսաբաւիչ Քհն՛յից և ք՛սասէր Վաճառականաց, բարեպաշտ Դօլվաթաւոր՛ց, և քրտնաջան Արուեստաւոր՛ց և առհասարակ անձ ժողովրդակնացդ մեծի և փոքու 'ի ք՛ս հաւատ՛ցել՛ց, Ամէն: Շնորհք ընդ ձեզ և խաղաղութի՛ն յա՛յ հօրէ և ի տ՛նէ մերմէ յ՛սէ ք՛սէ և ի հոգոյն Սբ՛յ կենարարէ, և առատածաւալ պարգևատուէ և շնորհաբաշխ բարերարէ և ամենակալ հօրէ և մարդասիրէ, Ամէն: Օրհնութի հօր պահպանութի՛ն որդոյ, և նախախնամութի՛ն ամենազօր սբ հոգոյն, միշտ և հանապազ անսպառ խաղացմամբ եկեսցէ և հանգիցէ 'ի վ՛ր ձեզ և օր յաւուր լցուցէ՛ զձեզ փառօք և արգասալիր ճոխութե՛ք իբրև զոսոս և զորթս սաղարթախիտ և պտղալից դրախտ տնկե՛լ ի գն՛ցս հոգոյն կեալ մնալ ձեզ պարագայց ամօք և յամերամ ժամ՛նկօք, Ամէն: Այլ և օրհնեսցէ՛ զձեզ տ՛ր անձ մեր և զարդ՛րեսցէ հոգով և մարմն՛վ տամբք և տեղեօք, որդօք և դստերօ՛ք, ընչիւք և ապրանօք, այգեստանօք և բուրաստանօք, և անձ գոյակ՛նօք, և փրկեսցէ զձեզ յանձ փորձն՛ց յեր (sic!) և ելե՛ց և յաներևութից ի չարե՛ց, ի պատ՛րն՛ց, ի մարդադէմ գազ՛նաց, ի քարասիրտ բռնաւ՛րաց, ի յանիրաւ պահանջողաց և անձ որոգայթից հոգո՛յ և մարմնո՛յ և պահապ՛ն լիցի ձեզ միշտ 'ի տուէ և 'ի գիշերի 'ի նըստիլ ի տան ի գնալ ի ճանապր՛հ, ի ծովու և ի ցամաքի, և յանձ տեղիս Ամէն:

Եւ ընդ շնորհազեղուն օրհնութե՛ն նամակիս ծանուցումն լիցի ք՛ի ամբիծ արեամբ գնեալ ժողովրդեանդ զի ասէ սրբ՛զան Առաքելն Պօղոս անձի հատուցէի զպարտս և մի ունեք պ՛րտապան գտանիցիք: Արդ սիրելիք մեր ի տէր զի ի բնուստ անտուստ, ի Սբ՛ց առ՛քելոց և մինչև ի սբ լուսաւորիչն և լուսաւ՛րչէն մինչև ցայսօր հաստատե՛լ կա զաթոռ կթղկ՛սութե՛ն Տանս Աղուանից օ-

րինօ՛ք գրօ՛ք և սահմնօ՛ք. և է թէմ և վիճակ սորա զա՛մ կողմն՛ս հիւսիսոյ, այսինքն յայսկոյս և յայնկոյս կասբիական ծովուն, որք՛ն ազգս հայոց որ լինին ընդ իշխանութ՛ք ք՛ սասէր և Մեծագոր թ՛ գւրիդ: Վ՛ ս որ՛յ մինչև ցայսօր ա՛մ ժամ ամ յամէ՛ մարդ և թողութ՛ եմք յղե՛լ հաշթ՛րխան և այլ կողմունքդ՝ մասնաւորապ՛ս փոքր ի շատէ նիւթ ու նուէրք ձեր հասուց՛լ են առ Սբ Աթոռս և առ մեզ, և մինչև ցայժմ ոչ էաք գլուխ Առաջնորդ կ՛րգեալ կողմն՛դ այդմիկ: Այժմ ահա զսիրելի և զհաւատարիմ եղբայրդ մեր գՏէր Մինաս վրդ՛ պտդ օրհնեց՛ք եպիսկպ՛ ս և կ՛րգեց՛ք հոՎիւ և Առաջնորդ ա՛մ լուսաւորչադաւան հայ ազգացդ որ կայք ընդ իշխանութ՛ք ք՛ սասէր և Մեծ թ՛ գւրիդ՝ թէ՛ եկաց և թէ՛ բնակաց. յաղ՛գս որ՛յ սիրելիք մեր պարտիք ըստ օրինաց մերոց հլու և հնազանդ լինիլ դմա՛ և զա՛մ հոգևոր գործ ձեր դովաւ և ՚ ի ձեռն դորա տեսանել, թէ՛ գանձանակ, թէ՛ նուէրք, թէ՛ խոստմունք և թէ՛ այլք բանք գոր վ՛ ս ս բ Աթո՛յս և վ՛ ս առաջ[ն]որդին հաստատե՛լ կան, զի դա է Առ՛ջնորդ և արհ՛ եպսկպ՛ ս կողմ՛նդ այդմիկ և խնդրեմ որ յա՛մ դիմաց թև և թիկունք և օգնական լինիք, զի թերևս բարի արդեամբք ձերօք ս բ Աթոռոյս պակասութե՛ և ս օգնական լինիջիք և վարձս ՚ի ք՛ ս է առջիք. կատ՛րօղք պր՛մն՛ց մերոց օրհնե՛լ լինիք յա՛յ Ամէն: Ի ռ՛ ճկե՛ թուիս հ՛յց օգոստոսի ժբ՛ գրց՛ և ի դրան սբ յ Աթոռոյս Գանձաս՛րյ:

Դ՛րձե՛լ վ՛րպտդ յղեցաք հանդերձ լուսընկալ ս բ մեռոնաւ և տուաք դմա հրամ՛ն կապելոյ և արձակել՛յ, այլ ոչ ոք չունի իշխանութի՛ ՚ի վ՛ր ձեր և ի վ՛ր ժողովրդեանդ ՚ի սևագլխաց զատ ի դմն՛ է ձեր հաս և չհասն և ա՛մ գործ առ՛ջնորդ՛կան դորա հետ է. ողջ լերուք:

Կոնդակի ճակատիճ՝ Եսայի կաթողիկոսի կնիքը. մեծ շրջանակում՝ է. Տր. Եսայի կթղկս Աղուանից և Պատրիր՛ գ ս բ Աթ՛ոն Գնձս՛րա. փոքր շրջանակում՝ Յ՛ի. Ք՛ ս. ծ՛ ո Եսայի վրդպտ ամացս իս՛ գ ախմառէ (sic!).

(Մոսկւայի դիւան. Дѣла арм. по каталогу 125. № 10. 1740 янв. 23).

№ 12

ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 16-Ն ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1718 Թ.
ԹՈՒՂԹԸ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻՆ¹

Է

Թագաւորի Ա՛ ծասիրի, Օգոստեա Կայսեր, միշտ Հզօր և յաղթօղ, ծովու և ցամաքի իշխեցօղ և տէր Ք՛ սապսակի և տ՛րմբ զօրացեալ Մեծի ինքնակալի՛ Պետ՛ր Ալէքսէի՛ջ:

Յ՛ ի ք՛ ի ծառայիցն նուաստ ծառայ Տէր Եսայի կ՛ թղկոս Ա՛ մ տանս Աղուանից և Մասին Հայոց, վիջակեալ յաթոռ սբ ցն Եղիշէի Առաքելոյն և Գրիգորիսի Հայր՛ պ՛ տին և Պատրիարք գերահրչակ և գեղեցկաշէն ս՛ բ՛յ և Մեծի Աթոռ՛ յս Գանձասարայ:

Յորմէ ք՛ սաւանդ ողջոյն և Առաքելական օրհնութի՛ն Հասցէ մատուցի ձօնեսցի և նուիրեսցի Առաջի Մեծի Տէ՛րութե՛ն դ առ ի յաղթօղ և Հզօր լինիլ քեզ միշտ ՚ի վ՛ր թշնամեաց քոց և խաչին ք՛ ի և յար և Հանապազ ողջութ՛բ լինիլ ա՛ մ օգոստակ՛ն տ՛մբդ՝ Ամէն:

Ազգ լիցի ինքնակալութե՛ն դ զի բազում ամաւ յառաջ լսելով մեր զքաջութե՛ն և բարութե՛ն և ք՛ սասիրութե՛ն քո զհամբաւ, որ Հանապազ ճգնիս ի վ՛ր օրինաց ք՛ ի և վ՛ս փրկութե՛ն ազանց քրիստոնէիցս առ՛ւել և ևս առաւել ցանկամք և փափակիմք համայն արամեան ազամբք զի ընդ հովնաեաւ թևոց տէրութե՛ն քո լիցուք յօժար և բոլոր կամօք: Եթէ ամենայաղթ տէրութի՛ն ձեր հաճեալ այց ելանիցէք մեզ տառապելոցս և գերելոցս, ի ձեռս օտարահաւատ թշնամեացս, ոպ՛ ս երբեմն ս՛ բքն և մեծքն Կոստանտիանոս և Թէոդոս թէ՛ ոպ՛ վրէժխնդիրք և զօրաւիգք եղէն օրինացն ք՛ ի և զտիեզերս պայծառացուցին լուս՛վ ա՛ ծ գիտութե՛ն,

¹ Այս քրթի ուսերէն հին քարգմանութիւնը գետեղած է Կ. Եգեանի ժողովածուի № 21-ի ներքո:

ընդ ոտն հարկանելով զթշնամիսն խաչին քի, զնոյն սարասի և մեք հայցեմք ՚ի տնէ զի զքո տէրութե՞ գութն քաղցրացուցէ ՚ի վր տառապելոցս, և մեք յօժար սրտիւ համայն հնազանդեցելովք մերովք պատրաստի կամք առ ի հնազանտիլ և ընդունել զհրամանն արքունի և ըստ կարե՞ց մերոց հոգալ և սպասաւորել պիտոյից արքունակնաց: Վս որոյ զսոյն յուսոյ խորհրդով գամաւ յառաջ զսիրելի և զհաւատարիմ բարեկամն մեր զՄինաս վրդպտն եկն աստ առ մեզ և ընմայ բազում խորհուրդ շաղկապեալ ուխտեցաք. յայսմ պատճ՞ռէ և զնա օրհնեցաք և արարաք Արհի եպսկպս արամեան ազգին որ ընդ իշխանութբ և ՚ի ներքոյ գաւազանի քո են, զի մի ոք այլասիրտ և այլախորհուրդ մարդ կամ կարգաւոր սեւագլուխ մտցէ երկիրդ այդ և զբարի խորհուրդ բարեպ՞շտութե՞ ձերոյ յայտնեալ ցուցցէ այլոց չարախորհրդ՞ց. վս որ՞յ հայցեմ զի զդա միայն թողուցուք լինիլ եպսկպս և վերակացու հայ ազգաց քրիստոնէից որ ի յայդ կողմդ զի ա՞միւ դա է հաւատարիմ ՚ի դրան արքունի և մերոյս կողմնէ. և զբանից մերոց՝ զպակասն դա լցուցէ Առաջի ձերում Վեհութե՞դ. և Տէրութի՞ ձեր լիցի հաստատուն մինչև յաւիտեանս զօրութբ բն քի Ամէն.

եղև ՚ի Ռ՝ ձ՛Վ է թվիս հայոց սեպտ՞մբ՞րի ին՞ :

Լուսանցքում՝ Եսայի կաթողիկոսի մեծ կնիքը. գրութեան վերջում փոքր կնիք՝ *Եսայի կթ. 1701.*

(Մոսկւայի դիւան. Дела арм. по каталогу 125. № 10. 1740 янв. 23).

№ 13

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՅՈՎԱԿԻՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳՐՈՒԹԻԻՆԸ ԷԶ-
ՄԻԱԾՆԻ ԱՍՏԻԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆՆԵՐ¹

¹ Մոսկւայի դիւանում պահուում է մի հետաքրքրական գործ 1719 կամ 1720 թիւն գրած այս նամակի հեղինակ Ջուդայեցի Յովակիմ արքեպիսկոպոսի մասին: Այդ գործից երեւում է, որ Յովակիմը 1710 թ. Էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսի կողմից որպէս նիւրակ եկել էր Աստրախան եւ Մոսկւա՝ այստեղից նոյն պաշտօնով Ամստերդամ, Լիվոռնօ եւ Վենետիկ անցնելու համար: (Дела арм. 1709 ноябр. 28, ф. 1 եւ հետ.): Հասնելով Ամստերդամ 1717 թ., նա մեկնում է Հռոմ՝ միջնորդելու Լիվոռնոյի հայոց եկեղեցու վերաբացման համար: Սակայն «չարաճիչ» մարդիկ նրա դէմ ամբաստանագիր էին ուղարկել Հռոմ. «Քէ դա ձեզ հակառակ է»: Դրա հիման վրա արքեպիսկոպոսին «գերում» են Հռոմում. (Дела арм. 1720 окт. 31-1721 авг. 24, ф. 65): Կա նոյնիսկ յիշատակութիւն, որ 1712 թ. կարդինալ Տօբօլին առաջարկել էր նրան կաթողիկոսութիւն ընդունել. (Дела арм. 1725 июля 30. № 6, ф. 4): Դժվար է ասել, թե ի՞նչ դիրք բռնեց «գերում» արքեպիսկոպոսը դէպի այդ առաջարկը: Մօր լեզվից 1713 թ. գրած մի նամակում կա այսպիսի ակնարկ. «... որդի էս ինչ ասումքա որ ում բերան բացայ ասման թէ գնացելա փափին քշտին Ֆռանկայ դարձել տեղն քրօվ պատարագ առում. էտ ինչ արձունք այ մական մեք տեղս գիտելանք խօսել. վ՛ս ա՛յ խաթեր հմ՛ր տեղերքիդ թարկ ն տուր եկ էլ քո մեծատրին կուշտն օրհնութիւն առ...»: (Дела арм. 1720 окт. 31 – 1721 авг. 24, ф. 71): Թէ որքա՞ն են ուղղափառ մօրն անհանգստացնող լուրերը համապատասխանում իրականութեանը՝ ստուգել չենք կարող: Գիտենք միայն, որ 1714 թ. Հռոմում լոյս տեսած եզիտ Յ. Վիլլոտի «Մեկնիչ սբ. Աւետարանի»-ն յատուկ առաջաբանով վաւերական ճանաչողներից մէկը Յովակիմ արքեպիսկոպոսն էր: Պէտք է ենթադրել յամենայն դէպս, որ դաւանափոխութիւնն իսկ, եթէ տեղի ունեցել է, առերես կարող էր լինել: Հինգ տարի կաշկանդում մնալուց յետո, փրկութեան ուրիշ ելք չը գտնելով, եպիսկոպոսը 1713 թ. նոյ. 4-ին գիշերը փախուստ է տալիս Լիվոռնօ եւ Ամստերդամ, իսկ այստեղից, 1717 թ. ձմեռը Մոսկւա (անդ, էջ 64): 1718 թ. մայիսին Յովակիմն ուղեւորում է Մոսկւայից Էջմիածին: Սակայն յետեւից ուղարկւած զինուորական մի պահակ ճանապարհին կանգնեցնում է արքեպիսկոպոսին եւ առաջնորդում նրան Ղազանի բանդը: Անակնկալի նիւթողը Մինաս վարդապետն էր: Հազիւ էր Յովակիմը ճանապարհ ընկել հայրենիք, Մինաս վարդապետը թուղթ ուղարկեց կառավարութեանը՝ առաջարկելով արգելել նրա ելքը Ռուսաստանի սահմաններից: Վարդապետը խոստանում էր առանձին զեկուցում ներկայացնել այդ մարդու մասին, միայն թէ խնդրում էր, հոգ տանել որպէս զի բանտարգելութեան կասկածը իր վրա չընկնի, այլապէս մեծ վնաս կը հասնի իրան ...»: (Дела арм. 1718 июля 18, ф. 39): 1719 թ., երբ կատարւած էր վարդապետի խնդիրը, վերջինս յատուկ ամբաստանագրով Յովակիմին լրտեսութեան մէջ էր մեղադրում եւ առաջարկում յանուն «գաղտնի գործին» չեզօքացնել նրան (Г. Эзовъ, № 212, § 12): Թէ ինչ վերաբերմունք ունէր

Է

Երիցս երանեալ երջանիկ գետի և գերահռչակ վեհափառի: Մեծաշուք և յարգոյապատիւ հորդ հասարակի. ամ հայազուն սեռի և մեր գլխօվին իսկ ի հեռուստ և ի տար աշխարհէ արգելեալ ի բանդի ի մէջ չորից չորրորդաց զինուորաց ի պահեստի զչէճուս լոյս արտասուօք լցեալ մատուցանեմ երկրպագութիւն սրբազան անձիդ ընդ որում յայտարարութի լիցի գերազանց պատուականութեանդ ըստ սբ առաքելոյն Պօղոսի թէ վիշտս ի գետոյ, յաւակ ց ի յազգէ և այլոց յազգէ վիշտս ք դքի յանապատի ի ծօլու և ի սուր եղբարց հերձուածողաց կապանք և բանդ: Այս ամ վս իմ ծովացեալ մեղացս մեզ պատահեցաւ. և եմք ի միջի վս մեր անտերութեանն: Խնդրեմ աղաչանօք որ ձանձրութիւնն չլինի վեհիդ փոքր ի շատէ վերահասու լինիս մեր խղճութե ս թէ զինչ եմք կրում ի ձեռաց անուղղայից: Յրժմ հռօմայու եկինք մորդամ գ գ ամիս տեղն մնացինք մինչև նաւի վերկենալու ժամանակն. թէ ինչ նեղութիւն կրեցինք մեր անիծեալ արեղիցն զոր արդարադատն հատուցանէ ըստ իւր արարմանցն թէ որ այլ ողորմութեամբն և աղօթիւք սրբազանիդ կուզերձանիմք այս տեղացս գամք երկրպագութի վեհիդ պատմեմք նր անզգամու-

Յովակիմ արքեպ. դէպի Սինաս վարդապետ եւ ինչ աղերս նրա «գաղտնի գործերի հետ», հնարաւոր չէ գրեթե պարզել: Յեննելով Եսայի կաթողիկոսի շնորհած թղթերի (Յաւ. №№ 10 եւ 12) վրա՝ Սինաս վարդապետը Ռուսաստանում ապրող հայերի առաջնորդ էր համարում միայն իրան եւ չէր կարող հանդուրժել մի այլ վեղարատրի մրցակցութիւնը: 1710 թ. դեկտեմբերին Յովակիմն Ամստերդամից նամակով խնդրում է Սինաս վարդապետին Մոսկւայում ապրող «ասուածասէր վաճառականաց» շրջանում փող ժողովել իր համար. (ՃԵԼԱ արմ. 1724, ֆ. 38): Վարդապետը ոչ միայն չկատարեց այդ խնդիրը, այլեւ պահանջեց արքեպիսկոպոսից իրան վերադարձնել Մոսկւայի հայերից արդեն իսկ հաւաքած դրամները, այս հողի վրա երկու եկեղեցականներն ընդհարւեցին Մոսկւայում 1717 թ. (հմմտ. սոյն բնագիրը): Ո՞ւնէր, իրօք, Յովակիմ արքեպ. որեւէ տեղեկութիւն Սինաս վարդապետի վարած քաղաքական բանակցութեան մասին, զրպարտութեան հետեւանքով չէ՞ր որ Ղազանի բանտում տարիներ շարունակ հիւծում էր հիւանդ եւ ծերացած արքեպիսկոպոսը – 1720 թ. հոկտ. 30-ին այդ բանտում էլ հենց մեռաւ: Էջմիածնի նւիրակը – ստուգել չենք կարող, ինչքան էլ համոզուած չլինէինք, որ հայերի մէջ յիրաւի բազմաթիւ էին այն «չար մարդիկ», որոնք թշնամական վերաբերմունք կարող էին ունենալ դէպի հիւսիսային դիպլոմատների «գաղտնի գործերը»:

Թիւն և թէ մեռանիմք ի բանդիս կ'մք տ'րն օրհնեալ եղիցի. հրամնց գլուխն ողջ կենա, Մարդամու մեր վեր կենալուն ա մ որպիսուութի ն թէ ո պ ելանք հոօմայու կ'մ ո պի նեղու ք հասանք մարդմ տեղէն արզ արարի հրմնցդ որ էր թ վն ո ճկ ղ յունէսի ամսուն. տվի գէրաքէնց պրն յովանիսին որ նա հատուցանէ վեհիդ ոչ գիտեմ հասաւ թէ ոչ: Ելանք տեղէն թէպէտ նեղութի և վիշտ ք զմ ունէի. ապա ուրախ էի ի գալս մեր ս ք աթողդ. մինչև զ ամիսն եկինք մօսկօվն տեսինք որ այս խաբեբայ նեստոր մինասս ս ք աթողէդ յեղէր դ րձել եպկ ս անուամբ. և ես լուռ և եթ մէկ տուն քրէհով կալա նստայ. մինչև մին ժ օրէն յետ որ յայտնութեան օրն էր գնացի ժամ տեսի պ տրգում փափին և Եսայի կթ ղկսին անումն յիշէց. յետ պ տրգէն ասի էտա այդպ ս, ասին ապա գանձասարա անիծվէլ. յետոյ ժողովրդեան հետ խօսեցա. այնչափ արինք որ մինչև հրմնց անում ևս տալ տվինք այլ ոչ ինչ բանի խօսեցա ոչ. բայց միայն կիր կի օրերն գնայի պտ ըգ տեսնի գայի տուն: Երբեմն երբեմն ևս խրատ ասէի ժողովրդեանն: Յետոյ մօսկօվէն դուս գալու ժմնկն այն անիծեալ աւագ չէրէցն և նեստոր մինասն միաբանէլան ինձանէ դաւէ անում թէ էն տարին որ տեղս էիր ինչ ժամուց և գելուր վեռիր բեր տուր մեզ մերնէ. վկ յ է ա ծ որ բռանց (sic!) էնչափ գայր որ մեր խարճն դուս գայր յ րժմ ժողովուրդն լսեցին մեղադրեցին ն ց թէ փոխանակ ն ր խօսելուն դուք էք խօսում. ես էն տարին որ գնումի մօսկօվէն անիծեալ չէրեցն վաքիլ կարգեցի թէ ինչ հոգէբաժին կ'մ ա ոջնորդական հաս իրաւունք լինի դու առնուս պ հես. եկէլամ մէկ ըստակ չեն տվել դեռ ևս ինձանէ դաւէ են անում. յ րժմ ժող վրդն սաստեցին լուեցին: Մինչև ժամ նկն եկաւ թողինք ջու միաթի հետ մտանք նաւ որ գանք աշտարխան. սոցա չարութի ն մթերեալ ծածուկ եղելա ոչ օվ խաբար ոչ. մեք ևս միամիտ ելանք եկինք մինչև կէս ճն պրհն որէ մէջ աշտարխան և մէջ մօսկօվն, մէկ ք ղքէ անունն զազան տեղն նաւերն բանդ ելան որ պիտի զազանայ գան տեսնեն. յ րժմ եկին տեսնելոյ. մին գիր բերին կարգացին ինձ հ մր թէ դու թ գրին գուգսաղես. իւր մարդօվն տեղտ պ հեցէք. դ նաւի մարդն թամամ առին ինձ հետ տարանք ղքն մեծաւորաց մօտն. հր մյեցին թէ տարէք պ հեցէք. մէկ ծ գինուոր կայր վրէնիս. տարան ոչխարի պ ս ա տուն արին մին պահպ նն վերերնիս. մինչև ժը օր այսչափ խալիս պ հեցին. որ-

չափ զարար քաշեցինք յետոյ ջուճիակ չալմիչ ելան փող խարճեցին. ըռուսխաթ առին որ նաւէրն գնան բ՝ մարդ ևս ջուճիակիցն գամին առին թէ տեղս մնան մինչև մօսկօվէն խաբար գայ. ջուճիակն թողին. գնցին ևս մին ազանօվ բն ցնէ մնցինք յետոյ մարդ բռնեցի նք ուղարկեցինք մօսկօվնի գիր գրեցինք թէ այս ինչ պէս բան է այսչափ չրուճիւն գործելան բնաւ մօսկօվի ջուճիակն յիմացել չեն. յրժմ մեր գիրն տեսնուն. գնան դիւանի արդ անեն. դիւանում ասեն մեք բազրկնի չմր չեմք գրել թէ պ՛հեն. միայն եպ֛կսին չմր եմք գրած թէ տեղն պ՛հեն. թէ ինչ ուր չմր. թէ բանկա. որչափ փող խարճեն կարենան ո՛չ իմանալ. յետ՛յ գիր հանեն այն բ՝ մրդոց չմր որ մեր մօտնէին թէ գնան իւրեանց ապրանքին հասնեն. եպ֛կսն պ՛հեցէք. մեզ էլ մօսկօվին ջուճիակն անցեալ տարին գրեալ էին թէ փիքը մի քաշել այս քանի օրումս հրաման կառնումք ողարկեմք որ թողնուս գնաս. նա՛յել՛վ աչքս ջուր դառաւ խաբար չեկաւ. մինչև այս տարի որ նորէն մօսկօվէն ջուճիակ եկին պ՛տմեցին թէ չմինասին չէրէցին չարուճիւնն էր որ նոր յայտնուեցաւ. այնպիսի արգանն տված թէ սև ջահշուտէ (sic!) գնում գալիս տեղերքս թ գրէն խօսկէ տանում բերում. մինչև ժամիս անցնի իմանալ չեն թէ օվէ պ՛տճն այս բանիս որ այսքան վնաս հաս՛ցին թէ բ՛զրկանի և թէ մեզ: յետոյ Ա՛յ նախախնամութեամբն մեր ջուճիակիցն կու գնան պետրբօք որ թգրանիստ քղքն է որ նոր շինելա. դիւանումն բան կունենա գնան իւրեանց բանին չմր. սոցա աված արդէն տեղէն տեսնեն. շուտով տեղէն գրեն մօսկօվն ջուճիակին վր թէ շուտ ֆիքը ունէք տեսէք որ այնպէս արգանն տված որ վրդպտին այնպէս տեղ ձգեն որ այլ նշանն երևա ոչ. յետ այնորիկ մօսկօվէն մանսար շինեն արգճալի հետ ուղարկեն թ գրին մինչև ցայժմս դեռ խաբար չեմք յիմացել. ապագայն ա՛յ գիտելի. այսքան ա՛յ չարուճիւն. ահա ժե՛ ամիս ա որ այսպիսի խեղճ օրում կ՛մ բանդի ի մէջ չորից չորորդաց գինւորաց որ ցաք ու ցերեկ պհեն գղրունս. բնաւին մարդ չեն թողնում մօտս. մէկ այնպէս տեղէ որ ոչ հայի լեզու գիտօղ կա. ոչ թուրքի. ես ա՛յ լեզուն չեմ գիտում. տղէն որ մէկ մէկ գնա մէկ կտոր հաց առնու բերի: վերեն որ արգ արի թէ թէ (sic!) ջուճիակն եկին մօսկօվէն. ոչ թէ մօտս եկին գրա գիտէին որ մ՛րդ չեն թողնում. այլ բ՛ տղայի էին ողարկել այն ևս մօտս չթողին լուսամուտէն հեռու խօսեցան

այսչափ թէ տղէն ողարկէ նաւն ողարկեցի որ ա՛մ յաֆալ յիմացաւ եկաւ պ տմեաց այսքան իս դճութե՛ մէջեմք. ծ ոյեմք հր մնցդ հոգևոր տէր այժմս կ մք վեհիդ է այսքան տարէն հաս իրաւունքն զաֆթելան և մեզ այսքան վնաս հասուցին. ս բ Աթոռէդ ահ երկիւղ չունեն գոր ինչ իւրեանց կամքն է այնու են հետեւում մանաւանդ այս անիծեալ չաւաք չերէցին անհամ բաներն որ այս կողմունքս գործումէ. որ բովանդակ ժողովուրդն զգուացրելա իւր չարութեամբն. մեր ազգի անումն հողէ հաւասարէ արել այս ալլևսեռ ազգէ մէջն. այժմս կամք տ նդ է գոր ինչ վայելէ սրբութե՛ քում այնպէս հոգասցես վերև ա ծ ներքև հր մնք դ մեզ մին օգնութիւն հասու լինի թէ ողորմութբն ա յ և աղօթիւք վեհիդ զերծանիմք բանդի կապն ցս և օտար երկրես գամք ս բ աթոռիդ շեմն և գարշապար վեհիդ հ մբուրեմք. հայցեմք աղաչանօք զի ներումն արասցես համարձակութե՛ ս մերում. մանաւանդ սխալանաց գիրոյս որ ոչ խելքէ մնցել գլխումս և ոչ լոյս աչաց. այս էր կառճ ի կառճոյ համառօտաբար ծանուցումն արարաք վեհանձնութեանդ խնդրեմ աղաչանօք որ անտես չառնես անպիտան ծառայդ. տէրն տէրանց պահեսցէ տէրդ մեր ջահ անշիջանելի և պարծանս մերազնեայ սեռի և մեր գլխօվին իսկ Ամէն:

(Մոսկւայի գիւան. Дела арм. 1720 окт. 31-1721 авг. 24. Доношение изъ Казанской Губернской Канцелярии о смерти въ Казани Армянскаго Архіерея Іоакима, fol. 67).

№ 14

ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1-Ն ԱՊՐԻԼԻ 1721 Թ.
ԹՈՒՂԹԸ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻՆ

Է

Թագ՛ւ՛րի Ա՛ ծա՛սիրի և բարեպաշտի ինքնակ՛լ հզօր և միշտ յաղթող բարձր և ծայրագոյն գլուխ Ա՛ մ քրիստոնէից և մեր ագե՛նց, ծովու և ցամաքի տիրօղ և բոլոր Մօսկովու Անպարտելի Տէր Մեծ՛ կայսր Պետր Ալէքսէիջ:

Ք ի նուստ ծառայ Եսայի կթ ղկոս ս բ Աթոռոյս Գանձասար՝յ և Պատրիարզ Աղուանից որ է ալանաց շրուանու և Գանջայու և մասին հայոց:

Յորմէ բազում խոնարհութ բ և փափակեալ սրտիւ ի բաց եղեալ զերկիւղն մարդկ՝յին քաջասրտեալ սիրով ս բ՝յ հոգոյն և վառեալ ի սէրն յ սի, զք սաւանդ Ողջոյնն և ս բութե համբոյրն ՚ի հեռաստանէ իբր ի մօտոյ մատուցանեմք և ընծայեմք ձօնեմք և նուիրեմք Մեծի քաջայաղթ Տէրութե դ և ա մ Արքայական պալատանդ և թագազարդ զաւակց՝դ հանդերձ Ա ծային արարչական օրհնութ բն և նախախնամական գթութ բն և ամենազօր աջոյն պահ՝ պնութբն: Ո պ զի զարեկագդ աշխարհի և ճահդ լուսատու և տէր և պարծանքդ ա մ քրիստոնէական ազգի խարսխե՛լ հաստատուն պահեսցէ անդրդուելի և անսասանելի յա մ պատահարից և փորձան՝ց ներքոյ և արտաքոյ յերեւելի և յաներևոյթ թշնամեաց. և բազուկ քո հզօր զօրացուցէ ի վ ը ա մ ներհակաց և հակ՝ռակորդ՝ց քոց, և ա մ թշնամե՝ց եկեղեցւոյ և խաչին ք ի և քում տէրութե դ ո պ զի առ ոտն կոխեալ խորտակեսցես զբռնութի ն ց. և միշտ առ միշտ պարանոց թշնամեաց քոց ի ներքոյ լծոյ քո կորացեալ պահեսցէ Տէ՛ր ք ս և զքեզ ուղղաշաւիղ և հաւատարիմ ծ՝ռայդ իւր երկ՝րակեաց կենօք և յամերամ ժամանակօք մինչև ՚ի խորին ծերութի և ի կոչմանն պահեսցէ անսայթակ կենօք ի փառս ա ծութե իւրոյ և ի պարծանս տառապեալ ազգիս մերոյ Ամէն:

Եւ ընդ այսմ ողջունաբեր նամակիս Ազատարարութի լիցի բարձրակահ հրամ՝նաց քոց զի իմաստունն Սողոմոն գրէ թէ տիրելդ քո ա մ՝ցուն. խնամել տայ քեզ զա մ. ըստ նոյն սարասի վայելէ և քում ամենայաղթ տէրութե դ զի որովհետեւ ի յա ծ պետականէն ունիս հրամ՝ն տիրել այսքանե՝ց ազգ՝ց և ազանց, ընդ նմին և զ ամ՝սեանն պարտիս խնամել. զի ասէ ս բազան Առաքե՛լն Պօղոս թէ ոչ ուստեքէ իշխանութի եթէ ոչ յա յ. և որ իշխանութե հակառակ կա ա յ հրամ՝նին հակառ՝կ կա: Արդ՝ իշխանութի թագ՝ւր՝ւթէ վ ս երկուց պատճառաց շնորհի ձեզ յա յ նախ սակս հաստատութե և ամրութե ս բ՝յ հաւատոյ և եկեղեցւոյ ա յ. երկր՝ըդ յաղագս շինութե և խաղաղութե աշխարհի և ազատութե և հանգստեան ք սաղաւան ազգաց: Արդ մեք ըստ կարգի քրիստոնէութե և երկրպագուաց խաչին ք ի կոչիմք անդամք յանդամոց և ոսկր յոսկերաց ձերոց. այսպ՝սի նեղութե և տառ՝պան՝ց և գերութե միջի գոլով հանապազ կոչեմք

և աղաղկեմք առ բարերար տէրութեան՝ քոյ այց ելանել և խնդիր առնել տառակելոցս և ոչ լինի լսելի յունկն քաղցրալուր տ նդ: Ահա այս ի բամ աւելի է որ որ նահապտ մեծ պատրի՛րգն վարչապտոու իւր արհք եպ սկպ սօք և ազատ որդովք և ես նուաստս իմ եպ սկպ սօք և մէլիք՛վք այսմ խնդրանց և խորհրդեան կամք և ոպ մեր մեծագգի և մէլիք զատայ և ձեր մեծութե էլչի կարգեալ Իսրայէլ Օռին յորժ՛մ եկն այս կողմս ամ խորհրդեն մերոյ հասու եղև և այս կողման ամ դիմաց էլ և մուտն իմաց՛ւ թէ ծովեզերաց և թէ ցամաքայնոց, թէ զօրաց և թէ հեծելոց և թէ ամ կ՛ղմն՛ց որ մի ըստ միողէ չի գրուիլ ոչ ժամ՛նե՛ց ի դուռն արքունի որ ազտ առնէր մի ըստ միողէ, այլ ճանապ՛րհին չար և նախանձա՛ւոր մարդիք այլ կերպիւ մահացուցին զնա: Այլ ընկէր նորին տիկրանակցի Մինաս եպ սկպ սն զոր բազում ժամ՛նակէ ի դրան արքայի նա յամի տեղեակ է այս բանից անցելոց և վս այսմ խորհրդոյ իսկ դեկերի ի դրան արքունի, կարծեմ որ գամ ինչք և անցք և ոպութի մերո կողմ՛նէ հանապազ կու ծանուցանէ քում տէրութե դ և կամ թէ ոպ Իսրայէլ Օռին թապտիր էր տեսել այս կ՛ղմի ճանապրհաց, և ապրիչումի տեղաց և ուստայոց որ հետն բերէր. և այլ բազում և յոլով օգտակար բան շատ ունէր թագաւոր՛կան և ոչ հասաւ ի տեղ և վս մեր ծովացե՛լ մեղացն ամ խորհ՛րդ անկատար մն՛ց և աչք շլացան ի ճանապ՛րհ նայելոյ և ականջք մեր փակե՛լ ցանկան աւետե՛ց ձայնի: Արդ՝ կատարե՛լ խնդիրք մեր այս են ՚ի բարեյաղթ թ՛գր լթէդ զի այց ելանիցես այսմ կողմն՛ և այս մեր տառապե՛լ ազգիս: Եթէ սակս ք սական հաւատոյ է իբրև զմեծն կոստանդիանոս և թէոդոս և դրդատ կու վարձատրուիս և փառաւորիս ի յայ, իսկ յաղագս օգտի և մեծութե և անւան և գանձուց թագ՛ւոր կանաց բազում և յոլով լինելոց է ամ վ գանձուց յաւելումն և հեծելոց բազմութի ք զի այսպ՛սի բարելի գաւառ և ամ շահիւք լցե՛լ ոչ գոյ ի վր երկրի. և մեք երկրով և ամ մէլիքովք և ազատ որդովք և ռամկօք ի պատրաստի կամք և սպասեմք: Այլ և խնդրեմք զի մի յամեսցի և ետասցի այցեութի տէրութե դ զի սոքա խորամանկ օձ գոլով օր յաւուր զմեր նեղութի յաւելում են և ՚ի կարող՛ւթէ հատում զմեզ: Բայց իւրեանց հիմաէ՛ տիւր և հեշտ զբումամբ ածելոյ քանզի ամ դիմ՛ց պատերազմաւ յոյժ զպաղեալ են. եթէ հաճեսցի կամք մեծութեդ, ավ այժմ է ժամ՛նկն ար՛սջիր վ՛ղվ՛ղակի զոր ինչ կ՛մք տ նդ է: Դ՛րձե՛լ խնդիր մի փոքրիկ ունիմ, ի քաղցրալուր Տ՛նէդ զի Մինաս

վ՛րդպ՛տդ ի մեր կողմանէ՛ արքեպ՛ սկ՛ պս է յայդմ կողման հայա-
գուն քրիստոնէից որք կան հաշթարխան և լա մ տեղիս դ՛րա են
ժողով՛ւրդք. այժմ լսեմք թէ ոմանք չարք և նախանձ՛ւոր մար-
դիք մերայնոց հակ՛ուակ կան և ներհակին դմա: Խնդրեմ զի մեզ
նշան սիրոյ արարե՛լ թագ՛ւր՛կան ուքազաւ հրամ՛ն արասցես
դիմադր՛ձ լինիլ դմա մի ոք իշխեսցէ. և թգ՛րն թգ՛ւրաց հաս-
տատ՛ւն պահեսցէ զաթոռ տէրութե քո և զքեզ ընդ երկայն ա-
ւուրս արասցէ ա մ օգոստակ՛ն տամք ամէն:

Ի ո ճ հ թվիս հայոց: Ապրիլի մէկ գր՛ց ւ:

Լուսանցքում գետեղած է Եսայի կաթ. մեծ կնիքը. հմմտ. Յաւ. № 11:
Միս երեսում՝

Յոհան եպ՛ սկ Առաջնորդ ս՛ բ Եղիշէյի վանից. յօժարեմ-այսմ
խորհրդեան որև կնքեցի: Կնիք՝ Ք ի ծ ո Ոհն եպ սկս թվ. ո ճխ:

Խաչատուր վ՛րդպետ աթոռակ լ ս բ Գանձս ըյ և առաջնորդ
մեծարանեց ս բ յակոբայ վանից յօժար կամօք կնքեցի և կամիմ:
Կնիք՝ Յ ի Ք ի ծ ո Խաչատուր վրդպտ ոճծե:

Առաքել վրդ պետ ամարասա առաջնորդ յօժարեմ որ և կնքե-
ցի: Կնիք՝ Յ ի Ք ի ծ ո Առաքել վր պտ ո ճծ դ:

Պետրոս վրդ պետ առաջն՛րդ խօթա վանից. յօժարեմ այսմ
գործոյս. Կնիք՝ Յ ի Ք ի ծ ո Պետրոս վրդ պտ ո ճկդ:

է. Քրիստոսի ծ ո հեզ և խոնարհ ջարապերթու մէլիք ախի-
ջանի որդի մէլիք եսայիս յօժարեմ և մի խորհուրդեմ ար մա (ամ
բանիւ՞). Կնիք.

Ես յովսէփ գանջու քաղաքացի, որ եմ որդի եսայի վարդապե-
տին և թոռն իշխանացեղ խանի մէլիք յովսէփուն ևս յօժարեմ.
Կնիք՝ Յովսէփ.

Ես գանջի աւետիքի որդի ատիպէկս յօժարեմ այսմ խորհր-
դիս. ա վ. Կնիքի փոխարէն ձեռքով՝ քի ծո ատիպկ.

Քի ծոյ Toman di Ovanes Cafanola vila manlev (?) sono
obbidenza del questo Conselho av anti il sig. dio Basron del questil
vila ես թուման ըսպասեմ գալիստեան:

(Մոսկւայի դիւան. Дела арм. по каталогу 125. № 10. 1740 янв. 23).

ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 6-Ն ԱՊՐԻԼԻ 1721 Թ.
ԳՐՈՒԹԻԻՆԸ ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Է

Յի Քի ծառայ Եսայի կթ ղկոս Ա մ աղուանից և Պտրիարզ երքնահանդէտ և ատինասարաս սբ՝յ և Մեծի Աթոռ՝յս Գանձասար՝յ յորմէ ողջունակ՝ն սիրով և կարօտական ըղձիւ յ սաւանդ ողջունն մատ՝ւացի հաւատարիմ սիրելոյդ և աջբազուկ բարեկամիդ մերոյ նազելի եղբօրդ Մինաս վ ըղպտիդ մօսկովու և հաշթարխանու Առաջն՝ըդի խնդ՝լ ի տր զի գքո ո ճկ թ թվին ապրիլի ի գումն գրե՝լ թուղթն եհաս առ մեզ ոճ հ թվիս մարտի ի ձեռամբ մեր հոգևոր որդի պ ըն շահինին. ընդ նմին և գյղե՝լ ընծայդ շուրջառն իւր չարպ՝ստովն որ՝յ կողմ՝նէ յովով շնորհակ՝լ եղաք ի քէն շէն կեցիր. այլ և զթուղթն ընդեբձ՝ք և իմացաք զամ դիտաւորութի բանին, և զոր ինչ պատշաճն իմաց՝ք գրեց՝ք զնորին պատասխանին ըստ չափու մերուս, այլ ոչ լիապէս եղև ո պ մուսաւատան ցուցանէր. վ ս երկուց պ՝տճառ՝ց. նախ զի ես ողորմ ծ հոգի էլչի Իսրայէլ Օռին գործառնութե և խորհրդ՝յն և արմն՝ցն չեմ տեղե՝կ որ մի ըստ միոջէ գրէի զի այս խորհուրդ միայն այս է որ ի քէն եմ լուեալ քո գալովն. երկ ըդ յառ՝ջմէ առ քեզ բերան առ բերան ասացե՝լ եմ և թղթով ևս ծանուցե՝լ իբր թէ մեք ի մէջ օձից բնակիմք չեմք կարօղ զամ խորհուրդ և սրտի իղձ մեր կատարելապ՝ս գրել ա մուրեք զի քեզ յայտնի է հայոց ազգի չարութի որ մատնութէ ի գատ բան չգիտեն. մանաւանդ մեր թշնամիք և հակառ՝կք անչափք կան. և ո պ դու իսկ գրե՝լ ես թէ ջուղեցիք, թէ էջմիածնցիք և թէ շամախեցիք. ա ծ մի արասցէ թէ որ այս թղթոց մէկն ն ց ձեռն անկանի այլ հոգով մարմնով գերծանելոյ հնար չկա՛. վ ս որոյ համառօտ բանիւ գրեցի թուղթն արքունի. բայց դու հաւատ՝րիմ մարդով երկար բանիւ տուր թարգմանել ո պ պատշաճն է: Բայց զայս պնդագոյն պատուեր սիրելոյդ որ յետ և յառ՝ջ իմ ա մ թուղթք որ յայսմ խորհրդոյ առ քեզ և այդր գրե՝լ եմ պիտի որ թէ ի կենդանութե քուս, կամ թէ գկնի մահուան, ի մեր ազնեաց ոչ ոքաց ձեռն չանկ՝նի որ մեծ վնաս կու հասանի ս բ աթոռոյս և մեզ լաւ իմացիս զայս և հոգասցիս վ ս ապագային զի մի հասցին մեզ պատիժք և դու լիցիս պատճ՝ռ այսպ՝սի իրաց. և դ՛րձե՝լ զայս

ծանրից սիրելու թի՛ք քոյ գրե՛լ ես թէ՛ քանի մէլիք և քէտխուղէք ձեռագրով մհրեն զթուղթն տհա ո պ վերեն գրեց՝ք ս ց մէջն մարդ կարող է խորհուրդ յայտնել. քանի մի մեր համախոհ սիրելիք կային որ ոմանք մեռան և ոմանք հեռու գոլով ձեռնհաս չեղաք առ ժամս, միայն թէ բ , գ . եպսկ պսք մօտ մեզ եկին մհրեցին. այլ այլոց չկար՝ցաք խորհուրդ յայտնել: Իսկ թէ պ ըն շահինն գանջայ կարասցէ քանի մարդկանց մհրիլ տալ գայն չգիտեմ: Այլ և գրեալ ես թէ՛ փոքր ընծայիւք մարդ յղես ընդ պ ըն շահինին տեղիս մեծամեծացն լաւ կու լինի քեզ. յայտնի է մեր դատարկածեռն լինիլն և ևս այնպ՝սի կատարելամիտ մ՛րդ ևս չունիմք մեր թալուզ որ կարող իցէ տեղդ այնպ՝սի բանավարու թի առնել. այլ դու գոր ինչ պատշաճն գիտես այնպ՝ս կառավարեա գործդ այդ և մեզ իսկ ղպպուլ է: Իսկ եթէ այս կողմի պարսից իշխանութե և զօրաց ո պու թի իմանա սեծ վէզիր աղամին աչքերն կուրացուցին և մանգուր արին վ ս զի կամէր աբստամբիլ թ՛գւրիցն այլ և գանտահարու կուին հաստատէ. շրուանու երկիրն լազկին աւերեց թամամ մինչև շամախու ևս կէս մին չափմիշ արին. այժմ վրացին և ղզլպաշն վերա են փոքր ինչ հանդ՛րտութի է. բայց երկիրն աւեր է. որիշ (sic!) այլ այնպ՝ս խապ՛ր չկա գրելոյ. էջմիածնա կ թղկ՛սն փարաղաթ է. ես ևս գարունս գնալու եմ էջմիածին և գոր ինչ անտ ո պու թի լինի գրելոց եմ քեզ: Եթէ դու մէկ մէկ ն ը վ ը գիր գրես լաւ կու լինի իբր թէ մեք ս բ աթո՛յդ հակ՛ուակ չեմք մեր թշնամին շատ է մեզանէ հանապ՛գ կանգ՛տեն գր՛ւմ պիտի լսէք ոչ. այսպ՝ս գրես լաւ կեզնի դրձե՛լ շուրջառին և այլ քո յղե՛լ ընծայից կողմ՛նէ շատ շնորհակ՛լ եմ ի քէն. ապա այն ժամանակն իսկ ասացի քեզ սակս ս բ՛յ եկեղեցոյս ա մ նիւթից և անօթից պակաս՛ւթե , այսինքն պ՛տկերի խաչի սկու շամատանի գանկակի՛. քեզ ձանձրութի չլինի կամիմ որ ինչ որ քեզ ձեռք տայ քո հոգոյ յիշատակ մի խնայեսցես յղել ով ոք զինչ պիտեն ասել ամանաթ իքմինին միայն թէ դու յղեսցես ՚ի շամախի և մեզ գրեսցես հաւատարմաւ դիւրին է բերիլն. և այլ ո պու թիք մեր ի պ ըն շահինէդ իմասցիս և թուղթք քո անպակ՛ս տրասցես ի մէնջ անպատճառ. մէկ թուղթ ևս անցեալ տարիս շամախ՛ւ յղեցի, չգիտեմ քեզ հաս՛ւ թէ ոչ. և լեր ողջ տ ըմբ յ սիւ, ի ո ճհ թվիս հայոց ապրիլի ե գրեցաւ:

Դ՛րձ վրդպ տ իմ առաջնորդք յոհան պ ըն տ ըն, խաչատուր վրդ պ տն, առաքե՛լ վ ըրդպ տն, պետրոս վ ըրդպտն, պ ըն մէլիք ե-

սային մհրեցին այլ ոչ ոքաց չկարացինք յայտնել. և այլն դու գիտես ողջ լեր ՚ի տէր:

Գրութեան ճակատին զետեղած է Եսայի կաթողիկոսի փոքր կնիքը՝ 5. Շնորհօքն Ա՛յ Եսայի կթղկս Գանճարա. ոճձ. 1701.

(Մոսկւայի դիւան. Дела арм. по каталогу 125. № 10. 1740 янв. 23).

№ 16

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ

Առ մեր սհպ մին՝ ս վ՛րդ Արքեպ՛կս ամէնիս ճ՛ր աչքի լոյս հովիւդ

Քո օղի հող և անրժ՛ն ծառայ քո հօտի նեղ՛ելքս և այլք մեր բօլորիք ի ոտ պաչեմք իբր մօտըտ, որ վերոյ քո հրմնքդ մեր մեծ հոգևոր հօվիվ քէ որ ա ոճի խորհրդին եզթիար կրգե՛լ կաս վաղ հետէ հդ մեծ թգ՛րի շքին. որ քանի հեղ հդ մեծ թգ՛րի առ մեզ սէր առնել շաղ թն մեզ մխիթր ել յոյսն հաստ՛տեր ես մանա՛նդ ի գալդ մեր ս բ աթ ոն թէ գնծար որ մեք տրուսդ հաւտ՛լ և ամէն բոլոր հաւտ՛րմօք թ գրի շա[հ]կան բանք քանի պապ թն մէլ մ արերեմք որ դու թգրին իմ՛ցնես և մեք անպկ՛ս սիրտ ունէ՛ք որ հր մն լինէր գայե ք ի ծ ոյութե՛ն որ մեր սրտի բան քեզ յայդէ, որ թ վն ո ճհ -ին մեքէլն ուզեց ք և յետէ զխոճոմն և յ՛կոբն թէ այս չափ ճան հ՛գիր հր մն ըղնի գ մք ի ծ ոյե. և էլ արթունի բանք շահինովն և էլ յարութեանովն որ ըս պօլէ տաճկի և դաւիթ պէկի թէպտիր թէտէրուք և ճ հպէլս նյ և ք նի քիաշաա զօ՛ք թեին ի խզլպ՛շի երկրներ մ որ հր մնոցդ յայդեր ք որ թ գրին յէլմ առես որ տուչմնի դէմ պատրաստութ՛ քաշէ. և էլ թ վն ոճհ գ կրկին մ՛րդ ու զլ քեզ թէ ք նի ճան հր մն ըղնի գ նք, կե նէ պէյու չեղև. թէքրէր մահտեսի մկրտիչն առնճին մեր բանի վեքիլ կարգեց ք որ գոյ հր մնոցդ հատ լի որ սրտով ջանք առնել որ թ գրէն մեզ օգնութի՛ հասցէ, մեր մեղաց նա էլ նէժին մեր չա գործք ի քնած տեղն տապնչի կօլով ըսպնածէ. զկնի տիրացու աւաքն և քո հեմչէի պ գտորն յ՛րթեն ուզեց՛ք ի նէժին որ մաղտէսի մկրտչի ինչ լինիլն իմն՛լ և գալ հր մնոցդ յետնէ, սհ կն և մի-

սիրն էս մեր գրովն որ հ'լտս մին ֆիքիր չանես ու վաղուցէ այդ մեծ թ գի կշտին մեր հաւ տլի եղթիարն դու ես այլ ում պիտի հ'լտմք էս մեր խորհրդի բանքն, որ մեր թշն յմիքն մեր սրտի բնքն թէ շիտ կն իմ նան ա մ տեղիք մեզ սուրն կու քաշեն. թէ-պէտ մեզ ասումեն թէ խաին էք մեր մեհմէտի յօրին'ցն, մեք ըն քար քալիս թէ մեք էն խաին հ'աիցն չեմք թէ տրուստ իմնն մեզլ սուր կու քաշեն. գուլ մեզ պ'րտտէր կու մնաս որ մեր հօ-վիին ժողուրդօք հ'լտյցուցեք ես այդ մեծ թ գրովն թէ իբր թ գրի խօսքն անստելի է ո պ ք ի ս ք աւետ ընին. մէքլ մէկն հ'լ տցերեք որ դու վերուտէն տու'լ հոգ ոց տիրապէտող հօվիւ որ ցրու լան պ'րտ է որ ժողովես որ անչ փ հոգի կոր սակ ն, և մեծ թ գրց ևս տու'լ յերկ'նից տու լ լուսեղէն գօրութե թ ք որ ի ք ս մկ ըտլն ի յանօրին ցն ազ տէ. վ ս ա յ մեր խղճելոցն ֆիքրն քաշես թէ թ գրէն մեզ գթութի կու հ'սնի թէ ոչ մեր ֆիքրն ք չեմք. ոմն եկ որ իմ'ցք սր քն և պէգիքիք ը մեզ որ պ առ ջի. քո հ'լ ըմնդ մեզ մեղ ց ամէն կողմէ մօռցլ որ մեր խնդիրք և նեղուե կորուստն թ գրին յէլմ չես առնել որ մեր ինչ խ'յրթն թ գրին շահ կննէ. թէ ուրիշ թ գր գլ'խ տ'ք իւր սէնթին լինէր մեր խորհրդ ն մին տա-րումն կու կ տրէր. կու խնդրեմք թ գրէն որ առ լ եզ մէկն պտ սխն տա որ ինչ տեղիք տեղիս մնց լքն չի յուս յ հատե լ ալ-լայլին. մեր միջումն կա բզմ ց որ իրնց խիզանքն ա մ ընչիւ գերի և սրով մաշե լ և յ լք խիզնք մերկ փխստի ի մէջ սղնաղին և է առ նց տէր սօվամահ և էս կողմէ հն ըք չէ գն'լ և յ լք կան որ սղնղին օգնուի գն'լ և այլք կան որ ինչ տեղիք ք'րի և հանգս-տութի է էն տեղիքն բնկիլ ով ոք ալիշ վէրիշ կ մ հողագործու-թի առնելով ինչպէս նէմսի և լէհաց երկրումն մեր յազգէ վ ըդ և ժողովրդօք բնկե լ կան և էն մեծ բարի թ գրին շաղվ թն ի վրդ մեր անպ կս լինի թէ ինչ տեղիք ողջ մնց լ և հ'նր եղե լ գերիքն ժողո-վինք և որդոց որդիք օրհնող լինէք թ գրին. և իւր ինչ ծ'ույուե թ'րքի դ'տօստ'ն և մեր ազի գրուի գկ'ը եղև գրուի Էստեղ (°) էտ մեծի աղերսնօք կու խնդրեմք որ նխն ճաւրք մ ըդիք և օ տր ազգ չիմնն զմեր սռն. վերն ա ծ և վ ը երկրիս մեր պահ պ ն էս լոյս թ գրն որ տ ր ա ծ պ հեսցէ գինք ա մ փորձնց և շատ ամօք Ամէն: Մեծ թ գրն առ ա ծ փոխն լն չ'տ տիրուի եկ ի վ ը. հի-միկս լսեց'ք իր թօռնկն թ գլ յօլօվ ցնծ'ցք որ ըղնի մեզ տր և պ'րծ'նք ~ ի: Եւ ես մ ըտիրոս ամրակնց, ս'հկի սիմօն որդի և մն'կ չ'միր և քօտենչ (°) եղ լ եղբ ըձ խօսօք գրլ մօհրեցի և զինչ

պտ՛ սխնն շոուտով իմն՛ մք. թ՛ վն ո՛ ճ՛ զ հոկտեմպր իէ՛ ին որ հսնի մեր հայր մինաս վ ըդ Արքեպ կսին ուր և իցէ ի ձեռն նորին.

Կնիք՝ Մարտիրոսի որդի Ամիրպէկ...

Ծրարի վրա՛ է. Ա՛ վ հ՛սնի գիրս ի մեծն մօսկով կ՛ մ պէտրպուրք ի ձեռն մինաս վ ըդ արքեպիսկ պոսին. անբ՛ց հ՛սուցնողին վ ըճ տ նէ առնէ ամէն.

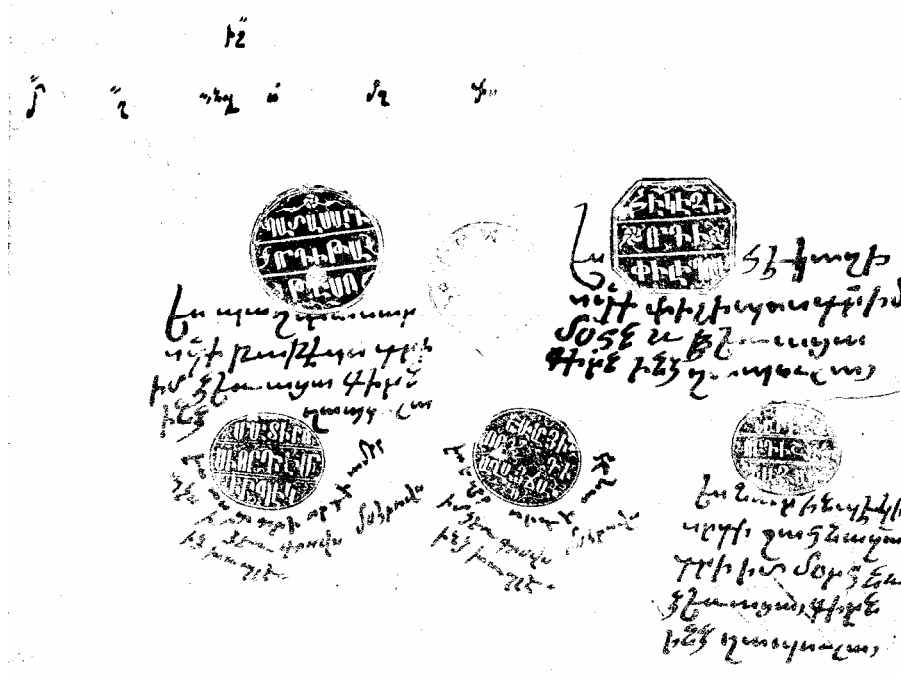
Միւ երեսին գտնու՛ ենք Մինաս վարդապետի մակագրութիւնը՝ մերս Հայոց առ մեզ հս՛լ գրի խնդիրքն մեծ թ՛ գին մէլմ եր՛ք և գիրն փօսուցքի փրք՛ գին տու՛ք օպր սըքրթրին:

(Մսկլայի գրւան. Дела арм. окт. 27 1727 — окт. 1728. № 3. Приездъ Армянскаго дѣякона Авакума Минасова, Балтазара Назарова съ товарищи с писмомъ отъ живущихъ въ Польшѣ Армянъ къ Астраханскому Архіепископу Армянскому Минасу etc. fol. 2. г. Մակագրութիւն՝ «Оригинальное письмо армянское писанное къ Минасу вартапеду изъ Каменица и изъ окрестныхъ городовъ отъ армянъ» октября отъ 28. 1727., которое оной Минасъ объявилъ въ коллегіи иностранныхъ дель еевраля 14 дня 1728").

ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

1. Էջ 15 ծանոթութեան պէտք է աւելացնել մի ուրիշ դիտողութիւն. Киштаѳъ անունը կարելի էր կարծել նաև Սիւնեաց Քշտաղ (Հագարու գետի հովտում գտնուող Խանածախ և Հոչաս գիւղերն ընդգրկող մելիքութեան) գաւառը, եթէ Киштаѳъ-ը այնքան մօտ չյիշէ՛ր՝ Շամախուն: Միւս կողմից Հայաստանի Թանգարանի Տաթևից բերած ձեռագիր Աւետարաններից մէկի յիշատակարանում, գրւած 1693-1694 թւերին Խանածախ գիւղում Եփրեմ քահանայի ձեռքով, պահւել են Քշտաղ գաւառում ժէ դարի ընթացքում իշխած մելիքների և նրանց ժառանգների անունները՝ պարոն Հայկազ, մելիք Գասպար, մելիք Հախնազար, վերջինիս որդիները՝ Պախտամ պէկ, Աղաջան պէկ, Պահաթուր, Ազամ և Թոռները՝ Հաւթանդիք և Բարխուդար: Մեզ հետաքրքրող Ամիրպէկին այստեղ չենք հանդիպում:

2. Էջ 41 և 49 մելիքների անուններ կրող կնիքներ փորագրելու և գործադրելու մասին մեր արած ենթադրութիւնը հնարաւոր է սրբագրել մի այլ. աւելի հաւանական, վարկածով: 1699 թւին և Պֆալցի կուրֆիւրստին, և՛ Մոսկւայի ցարին Ղափանի և Սիսիանի մելիքներն ուղարկել էին *carte blanche* («ճերմակ թուղթ») իրանց ստորագրութիւններով և կնիքներով՝ լիազօրութիւն տալով Օրիին և Մինաս վարդապետին արձանագրել այդ թղթերի վրա «ուխտադրութեան դաշն» Եւրոպական այդ իշխանների հետ (Հմմտ. Г. ЭЗОВЪ, № 5, 6 և 11): Կ. Եգեանի հրատարակած № 3 վաւերագիրը և մանաւանդ № 44 բացադրութիւնը թոյլ են տալիս կարծելու, որ նման թղթեր տրամադրել էին նաև Օրիին և Մինաս վարդապետին՝ մելիքների ստորագրութիւններից և կնիքներից վերև «որոշումներ և պայմաններ» արձանագրելու համար: Այսպիսով, առանց նոր կնիքների փորագրութեան իսկ, մելիքների ներկայացուցիչները հնարաւորութիւն ունէին նրանց անունից նաև ուրիշ բովանդակութեամբ գրութիւններ պատրաստել և Արևմտեան Եւրոպայում և Ռուսաստանում:

Նկար V. Համապատասխանում է ЭЗОВЪ, № 100-ին. արտանկարած է Մոսկուայի Դիւ.
Дела арм. 1701 июль 30 – 1703 гек., fol. 258 ր-ից:

Հավելված 2

ԳԵՂԱՄԱՅ ԵՒ ԾԱՐԱՅ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՏՈՂՄԸ

Գեղամայ և Ծարայ երկրների պատմական հին ու նոր ուսումնասիրությունները հալածարարապես տրամադրում են կարծել, որ ԺԶ և ԺԷ դարերի ընթացքում այդ կողմերի հայ քաղաքական իշխանությունները կենտրոնանում էր մելիքական մի տոհմի ձեռքին: Հայր Ղ. Ալիշան այդ տոհմի նահապետ է համարում ԺԶ դարում ապրող Դօփեան մելիք Ուլուբէկին: Մի ուրիշ հեղինակ, Կարապետ եպիսկոպոսը, հասնում է այն եզրակացութեան, թէ մելիքական այդ տոհմը սերում է Մելիք Շահնազարեանների ԺԶ դարում ապրող նախահայր Դօփեան Մելիք Աբովից: Կարապետ եպիսկոպոսը տրամադիր է Մելիք Շահնազարեան համարել այն բոլոր իշխողներին, որոնց Ալիշանը մելիք Ուլուբէկի սերունդ է համարում. այդ առումով Մելիք Շահնազարեանների սեփականություններն են նաև Մելիք Ուլուբէկեանների կալուածները¹: Ալիշանը բաւարար հիմքեր չի գտնում նոյնացնելու Դօփեան այս շառաւիղները: Չը նայած սրան՝ «Միսական»-ի հեղինակն ևս չի որոշում մելիքական այդ տարբեր սերունդների իշխանութեան բնագաւառները: Խօսելով Մելիք Ուլուբէկեանների մասին՝ նա յաւակնութիւն ունի սպառել «Գեղամայ և Ծարայ» մելիքների տոհմագրությունը: ԺԶ և ԺԷ դարերում յիշուող Մելիք-բէկերին՝ մելիք Աբովեան և մելիք Ուլուբէկեան՝ Ալիշանն առանց այլևայլութեան դասում է «Գեղամայ» մելիքների շարքը, չը նկատելով կարծես, որ դրանով շփոթ է առաջանում իր իսկ տեսութեան մէջ²:

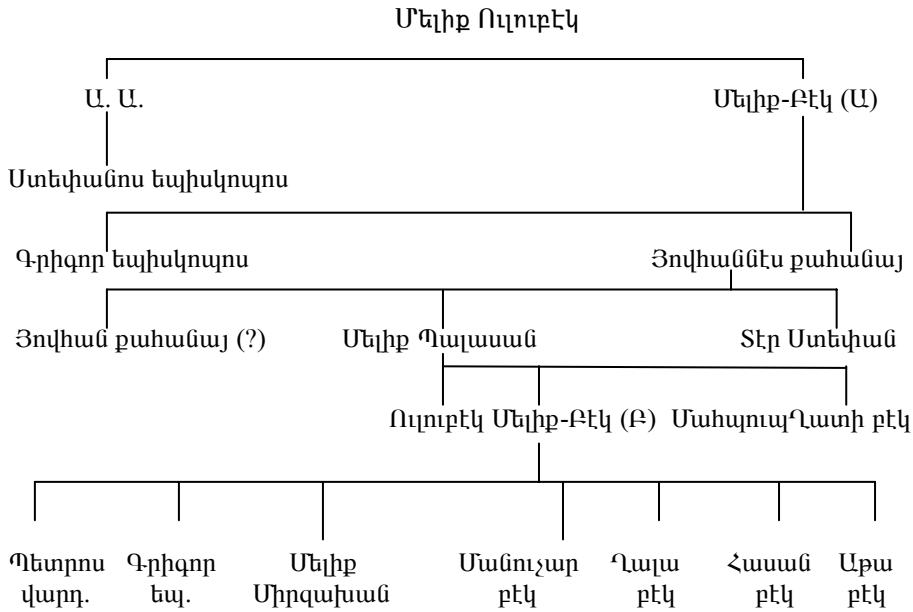
Երկու տեսակի եզրակացություններն էլ սխալ են կամ հակասական: Մէկը, Ալիշան, չի մեղանչում մելիքական տոհմագրությունն ղէմ, բայց շփոթում է նրանց բնագաւառները: Միւսը, Կարապետ եպիսկոպոս, սխալ կարծիք է կազմում բնագաւառների

¹ Հմմտ. Կարապետ եպիսկոպոս, Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, Էջմիածին, 1914, էջ 152 եւ հետ.:

² Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 34 (ծանօթ.) եւ հետ.:

մասին, որովհետև հիմնում է Գեղամայ և Ծարայ մելիքների տոհմագրական սխալ տեսութեան վրայ:

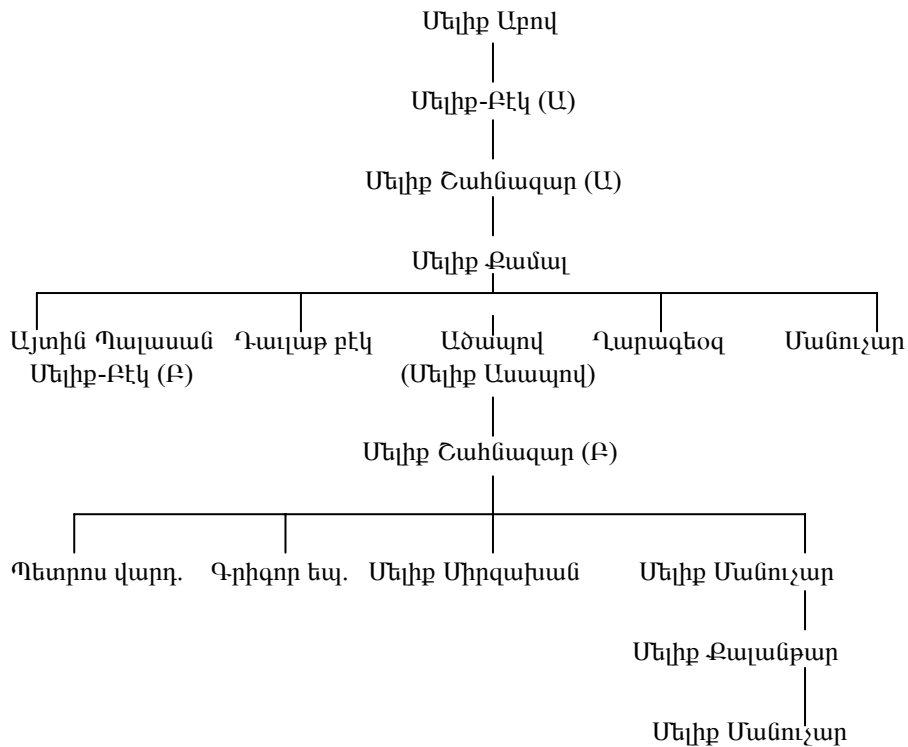
Ալիշանը ներկայացնում է¹ ժէ դարի «Գեղամայ և Ծարայ» մելիքների գլխաւոր գիծն այս ճիւղագրութեամբ.

Կարապետ եպիսկոպոսը տարակուսանքով է մօտենում հին աղբիւրի հիմունքով հիւսած այս աղիւսակին: Երկար ու բարակ ենթադրութիւնների և եզրակացութիւնների օգնութեամբ նա միացնում է այստեղ հանդիպող կարևոր անունները Մելիք Շահնազարեան անուններին ու տալիս տոհմագրական մի տեսութիւն², որ ամփոփել կարելի է հետևեալ աղիւսակի մէջ.

¹ Հմմտ. անդ, էջ 37:

² Հմմտ. «Գօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 115 եւ հետ.:

Տոհմագրական այս տեսութիւնը բաւարար չափով չի ճշտուում աղբիւրների փաստական տուեալներով: Կարապետ եպիսկոպոսի հիմնական ենթադրութեամբ՝ Զօդի 1653 թուի խաչքարի վրա յիշատակւած մելիք Քամալի որդի Այտին Պալասանը և Ալիշանի յիշած Յովհաննէս քահանայի որդի մելիք Պալասանը նոյն անձնաւորութիւնն են¹: Ըստ Ալիշանի վերջինս ունեցել է մի եղբայր՝ Ստեփաննոս եպիսկոպոս անունով: Կարապետ եպիսկոպոսը ստոյգ է համարում այդ՝ հիմնելով 1701 թուի Զօդի մի այլ խաչքարի վկայութեան վրայ²: Սակայն հէնց այս վաւերացումն ինքնին հերքում է մելիք Պալասանի և Այտին Պալասանի նոյնութիւնը: Ըստ վիմագիր վկայութեան վերջինիս եղբայրները կոչուում են Դալաթ բէկ և Ա՛ ծպաւ. մինչ դեռ մելիք Պալասանի եղբայրներն են վերը յիշած Ստեփաննոս եպ. և Յովհաննէս քահանան, կամ ինչպէս վկայում է ներկայ յօդուածին կցուած երբեմն Դա-

¹ «Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 151:

² Անդ, էջ 147 եւ 160:

դեան *Խաչիկ վարդապետի սեփականութիւն կազմող յիշատակարանը*¹: Ստեփաննոս կրօնաւորը և Տ. Յովհաննէսը (Յովհաննէս Եպիսկոպոսը): *Կարապետ եպիսկոպոսը պատմական է համարում մելիք Ասապով*² անունով անձնաւորութիւնը: Կարևոր է շեշտել յատկապէս, որ այդ անունով մարդ չի յիշուում մելիք Պալասանի եղբայրների շարքում: Եւ հազիւ թէ մեր աղբիւրների այս լռութիւնը լոկ պատահականութեան հետեանք լինի: Պէտք է ենթադրել, և փաստական տւեալներից սա միակ բանական եզրակացութիւնն է, թէ մելիք Քամալին յաջորդող մելիք Ասապովը Ուլուբէկեան սերնդի հետ առնչութիւն չունէր: Վերջապէս հէնց *Կարապետ եպիսկոպոսի կարծիքով «Այտին Պալասան» անունը ցոյց է տալիս, թէ նա «Այտինցոց ցեղիցն էր. այդ անունով նա, ըստ Կարապետ եպիսկոպոսի, տարբերուում էր ժամանակակից մի ուրիշ Պալասանից՝ Ուլուբէկանց ցեղից»*³: Թւում է, թէ, եթէ ճիշտ է մեր հեղինակի այդ ենթադրութիւնը, ապա հէնց այդ «ուրիշ ժամանակակից Պալասանը» ոչ այլ ոք է, քան եթէ Ուլուբէկեան Յովհաննէս քահանայի որդին:

Ուլուբէկեան սերնդի մասին արժէքաւոր տուեալներ ենք գտնում *Խաչիկ վարդապետի վերն ակնարկած յիշատակարանում*, որ ծանօթ էր Կարապետ եպիսկոպոսին: Այդ յիշատակարանը՝ հանուած Խոթա վանքի 1626 թուին գրուած մի բոլորագիր գանձարանից, հարկադրում է աւելի վստահել Ուլուբէկեանների այն տոհմային աղիւսակին, որ Ալիշանն է առաջարկում:

Ալիշանի աղբիւրի մէջ Մելիք Ուլուբէկեան Մելիք Բէկ (Ա)-ի և Մելիք Պալասանի միջև աշխարհական անուն չի յիշուում: Մելիք Պալասանը, ինչպէս երևում է սոյն յօդուածին կցուած յիշատակարանից, իշխանութիւն ունէր 1626 թւին. մի այլ տեղ նա յիշուում է նոյնիսկ 1630 թւին⁴. նրա մահուան թուականը յայտնի չէ. գիտենք սակայն, որ 1657 թուին «Գեղամայ» երկրում իշխում

¹ «Նիւթեր», Ա:

² Ասապով = Ա՛ ծապով = Աստուածապով: Հմմտ. Կ. Կոստանեան, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 201: Աստուածապով անունը հանդիպում է նաեւ **Չաքարիա Ազուլեցու** «Օրագրութեան» էջ 47 եւ 80 եւ 1670 թի մի յիշատակարանում, տե՛ս Ե. Լալայեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, Ա, № 405:

³ «Դ-օփեանք եւ Մելիք Շահնագարեանք», էջ 132:

⁴ «Արարատ», 1914, էջ 736:

էր արդէն նրա որդին Մելիք-Բէկ (Բ)¹, որը կարող էր ի հարկ է, այդ թուից շատ առաջ ժառանգած լինել հօր իրաւունքները: Ինքնին դժւար չէ ենթադրել, թէ մելիք Պալասանը իր պապի անմիջական յաջորդն է, նրա իշխանութիւնը մի քանի տասնեակ տարիների տեղում չէ ունեցել: Սակայն այդ մասին յայտնուած տարակուսանքները² հնարաւոր է փարատել և այլ կարգի ենթադրութիւններով: Անհնարին չէ նախ, որ Մելիք-Բէկ (Ա)-ի մահից յետոյ իշխանութիւնն անցած լինէր նրա որդուն՝ Յովհաննէս քահանային. սրանով էլ գուցէ բացատրուէր նաև այն փաստը, որ Խաչիկ վարդապետի յիշատակարանը Մելիք-Բէկ (Ա) ի աշխարհական որդուն՝ Գիւլի բէկին, եթէ չընդունենք, որ նա հօրից առաջ է մեռել, մելիքական տիտղոս չի տալիս, թէև, ի հարկ է, սա հետևանք կարող էր լինել նաև այն հանգամանքի, որ մելիքական իրաւունքը հօրից մեծ որդուն էր անցնում: Հոգևորական մելիքներ հանդիպում են երբեմն նաև Սևանայ լճի շրջանում: Այսպէս՝ ԺԶ դարի առաջին կէսում, որպէս «Տէր տանս Գեղամայ» յիշուած է Տէրունի քահանան³ (Մելիք երէց)⁴, իսկ Մասուրայ անապատի մի արձանագրութեան մէջ կարդում ենք. «... կամաւն Աստուծոյ նորոգեցաւ եկեղեցիս ի թվ. ՌԿ (1611) ի կաթողիկոսութեան Տէր Մելիքսէթին, ի թագաւորութեան Շահապասին ի դանութեան Ամիր Գիւնայ խանին և մելիքութեան Տէր Վարդանին» և այլն⁵:

Եփրեմ կաթողիկոսի որպէս թէ պատմական հին տուեալների հիման վրայ գրուած մի կոնդակի մէջ կայ յիշատակութիւն, թէ մելիք Պալասանը յաջորդել է իր հօրը⁶, սակայն հնարաւոր չենք համարում օգտագործել այստեղ այդ ընդհանրապէս հակասական

¹ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 33: Մելիք Բէկ (Բ) որպէս ժամանակակից իշխող յիշում է մի այլ տեղ 1665 թուին: Հայր Բ. Մարգարտեան, Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վենետիկ, 1914, հ. Ա, էջ 42:

² «Գօփեանք եւ Մելիք Շահնագարեանք», էջ 118:

³ «Ազգագրական Հանդէս», XIX, էջ 22:

⁴ Ե. Լալայեան, Յուցակ, Ա, № 270: Հմմտ. «Գօփեանք եւ Մելիք Շահնագարեանք», էջ 110 եւ հետ.:

⁵ «Ազգագրական Հանդէս», XXIV, էջ 58 եւ հետ.: Հոգևորական մելիքների մասին խօսում է ընդհանրապէս Առաքել պատմագիրը. «... գեղական երիցունք՝ անուամբ միայն քահանայք, այլ ոմանք առեալ զիշխանութիւն մելիքութեան, եւ ոմանք տանուտէրութեան...», տես Առաքել վարդ. Դարիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 289:

⁶ «Լուսնայ», 1900, Ա, էջ 291 եւ հետ.:

և անստոյգ աղբիւրը. բաւական է յիշել, որ ըստ այդ յիշատակարանի մելիք Պալասանի հայրը աշխարհական էր և կրում էր մելիք Ուսուփ անունը: Սակայն Յովհաննէս մելիքութիւնից աւելի հաւանական է թւում մի այլ ենթադրութիւն, այն, որ Մելիք Ուլուբէկեան Մելիք Բէկ (Ա)-ի իշխանութիւնը կարող էր խլած լինել Մելիք Աբովեան մելիք Շահնազար (Ա)-ն և այսպիսով մի առ ժամանակ խլած Մելիք Ուլուբէկեանների տոհմային իշխանութեան շարայարութիւնը: Առաքել Դաւրիթեցին յիշում է Մելիք Շահնազար (Ա)-ին ժամանակակից մելիքներից ոմանց անունները. սակայն դրանց մէջ մենք չենք հանդիպում Մելիք Ուլուբէկեաններից մեզ ծանօթ դէմքերին: Արդեօք չի՞ բացատրւում այդ նրանով, որ վերջիններս այդ շրջանում կորցրել էին իրանց իշխանութիւնը ու տեղի տուել զօրեղ հարեանին: Շահ Աբբասի գերեզմարութեան ժամանակակից մի նկարագրող վկայում է, որ երբ պարսիկները հեռացան Հայոց երկրից՝ Մելիք Շահնազարը, որը ինչպէս յայտնի է, մէկն էր պարսիկներին Հայաստան հրաւիրողներից, խոստափելով թիւրքերի վրէժխնդրութիւնից ապաւինեց Ծար¹, այսինքն՝ այն երկիրը, որ ինչպէս կը տեսնենք, Մելիք Ուլուբէկեանների բնագաւառն էր: Այս փաստը ևս գալիս է, կարծես, վկայելու յօգուտ մեր ենթադրութեան:

Թէ՛ Ղ. Ալիշանի տեսութեան և թէ՛ վիմագիր վկայութեան համաձայն² Մելիք-Բէկ (Բ)-ի յաջորդը կոչւում էր մելիք Միրզախան: Ալիշանի աղբիւրը հաղորդում է մեզ վերջինիս որդու՝ Եաւրի Բէկի անունը. սրա մելիքութեան մասին ոչինչ յայտնի չէ: Սակայն մելիք Միրզախանը պէտք է որ ուրիշ ժառանգներ էլ ունեցած լինի: Ժամանակակից մի յիշատակարան արեւշատութիւն է մաղթում նրան հանդերձ «պարոն յորդեկօքն»³: Ըստ Մ. Սմբատեանի Մելիք-Բէկ (Բ)-ի յաջորդներն այլ անձնաւորութիւններ էին՝ մելիք Շահնազար (Բ), Մելիք-Բէկ (Գ), մելիք Շահնազար (Գ), մելիք Աղաջան և մելիք Միանսար⁴: Սակայն Սմբատեանը քաղում է անվաւեր աղբիւրներից: Արդէն առիթ ենք ունեցել ցոյց տալու, որ Սմբատեանի վաւերագրերում յիշուած այս անձնաւոր

¹ «Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 124:

² «Ազգագրական հանդէս», XIX, էջ 27:

³ Ե. Լալայեան, Յուցակ, Ա, № 449:

⁴ Մ. եպ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 792 եւ հետ.:

րութիւններից պատմական են մելիք Շահնազար (Գ) և մելիք Միանսար. մելիք Աղաջանի տեղ պատմական ենք համարել մելիք Սարգիսջան անունով մի ուրիշին¹: Արդե՞օք Մելիք Շահնազարեան տոհմից ևս ապրել է Մելիք-Բէկ (Բ) անունով մէկը, թէ այդ անունը առաջ է եկել Մելիք Ուլուբէկեան Մելիք-Բէկ (Բ)-ի անձնաւորութեան հետ շփոթելուց, որն ի դէպ իր հերթին կարող էր գրաւած լինել Գեղամայ երկիրը, դժուար է որոշել: Կարապետ եպիսկոպոսը պատմական է համարում մելիք Շահնազար (Բ)-ին, որն ապրած պէտք է լինի 1670-ական թուականներից մինչև դարի վերջերը²:

Թէ որքան պատմական է Մելիք-Բէկ (Գ)-ի անձնաւորութիւնը՝ թողնում ենք առկախ: Եթէ նկատենք սակայն, որ սրան ժամանակով մօտիկ է յիշուում մելիք Ասլան անունով մէկը³, կ'ստանանք ժէ դարի կիսերից մինչև յաջորդ դարի կիսերն ապրած Մելիք Շահնազարեան մելիքների մի երկար շարք: Անունների այդ շարանի մէջ ոչ մի կերպ չենք կարող մտցնել մելիք Միրզախանից սերուած Մելիք-Ուլուբէկեան տան այն ներկայացուցիչներին, որ դրանց հետ միաժամանակ են և՛ ապրել, և՛ իշխել: Ժէ դարի վերջերին և ԺԸ դարի սկզբներին Գեղամայ և Ծարայ երկիրներում, միևնոյն անձնաւորութիւնները կամ միևնոյն սերնդի ներկայացուցիչները իշխել չէին կարող, և մելիք Միրզախանին արիւնակից նախորդներն ու յաջորդները, անշուշտ, ժամանակակից մելիք Շահնազար (Բ)-ի ցեղակիցներից տարբեր անձնաւորութիւններ պէտք է եղած լինին: Անգամ Կարապետ եպիսկոպոսը նկատելով, ըստ երևոյթին, հարցի մէջ իր մտքրած շփոթը, Գեղամայ և Ծարայ մելիքների ծագմանը նուիրած տեսութեան մէջ ստիպուած է մեղմել իր տուեալների աննպաստ դասաւորութիւնը և խոստովանել իշխանական երկու «ճիւղերի» գոյութեան փաստը: «Միակ հասկանալի ենթադրութիւնը, - գրում է նա, - մնում է դարձեալ այն, որ երկու ճիւղերն էլ մեծ մելիք Շահնազարի տնից

¹ «Արարատ» 1915, էջ 791 եւ հետ: Մելիք Սարգիսջանի անունը հիշատակում է Մոսկուայի նախկին արտաքին գործոց դիւանի գործերում. Дела арм. 4 1739 г. сент. 4, № 2, fol. 29 ff. **Մանուէլ վարդ. Կիւմիւշխանցի**, Պատմութիւն անցից Սէվանայ վանուց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 60:

² Հմմտ. «Ռօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 155, 159 եւ հետ.:

³ **Մ. եպ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 406 եւ **Մ. Սմբատեանց**, անդ, էջ 613:

են. մէկը իբրև Մելիք Քամալի Մելիք Ասապով որդու ժառանգ, որը Մազրայումն էր մնացել, միւսը նոյն մելիք Քամալի Շահնաշահանների հետ խնամանալուց առաջացած և Զօդի շրջանում հաստատուած. յանձին Մելիքբէկ (Բ)-ի որ և է հանգամանքով իշխանութիւնը միացել էր, նորա մահից յետոյ կրկին բաժանուել»¹:

Թէ յիրաւի Մելիք-Շահնազարեաններն ու Մելիք Ուլուբէկեանները Դօփեաններից սերուած մելիքական տարբեր տոհմեր էին, երևում է նաև այն տեղեկութիւններից, որ հասել են մեզ դրանց տիրապետութեան բնագաւառների մասին: Դժբախտաբար այդ տեղեկութիւնների մէջ ամեն ինչ պարզ և միօրինակ չէ: Իշխանութիւնների սահմանները նշանակուած են յաճախ պատմական աշխարհագրական այնպիսի անուններով, որ ընթացիկ կեանքում վաղուց էին կորցրել իրենց հին իմաստը: Բոլոր նշաններից երեւում է սակայն, որ Մելիք Շահնազարեանների իշխանութեան բնագաւառը սահմանագծուած էր Սևանայ լճի հարաւարեւմտեան անկիւնը կազմող փեթրով, ընդգրկելով հին Հայաստանի Սոթք գաւառի խոշորագոյն մասը²: Մելիք Շահնազարեան տոհմին վերաբերող մեզ յայտնի գրեթէ բոլոր նիւթերը կապուած են «Գեղամայ երկրի» կամ «Մազրայ նահանգի» անուան հետ, որի շրջանում և պէտք է որոնել այդ տոհմի իշխանութեան կամ հովանաւորութեան ներքոյ գտնուող Մեծ Մազրա գիւղը և Մաքինեաց վանքը³: Թւում է սակայն, թէ Մելիք Շահնազարեանները տոհմային կալւածներ պիտի ունենային նաև Սևանայ լճի հարաւ արեւմտեան անկիւնում: Ժէ. դարի երկրորդ կէսերից յիշուող մելիք Ասապովի և մելիք Շահնազար (Գ)-ի անունները կապուած են այդ կողմերում գտնուող Ղանդուլեղդարա գիւղի հետ. սակայն նոյնիսկ այս հեռաւոր անկիւնի իշխողները յիշատակուած են որպէս մելիքներ «նահանգին Մազրայ»⁴: Գեղամայ շրջանում գտնուող Դալիղարդաչ գիւղի հետ են կապուած նաև ժէ դարի վերջում և ժԸ դարի սկզբում ապրող մելիք Մալխասի և մելիք

¹ «Գօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 157 եւ հետ.:

² H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, Strassburg, 1904, էջ 348.

³ Այս կարգի միւթերի թուին պիտի դասել նաեւ վարը տպագրուած մեր մի յիշատակարանը՝ հանած Լազարեան Գեմարանի գրչագիրներից: Տե՛ս Նիւթեր, Բ:

⁴ «Գօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 158: Հմմտ. մելիք Ասապովի (մեծ պարոն Աստուածապովի) շառաւիղներից մէկի արձանագրութիւնը Մաքինեաց վանքում, Կ. Կոստանեան, անդ, էջ 201:

Մանուչարի անունները¹: Այս մելիքների ծագումը յայտնի չէ տակաւին և Կարապետ եպիսկոպոսի փորձը, նոյնացնել զբանցից մէկին, մելիք Մանուչարին, Ալիշանի յիշած մելիք Միրզախանի եղբայր Մանուչար բէկի հետ, չի կարող համոզիչ լինել²: Կարող է սակայն պատահել, որ սրանք ևս սերուած լինեն Գեղամայ երկրի իշխողներից՝ Մելիք Շահնազարեաններից: ԺԸ դարում մի ուրիշ մելիք Մանուչարի, գուցէ և վերոյիշեալի յաջորդներից մէկի անունը կապուած է Գեղամայ Բասարգեչար գիւղի հետ³: Այդ Մանուչարը Մելիք Շահնազարեան Մելիքջան Քալանթարի որդին էր: Կարբիի դաշտում, տաճիկների դէմ վարած կռուում, վերջինիս ցոյց տուած քաջութիւնների համար, Նազիրը նրան ենթարկուող Գեղարքունեաց մելիքութիւնը Երևանի խանութիւնից անկախ յայտարարեց: Մելիքջանի որդին, մելիք Մանուչարը, աւելի առաջ գնալով դարձաւ «Պէյլէրբէյի ի վերայ Արարատեան երկրի և մասին ինչ Սիւնեաց աշխարհի»: 1747 թ. գրկեւելով այդ պաշտօնից Մելիք Մանուչարը փախաւ Վրաստան⁴: Սրանով էլ, ըստ Երևոյթին, գոցեց Մելիք Շահնազարեանների Գեղամայ ճիւղի պատմութիւնը:

Մելիք Ուլուբէկեանների իշխանութիւնը տարածուած էր «Մազրայ նահանգն» ընդգրկող դաշտավայրերից արևելք գտնուող այն լեռնաստանի վրայ, որ սահմանագծուած է Ղարաբաղի լեռների հետ Կոնգուրդաղի շղթայով. այս մելիքութիւնը բռնում էր Ծարը և Սոթքի արևելեան մասը. երկրի գլխաւոր կենտրոններն էին Զօդ ու Ծար ավանները⁵: Ժէ և ԺԸ դարերում այս շրջանը քաղաքական-վարչական տեսակէտով փոխէփոխ անցնում էր Երևանի և Ղարաբաղի խանութիւններին: Զաքարիա Սարկաւազը յիշում է Ծարը, որպէս պարսկական Ադրբէջանին ենթարկուող սուլթանութիւն⁶: 1725 թ-ին գրած մի թղթում խօսք կայ «Գեղարքունի, Քօլանի, Ղափան, Սիսեան և այլ երկիրների»,

¹ «Ազգագրական հանդէս», XVIII, էջ 136:

² «Ղ-օփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 157 եւ հետ.:

³ Մ. եպ. Սմբատեանց, անդ, 495:

⁴ Էջմիածնի Մատենադարան, ձեռագիր № 466 («Համառօտութիւն Պատմութեան Հայոց»):

⁵ 1552 թ. մի յիշատակարանում հեղինակը գրում է իր մասին, որ փախչելով թշնամու հալածանքից հասաւ «վերին Գեղամայ» երկիրը՝ «յամուրն Ծար» (Յովհ. Թումանեանի ձեռ. Յայսմատրք):

⁶ Զաքարիա Սարկաւազ, Պատմագրութիւն, Բ, 104:

մասին¹: Իսկ եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակը վաւերացնում է «Քօլանու և Զարիզիպիլու ի գրոց Ծարու անուանեալ» գաւառի մեւրիքների տոհմագրութիւնը²: Յովսէփ Էմինը յիշատակում է. «the clan of Colan Curds belonging to Carabagh, who siuce Nadir Shahs death had been removed to Iravan and were then marching to the protection of Ganja»³ («Ղարաբաղին պատկանող Քօլանի Քուրդերի ցեղը, որ Նադիր շահի մահից յետոյ Երևան էին տեղափոխուել և այժմ գալիս էին Գանձակի խանութեան տակ մտնելու»): Թւում է, թէ հայերի կողքին բնակող այս քրդերը 18-րդ դարում իսկ թափառում էին Ղարաբաղում և յատկապէս՝ Ծար և Ըսստակ գաւառներում. վերջինում գետեղում է նրանց Բարխուղարեանը⁴: Էմինի և Սիմէօն կաթողիկոսի յիշատակարանների համաձայն լեզգիները կռուի բռնուեցին նրանց հետ Գեղամայ լճի մօտերքում⁵:

ԺՁ դարի սկզբներում դեռ ևս, ինչպէս ենթադրւում է, Ծարում իշխում էր Դօփեան Շահանշահի կամ Զհանշահի ժառանգներից մելիք Ղուկասը⁶: Նոյն դարի կէսերին յիշուող Դօփեան Շահանշահի ժառանգ մելիք Ուլուբէկը, ըստ Բարխուղարեանի չը հերքուած վկայութեան, իշխում էր Ծար և Զօդ գաւառների վրայ⁷: Կարապետ եպիսկոպոսն ընդունում է, որ ԺՁ դարի կեսերին Դօփեան Այդինը «հայրենի կալուածները թափելով՝ Ծարը թողել է Շահանշահի և Զհանշահի սերունդներին, որոնց դեռ ԺՁ դարի վերջերում... այնտեղ ենք հանդիպում»⁸: Միւս կողմից 1568 թւին Զօդում խաչարձան է կանգնեցրած Ուլուբէկ անունով մէկի «հոգու փրկութեան» համար⁹. տեղի և ժամանակների տեսակէտից

¹ Г. Эзовъ, стр. 421.

² «Լումայ», 1900, Ա, 290:

³ «The life and adventures of Joseph Emin», London, 1792, էջ 372.

⁴ Մ. եպ. Բարխուղարեանց, Անդ, յԱռաջաբան, Ը:

⁵ «Գիւան Հայոց պատմութեան», Թիֆլիզ, 1894, Գ, 494: «The life... of Emin», ibid.

⁶ «Գօփեանք եւ Սելիք Շահնագարեանք», էջ 107:

⁷ Մ. եպ. Բարխուղարեանց, Պատմութիւն Ադուանից, Վաղարշապատ, 1902, Ա, 213. հմմտ. Բ, 25: 1552 թ. գրած Յայսմատուրքի յիշատակարանում «յամուրն Ծար» կարդում ենք. «Եւ կամեցողութեամբ իշխանաց տեղոյն, պարոն Միրզաչանին եւ Դաւստի բէկին եւ հոգետը մարցն իմ Բէկ ադին եւ Գաւալ ադին բնակեցաք ի վանքս գետամէջ ընդ հովանեաւս ս ք. Ա ծածնին եւ գօրեղ սրանչելագործ ս ք խաչին... աղանեաց ամս Է (ձեռագիր Յովհ. Թումանեանի):

⁸ «Գօփեանք եւ Սելիք Շահնագարեանք», էջ 103, հմմտ. 129 եւ հետ.:

⁹ Մ. եպ. Սմբատեանց, անդ, էջ 625, «Ազգագրական հանդէս», XIX, 27:

ոչինչ չի արգելում նոյնացնել այդ մարդուն Ծարում և արևելեան Սոթքում իշխող համանուն մելիքի հետ: Ուշագրաւ է նաև այդ արձանագրութեան մի այլ յիշատակութիւնը՝ «կանգնեցաք խաչերս... ձեռամբ պարոն Տէր Գրիգորէս եպիսկոպոսին եղբաւր որդի մելիք Աղայբէկին»¹: Եթէ այս արձանագրութեան մէջ «եպիսկոպոսին» բառից յետոյ ստորակետ կամ բուրձ դնելու լինենք, այստեղ յիշուող Աղայբէկը հնարաւոր կը լինի նոյնացնել Խաչիկ վարդապետի յիշատակարանում բերուած Ուլուբէկի որդի Աղայբէկի հետ, որի եղբայր Մելիքբէկ (Ա)-ի որդու անունը հէնց Գրիգոր(իս) եպիսկոպոս էր: Այդ ենթադրութեամբ հնարաւոր կը լինի նաև ընդունել, որ Մելիք Բէկ (Ա)-ից առաջ Ծարայ շրջանում, ինչպէս նաև Սոթքի արևելեան մասերում մելիքական իշխանութեան գլուխ էր կանգնած նրա մեծ եղբայրը: Մելիք Բէկ (Ա)-ից յետոյ, ինչպէս նկատել ենք արդէն, անհաւանական չենք համարում, որ այս կողմերում ևս իշխած լինի մելիք Շահնազար (Ա): Մելիք Պալասանի ժամանակից մնացած ու նրա տոհմին վերաբերող կարևոր աղբիւրը, Խաչիկ վարդապետի յիշատակարանը, գրեւէ է Դատի վանքում, այն վայրում, որ, ինչպէս ուրիշ աղբիւրներից էլ յայտնի է, գտնւում էր Մելիք Ուլուբէկեանների հովանաւորութեան տակ: Այստեղ էին նստում նոյն ցեղից սերուած առաջնորդները, որպիսիներից մէկն էր, ըստ երևոյթին, յիշատակարանի մէջ յիշուած Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, ժէ դարի առաջին քառորդում, իսկ նոյն դարի վերջին քառորդում այլ աղբիւրներից յայտնի Դօփեան Պետրոս վարդապետը²:

Ինչ վերաբերում է Զօղի անմիջական շրջապատի, արևելեան Սոթքի, վիմագիր յիշատակարաններին՝ Կարապետ եպիսկոպոսի խոստովանութեամբ սրանք ևս վերաբերում են Շահնազեան սերունդներին՝ գէթ մինչև ժէ դարի կէսերը: «Մելիքական գերդաստանի արձանագրութիւններ» երևում են այստեղ ժէ դարի կէսերին ու վերջերում. սակայն, ըստ մեր հեղինակի, դրանք արդէն պէտք է որ Մելիք Շահնազարեան յիշատակարաններ լինեն և ոչ Մելիք Ուլուբէկեան: «Ենթադրել, - գրում է Կարապետ եպիսկոպոսը, - թէ մելիք Քամալի մահուամբ մելիք Շահնազարի բազմանդամ սերունդը վերջացել է ու մելիքութիւնը Ուլուբէկեանց

¹ Մ. Կայ. Սմբատեանց, անդ, էջ 625:

² Հմմտ. մեր յօդուածը՝ «Արարատ», 1915, 791:

տան է անցել, ոչ մի կերպ ներելի չէ, այլ աւելի հաւանական է ընդհակառակն, որ Ուլուբէկեանք սկզբում այս շրջանի տէրը եղած լինին, իսկ Մելիք Շահնազարեանք հետզհետէ արևմուտքից դէպի արևելք փոխելով իրենց իշխանութեան կենտրոնը՝ Ժէ դարի վերջերում խնամէական և այլ կապերով այս տեղին էլ տիրէին»¹: Համաձայնել այս ենթադրութեան ոչ մի կերպ չենք կարող: Ընդհատ է, Զօդի խաչքարի վրայ 1653 թուին արձանագրուած ենք գտնում մելիք Քամալի որդի Այտին Պալասանի անունը, սակայն ասացինք արդէն, որ նոյնացնել այդ մարդուն թէկուզ մի քանի քայլի հեռուորութեան վրա գտնուող մի ուրիշ վիճակը արձանագրութեան մէջ յիշուող մելիք Պալասանի հետ², ինչպէս Կարապետ եպիսկոպոսն է առաջարկում, հնարաւոր չէ: Որոշ դժուարութիւններ կապւած են միայն մելիք Պալասանի յաջորդի՝ Մելիք Բէկ (Բ)-ի իշխանութեան սահմանների որոշման հետ: Կարապետ եպիսկոպոսը գրում է. «եթէ կրկին Ժէ դարի կէսերին ապրող Մելիք Բէկ (Բ)-ին դառնալով՝ ասենք, այդ միջոցին երկու Մելիքբէկ է եղել, մէկը Շահնազահեան տնից, միւսը մեծ մելիք Շահնազարի թոռներից, անբացատրելի կմնայ, ինչպէս նկատեցինք, թէ հապա ինչու միակ ծանօթ և զանազան աղբիւրներից իբրև մելիք Պալասանի որդի վկայեալ Մելիքբէկը «Գեղամայ երկրի» մելիք է կոչուում, և ինչպէ՞ս կարող էր լինել, որ Շահնազահեան տնից վրան դար անցնելուց յետոյ մէկը հանդէս գար յանկարծակի, Գեղամայ երկրի իշխանութիւնը խլէր մելիք Շահնազարի տնից, և ոչ մի յիշատակ չմնար այդ մասին: Միակ հասկանալի ենթադրութիւնը մնում է դարձեալ այն, որ երկու ճիւղերն էլ մեծ մելիք Շահնազարի տնից են. մէկը իբրև մելիք Քամալի մելիք Ասապով որդու ժառանգ, որը Մազրայումն էր մնացել, միւսը նոյն մելիք Քամալի Շահնազահեանների հետ խնամանալուց առաջացած և Զօդի շրջանում հաստատուած. յանձին Մելիքբէկ (Բ)-ի որ և է հանգամանքով իշխանութիւնը միացել էր, նորա մահից յետոյ կրկին բաժանուել»³: Որ Մելիքբէկ (Բ) կարող էր որևէ հանգամանքով Գեղամայ և Ծարայ երկիրները միացրած լինել իր իշխանութեան ներքոյ մենք պետք է հնարաւոր համարենք: Որ սա-

¹ «Գօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 152 եւ հետ.:

² Հմմտ. «Ազգագրական հանդէս», XIX, 26 եւ հետ.:

³ «Գօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 157 եւ հետ.:

կայն նա սերլած կարող էր լինել Մելիք Շահնազարեան ցեղից՝ չենք կարող ընդունել, քանի որ թոյլատրելի չենք համարում այն ենթադրութիւնը, թէ նրա հայր մելիք Պալասանը մելիք Քամալից է սերուել:

Մելիքբէկ (Բ)-ից յետոյ Մելիք Ուլուբէկեանների իշխանութիւնն, ըստ երևոյթին, նորից սկսում է սահմանափակել տոհմային ժառանգութեամբ: «Եթէ 1708 թիւն,- գրում է Կարապետ Եպիսկոպոսը,- «Մազրայ նահանգի» իշխանն էր մելիք Շահնազար Գ, նորանից առաջ նորա հայրը Մելիք Բէկ Գ, հապա ի՞նչ էր 1701 թիւն ապրող մելիք Միրզախանը, դժարանում ենք որոշել¹: Այդ դժարութիւնը միանգամայն կվերանայ եթէ նկատի առնենք, որ մելիք Միրզախանը, անմիջական կապ չունենալով Մելիք Շահնազարեանների հետ, իշխում էր նրանց տոհմական Գեղամայ տան սահմաններից դուրս՝ Ծարայ և Զօդի շրջանում: Եւ իրօք, մելիք Միրզախանի անունը յիշում է ոչ միայն Զօդի 1701 թուի խաչքարի վրա, այլ և 1684 թուին Ծարում գրուած մի յիշատակարանում, որպէս նոյն «նահանգի» իշխող²:

Ամփոփենք: ԺԶ-ԺԷ դարերի ընթացքում Գեղամայ և Ծարայ երկիրներում մելիքական մի տուն չէր իշխում: Այլ երկու, եթէ ոչ աւելի: Դրանցից մէկի՝ Մելիք Շահնազարեանների իշխանութեան կենտրոնը Մեծ Մազրան էր, միւսի՝ Մելիք Ուլուբէկեանների կենտրոնը՝ Զօդը: Հաւանական է, որ երբեմն մելիքութիւնները կենտրոնանալով մի ձեռքում՝ ենթարկուած լինեն իշխանական այդ տներից մէկին կամ միւսին: Սակայն գաւառներից յուրաքանչիւրը իր տոհմային իշխանաւորն ունէր, որ ժառանգում էր հին իրաւունքները և խզում եկուոր Մելիքի միարար քաղաքականութիւնը:

¹ «Դ-օփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք», էջ 157:

² «Արարատ», 1915, էջ 791:

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

Ա

«Զվերջին նորացող ծաղկազարդ սբ գանձարանիս սրբայտէր եւ հեզահոգի պարոն տէր Գրիգոր արհեպիսկոսն, որ ետ նորոգել զսբ եղանակաւոր տառս յիշատակ իւր եւ իւր ծնողացն. պապն իւր մելիք յուլոյպէկն եւ իւր կողակցին գուլաղին եւ իւրեանց զաւակացն պրն աղայպէկին, մելիքպէկին, սարուխան պէկին. ստեփանոս կրաւնաւորին եւ միւս ստեփանոս եպիսկոսին եւ դստերաց իւրոց զիֆարին, ուղլան փաշին. խանում ազին. խանաղին, եւ որ ի քո են հանգուցեալ յիշեցէք ի քո եւ լի բերանով ած ողորմի ասացէք նոցայ. եւ ած ձեզ ողորմեսցի իւր միւս անգամ գալստեան եւ որ ի վրյ սբ. գրոյս աշխատանք ունին յառաջնոց. միջնոց եւ վերջնոց լիայբերան ած ողորմի ասացէր նց ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի քո զպարոն տէր Գրիգոր եպիսկոսն որ ետ նորոգել սբ գանձարանս յիշատակ բարի հոգոյ իւրոյ եւ ծնաւղաց իւրոց պրն մելիքպէկին. պարոն խաթունին եւ եղբարքն իւր յովհաննէս էրէցն. գիշի պէկին. եւ եղբաւր որդոցն պրն մելիք պալասան պէկին. տր ովհաննէսին. տր ստեփաննոս կրոնաւորին ած զինքն անփորձ պահէ ի ախպից իս ամէն. եւ որդիք պրն պալասանին մելիքպէկին շահիպէկին. յուլուպէկին. աղիպէկին եւ այլն որ ի քս էն հանգուցեալ. եւ մայր պրն պլսնին զաւլաթ խանումն որ բազում յաշխատանք ունի ի վր մեր ած իւրան յարքայութիս տացէ իւր գալստեանն ամէն. եւ հարսնէրն իւր խաթուն աղէն. խանում աղէն. Աղաչեմ զձեզ ով որ հանդիպ(ի) որ գրոյս զվերոյ գրեալս յիշեցէք ի քս եւ լի բերանով ասաց () նոցայ. եւ ողորմածն ած որ առատն է ի տուրս բար(ե)աց զմեզ եւ մեզ ողորմեսցի իւր միւսանքամ:

Կամեցաւ որ գիրքս ի թվաբերութեա հայոց ուհե ին ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս որ ս իբրեւ ծով ալէկոծման էր. բարերարն ած խաղղութի տացէ իս ամէն: Նորոգեց գիրս այն տարին որ ազգն վրաց մովրա: ասին անուն նրյ վսն մեր մեղաց եկեալ բազում հեծելաւ հաս ի գանձակ քղք որ այժմ գանջայ ասի. եւ ոչ ոք եղանգ ազդէն զզլպաշի. քն զի որ ժմ լուան գալն վրաց փախստա-

կան եղէն. ի նմնէ եւ յանիրաւ ազգն վրց արձակեց. ի վր հայոց ազգիս գէտաշենու հետ մինչի պարզուեցիք ա աւուր գերաց ուղին դաշտ ու սար հայք եւ թուրք ի միասին ի ձեռն անկեալ. զոմն սպանին, զոմն վիրաւորեցին. եւ բազումս գերի տարան որ անթիւ շատ աւերս ած ի վերյ իս. եւ ես նուաստ եւ անպիտան վրդն սուտանուն քհ. վայ ինձ որ անուանս չեմ արժանի խիստ թալանվեցայ ինչ մաւրէ մերկ. գոհութի այ իմ մեղցն բրկցօ ած. եւ զամ ինչս իմ բազմ գիրանք եւ շատ անաւթս եկղցյ իմ գերի տարան եւ հայրն սպանին եւ միայն ես մնացի արտասուալից աշուք լալիս ս զամ տարտարոսի մնաց վերջն ած գիտէ. ապա ես մեղաւոր վրդն էրէցս ոսկիանայպատու եկի որ յուխտս դատիվանայ. զայս գիրքս կզմեցի. սակ. մի բան գրեցի. եւ ոտս ձեր անկեալ լացի. եւ բան մի ձեզնից խնդրեցի. որ ժմ կրդյք բանս սակ. ինձ ասէք ած ողորմի. եւ ած մեզ ողորմեսցի»:

Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի Մատենադարան, Խաչիկ վարդ. ձեռագիրներ, Գանձարան, գրութ 1626 թ. Խոթալանքում:

Բ

«Դ՛րձ՛ լ յիշեցէք ՚ի ս՛ք եւ ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զ՛ պր մէլիք բէկն զբարեաց պարունակն զճոխ արմաւենին զքաղցրաճաշակ պտուղն զուրախարար ողկոյզն. ի բարի յիշխանացս բարի շառաւեղն. եւ զհարազատ եւ զնորաբողբօջ եղբարք իւր եւ զգեռաբոյս ծաղկունքն. զվարդաթիթ երանկաւք բճնաւորեալքն զանուշահոտ եւ զխուռնագարդ. սաղարթախիթ եւ ստեղնաճոխ զկանաչացե լ եւ զգեռաբոյս տնկունքն եւ զբաղդասար սարկաւազն. եւ զմասիհն, եւ զթուխիկն. եւ զհամեստ մայր նոցա զ պրն շահում աղէն, որք միախորհուրդ եւ միակամ մըտաւք ըստացան զ սք յաւէտարանս յիշատակ բարի, հանգուցեալ յիշխանին պ ընն ատի բէկին, որ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ առ ք ս եւ սուք (sic!) անմխիթար եթող. զի էր յոյժ գունովն գեղեցիկ. եւ հասակաւն վայելուչ բանիւն ճարտասան քաջ եւ դաւրեզ իշխան եւ ազդէ յիշխանին որ տիրէր գեղջին որ կոչի մագրա, որք հանդիպիք սմա, կարդալով, կամ աւրինակելով լի բերանով եւ ուղիղ մտաւք ա ծ ողորմի ասացէք պ ըն ատիբէկին եւ հաւրն. պ ըն մէ-

լիք բէկին. եւ մաւրն պ՛րն խաթուն ազին. եւ բարի ամուսնոյն իւրոյ պրն շահում աղին. եւ ծաղկեալ որդոցն. մէլիք պ՛րն բէկին. եւ բաղդասար ս՛րկ՛ւ գին. եւ մըսեհի բէկին. եւ թուխիկ բէկին եւ դըստերն իւրոյ պ՛րն հումին եւ զսօլթանին եւ համեստ հարսն իւր եւ զպ՛րն զուհար սաւլթանն. եւ զնորաբողբոջ թոռունքն իւր. զպայծառ ծաղիկն զգանկիզն, զբարի շառաւեղն զոսկէ խնծորն եւ զթերաբաց վարդն. եւ զհիւրի խաթունն. եւ զհանգուցեալ դուստրն իւր զգաւզին եւ հասարակ ա՛մ արեան մերձաւորացն եւ խնդրեցէք ի բարերար փրկչէն կենդանեացն կեանք եւ առողջութիւն. նջելոցն մեղացն թողութիւն հանգիստ եւ արքայութիւն. եւ տ՛ր ա՛ծ զյիշողքդ արքաութ՛ե արժան առնէ եւ ք՛ ի փառք յաւիտեանս ամէն:

Արդ ես մէլիք բէկս գնեցի զ՛սք յաւետարանս ի ծարեցի յոհաննէս վարդապետէն եռդ կն ի թ՛ վկն լես հայոց՝ ո՛ իթ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս զի ա՛մ կողմանց արհաւիրք է. միթէ ա՛ծ խաղաղութ՛ ի շնորհէ. ամէն:

Գնեցաւ ձեռամբ մը՛ կոս եպսկոսին:

Ես յովասափ էրէցս գիրս գրեի եւ քի փռք յետս ամէն»:

Լազարեան ճեմարանի մատենադարան, ըստ տպագիր ցուցակի № 1113, գրչագիր Աւետարան, յիշատակարան:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԺԳ ԴԱՐԻ ՄԻ ՈՒՂԵՒՈՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ
(էջ 23)

Գրված է 1914 թ. վերջերին Վաղարշապատում: Տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում (1914, № 11, էջ 1013-1016): Լատիներեն բնագրի թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հովհաննիսյանի: Հրատարակումը լույս է տեսել Ա. Հ. ստորագրության ներքո: Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

ՆՈՐ ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅ-ՈՒՆԻՏՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ
(էջ 28)

Գրված է 1914 թ. վերջերին Վաղարշապատում: Տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում (1914, № 12, էջ 1108-1114: 1915, № 1, էջ 61-69): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

ՅԱԿՈԲ Դ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ՏԱԾԿԱՀԱՅ
ՆՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
(էջ 42)

Գրված է 1915 թ. սկզբներին Վաղարշապատում: Տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում (1915, № 2-3, էջ 195-205): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

ՅԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՄԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻՆ
(էջ 53)

Գրված է 1915 թ. Վաղարշապատում: Լույս է տեսել «Արարատ» ամսագրում (1915, № 9-10, էջ 775-781): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ - ՔՆ ՆԱԴԱՏԱԿԱՆ
«Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», Բ պրակ. Դօփեանք եւ Մելիք Շահնա-

գարեանք. Գրեց Կարապետ եպիսկոպոս, Ս. Էջմիածին, 1914, հրատ. Ազգ. ընկ.

(Էջ 61)

Գրված է 1915 թ. Վաղարշապատում: Լույս է տեսել «Արարատ» ամսագրում (1915, № 9-10, էջ 788-792): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

ՊԵՏՐՈՍ ԴԻ ՍԱՐԳԻՍ ԳԻԼԱՆԵՆՑ
(Պատմական-կենսագրական ակնարկ)

(Էջ 66)

Գրված է 1916 թ. Վաղարշապատում: Նկատի ունենալով ուսումնասիրության մենագրական բնույթը, Մայր աթոռի տպարանում այն լույս է տեսել առանձին գրքով (Էջմիածին, 1916, 26 էջ): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍ ՕՐԻԵՆՏԱՑԻԱՅԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Պատմական-քննադատական ուսումնասիրություն

(Էջ 89)

Գրված է 1915-1917 թթ. Էջմիածնում: Նյութերը քաղել է 1915-1916 թթ. մոսկովյան արխիվներից (տե՛ս սույն ուսումնասիրության առաջաբանը, աստ, էջ 59): Լույս է տեսել Հայաստանի Գիտական ինստիտուտի տպագրությամբ (Էջմիածին, 1921, VI+ 68+ L էջ): Այս հրատարակության վերաբերյալ տե՛ս Դավիթ Անանունի գրախոսությունը («Բանբեր Հայաստանի Գիտական ինստիտուտի», Գիրք 1-2, 1921-1922, էջ 254-257):

Արտատպվում է առաջին տպագրությունից:

ԳԵՂԱՄԱՅ ԵՒ ԾԱՐԱՅ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՏՈՀՄԸ

(Էջ 189)

Գրված է 1916-1917 թթ. Վաղարշապատում: Լույս է տեսել Հայաստանի Գիտական ինստիտուտի Բանբերում (Էջմիածին, 1921-1922, Գիրք 1-2, էջ 105-113): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Աշուր Նովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը</i>	
<i>(Պ. Ն Նովհաննիսյան)</i>	5
ԺԳ դարի մի ուղեորի վկայությունը Հայոց մասին	23
Նոր նիւթեր հայ-ունիտորական պատմագրությունից	28
Յակոբ Գ Ջուղայեցի կաթողիկոսը եւ տաճկահա նուիրակութեան խնդիրը	42
Յակոբ Ջուղայեցու մի գրությունը ռուս արքունիքին	53
Գրախօսական-քննադատական. Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին, Բ պրակ. Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք: Գրեց Կարա- պետ եպիսկոպոս, Ս. Էջմիածին, 1914, հրատ. Ազգ. ընկ.	61
Պետրոս Գի Սարգիս Գիլանենց (Պատմական-կենսագրական ակ- նարկ)	66
ա. Գիլանենցի գործունէութեան սկզբնական շրջանը	67
բ. Հայ առեւտրականի վերաբերմունքը դէպի Պարսկաստանի քաղաքական շարժումները	69
գ. Հետախոյզ խմբակ եւ հայկական էսկադրօն	71
դ. Ռուս դիւանագիտությունը և հայերի քաղաքական տագնապը	74
ե. Գիլանենցի վերջին ջանքերը	80
<i>Յաւելուած</i>	
Սինաս վարդապետի գեկուցումը Կատարինէ Ա կայսրուհուն Գիլանի հայերի մասին	83
<i>Նախնականներ 1-2</i>	
1. Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը. պատմական- քննադատական ուսումնասիրություն	
Առաջաբան	89
ա. Ձեռագրական դիտողություններ	90
բ. Սինաս վարդապետի կեղծիքը	106
գ. Կեղծիքի նշանակությունը	124
Վերջաբան	140
Փաստաթղթեր №№ 1-16	143
Լրացումներ	183
Նկարներ I-V	184
2. Գեղամայ եւ Ծարայ մելիքների տոհմը	189
Նիւթեր Ա-Բ	202
<i>Ծանոթագրություններ</i>	205

ԱՇՈՏ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՀՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աշխատասիրելի և ներածությունը գրել է
ՊԵՏՐՈՍ Վ ՆՈՎՏԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Շարվածքը՝ Ս. Ա. Գասպարյանի

Սրբագրիչ՝ Վ. Վ. Դերձյան

Նամակարգչային

աշխատանքները՝ Ղևոնդ քահանա Մայիլյանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՏՊԱՐԱՆ